ПАВЛЕ ИВИЋ

ДИЈАЛЕКТОЛОГИЈА СРПСКОХРВАТСКОГ ЈЕЗИКА

УВОД И ШТОКАВСКО НАРЕЧЈЕ

МАТИЦА СРПСКА

ПАВЛЕ ИВИЋ

ДИЈАЛЕКТОЛОГИЈА СРПСКОХРВАТСКОГ ЈЕЗИКА

УВОД И ШТОКАВСКО НАРЕЧЈЕ

ДРУГО ИЗДАЊЕ

МАТИЦА СРПСКА

ПРЕДГОВОР ПРВОМ ИЗДАЊУ

Прошло је већ више од четврт века откако је објављен последњи преглед наших дијалеката и њихових особина (проф. А. Белића у Народној енциклопедији). У међувремену се наша дијалектологија развијала и даље, публиковани су стално нови радови, тако да близу половине досад објављене грађе о нашим дијалектима отпада на издања новија од Белићевих чланака у Народној енциклопедији. Иако ти чланци остају и даље драгоцен резиме резултата у једној епоси, ризница идеја и руководство за даљи рад, новија проучавања донела су и много новог материјала и често нову интерпретацију чињеница. Све то, заједно с околношћу да је *НЕ* одавно распродата, рађа потребу за једним новим приручником о нашим дијалектима.

Пишући овај рад настојао сам да пружим преглед најважнијих досадашњих резултата, користећи се целокупном постојећом литературом о предмету. Уз то сам употребио и своје белешке са дијалектолошких екскурзија вршених у разне крајеве наше земље (Војводина, Галипољски Срби, северна Србија, долина Велике Мораве, долина Западне Мораве, околина Лебана, источна Славонија).

Иако, природно, не може тежити за исцрпношћу, овај преглед је знатно опширније заснован од поменутог Белићевог. Разумљиво је што се ја при том нисам ограничио на репродуковање постојећих резултата, већ сам у много случајева покушао да појавама дам ново осветљење. Обавештен читалац имаће често прилику да у тексту ове књиге наиђе на нова схватања о разним проблемима, ситнијим или крупнијим. Јесу ли та схватања оправдана или не, показаће даља дискусија у науци. Ја сам се, међутим, већ због самог карактера овог приручника, ретко упуштао у полемику. Наравно, уколико сам одбацивао усвојена гледишта, то нисам чинио олако или безразложно. Аргументи за схватања која износим по правилу се виде из мог излагања, чак и тамо где се не помињу експлицитно имена писаца који су друкчије мислили (разуме се, у библиографским одељцима дела тих аутора редовно су наведена).

Новине у овом раду крећу се, кад се одбију појединачне опсервације о разним предметима, углавном у четири правца:

1. Настојао сам да, у већој мери него што се досад обично чинило, повежем факта историје дијалеката са фактима историје етникума који је говорио тим дијалектима;

2. Тежио сам за тим да српскохрватску језичку област не посматрам отргнуто од суседних јужнословенских језичких зона, већ да је укључим у целину јужнословенског језичког земљишта;

3. Покушао сам да дам први допринос за одређивање структуралних карактеристика наших дијалеката;

4. Трудио сам се да поведем више рачуна о лингвистичко-географским моментима посвећујући пажњу изоглосама које на разне начине пресецају традиционалне дијалекатске границе.

Разуме се, у свим овим правцима може се и потребно је радити и даље, и оно што се износи у овој књизи далеко је од тога да буде дефинитивно. Довољно је ако то буде један скроман, у понеком погледу тек почетни, корак унапред. У сваком случају, по моме мишљењу четири поменуте тачке обележавају будуће развојне смернице наше дијалектологије.

И класификација дијалеката у овом раду (§ 42, 42а) одступа у извесним појединостима од онога што је уобичајено. По свој прилици ће се у овом погледу постићи даљи напредак кад будемо располагали лингвистичким атласом нашег језика. Тада ће се моћи употребити и статистички метод и подела на дијалекте, који су по правилу јединице релативне вредности, моћи ће се вршити на једини правилан начин, у зависности од производа броја и значаја изоглоса на терену.

Празнина у овом приручнику има свакако много. У њима се делимично огледају празнине у данашњем познавању наших дијалеката у науци. Друге празнине резултат су свесног занемаривања извесних маргиналних чињеница. Такав поступак неизбежан је при набрајању одлика појединих дијалеката. Готово увек постоје периферијски говори који не познају неку од особина иначе карактеристичних за одговарајуће дијалекте као целину. Ако се желе истаћи у први план чињенице од крупнијег значаја, не може се инсистирати сваки пут на појединостима ове врсте.

Напомена. Карта у прилогу израђена је углавном по досадашњим картама и описима дијалеката. Од ранијих карата овог типа она се разликује пре свега по томе што је употребљена новија литература, а такође и неки од резултата мојих теренских испитивања. При садашњем стању проучености наших говора, када су дијалекатске границе већим делом познате само апроксимативно, од овакве карте може се очекивати само релативна прецизност, тј. већа од оне коју су показале претходне карте. Нарочиту тешкоћу ствара одвајање јекавских говора од икавских у западној половини Босне и Херцеговине и јужној половини Хрватске. Ту сам био приморан да се служим старим картама које показују распоред становништва по вероисповестима. Те карте, међутим, нису без мана, а ни само изједначавање говора с вером није потпуно оправдано.

ПРЕДГОВОР ОВОМ ИЗДАЊУ

Прошле су више од две деценије откако је распродато прво издање ове *Дијалектологије*, објављено 1956. године. Од тада је расла потреба за новим издањем. Одавно се носим мишљу да напишем нову књигу, у којој би нашли своје место резултати науке у међувремену, а која би обухватила и чакавско и кајкавско наречје. Извршио сам многе припреме, написани су и делови текста, али су ме многобројне друге обавезе стално спречавале да довршим замашни посао око новог издања *Дијалектологије*. Према садашњем стању мојих обавеза јасно је да тај посао неће моћи бити окончан још за неколико година.

На иницијативу издавача, а због потражње књиге у публици, сада се поново објављује текст прве књиге с минималним изменама. Правопис је осавремењен и уједначени су неки називи етничких заједница и територијално-политичких јединица. Осим тога, на неколико места испуштена су тврђења заснована на старијим изворима, за која је новија литература показала да не одговарају чињеницама.

СКРАЋЕНИЦЕ

назива најчешће помињаних часописа и издања

AfslPh	Archiv für slavische Philologie (Berlin)
BSL	Bulletin de la Société de linguistique de Paris
ГЗС	Годишњак Задужбине Саре и Васе Стојановића (Београд)
ИССФ	Известия на Семинара по славянска филология при Университета въ София
JAZU	Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti (Zagreb)
ЈФ	Јужнословенски филолог (Београд)
ЛМС	Летопис Матице српске (Нови Сад)
LS	Lud słowiański (Kraków)
MJ	Македонски јазик (Скопје)
НЈ	Наш језик (Београд)
NVj	Nastavni vjesnik (Zagreb)
PKJ	Prace Komisji Językowej (Polskiej Akademji Umiejętności, Kraków)
Прилози	Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор (Београд)
Rad	Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti (Zagreb)
RÉS	Revue des études slaves (Paris)
RS	Rocznik slawistyczny (Kraków)
САН	Српска академија наука (Београд)
СбНУ	Сборникъ за народни умотворения, наука и книжнина (одн. Сборник за народни умотворения и народописъ) (София)
СДЗб	Српски дијалектолошки зборник (изд. СКА, одн. САН)
СЕЗб	Српски етнографски зборник (изд. СКА, одн. САН)
СКА	Српска краљевска академија (Београд)
СКГл	Српски књижевни гласник (Београд)
ZfslPh	Zeitschrift für slavische Philologie (Leipzig, Heidelberg)
ZNŽ	Zbornik za narodni život i običaje JAZU

I

УВОД

О ДОСАДАШЊЕМ ПРОУЧАВАЊУ СРПСКОХРВАТСКИХ ДИЈАЛЕКАТА

§ 1. Првим нашим дијалектологом сматра се с правом Вук Караџић, човек за чије је име везано толико великих почетака у историји наше културе. Иако и у старијој литератури има понешто расутих напомена о разликама између наших народних говора, прави рад на српскохрватској дијалектологији као научној дисциплини почео је тек Вуковом активношћу. Пишући у више махова о питањима наших дијалеката, Вук је давао сваки пут нове податке и усавршенију класификацију. Већ у предговору првом издању његовог чувеног *Рјечника* (1818) наведен је низ дијалекатских особина, углавном по његовим личним опажањима о говорима Србије и Војводине. Доцније, нарочито после својих путовања по југозападним крајевима, Вук је изнео много новог материјала. У предговору издању *Српских народних пословица* (Цетиње 1836) он је саопштио велики број особина говора Црне Горе, Боке и Дубровника.

Развитак наше дијалектологије после Вука није ишао брзо, иако је наука о нашем језику у то доба иначе напредовала крупним корацима. Ни Даничић, ни Јагић — а то су два највећа имена наше језичке науке у другој половини XIX века — нису били дијалектолози. Ипак су нам од Даничића остале *Разлике између језика српскоīа и хрвашскоīа* (Београд 1857), у ствари не баш срећно заснован списак разлика између чакавског и штокавског наречја, где је чакавштина заступљена углавном језиком старих писаца. Све до пред крај XIX века писало се о дијалектима сразмерно мало, сасвим несистематски, и ретки су радови који у методолошком погледу одмичу даље од Вука. Штавише, немајући широког Вуковог сагледања ствари и радећи примитивно и дилетантски, извесни аутори дали су радове једва употребљиве или такве који се могу употребити само с највећом опрезношћу.

На самом почетку XX столећа наступио је преокрет у нашој дијалектолошкој науци. Прихваћена су модернија схватања и савршенији методи. Дело Милана Решетара *Die serbokroatische Betonung südwestlicher Mundarten* (Беч 1900) прво је огласило нову епоху.

Овим радом отпочео је низ значајних расправа о акценатском систему у појединим нашим дијалектима. Ускоро затим следио је и Решетаров *Der štokavische Dialekt* (Беч 1907). Али још пре појаве ове књиге изашли су *Дијалекти источне и јужне Србије* Александра Белића (Београд 1905) и његова *Діалектологическая карта сербскаго языка* (Петроград 1905), а кратко време после тога и Белићеви радови *О српским или хрватским дијалектима* (Београд 1908), *Замѣтки по чакавскимъ говорамъ* (Петроград 1909), *Zum heutigen Stand der serbokroatischen Dialektologie* (Kraków 1910), *Акценатске студије* (Београд 1914) и низ других. У односу на Решетарове, Белићеве расправе представљају нов крупан корак унапред, како у погледу прецизности гласовног бележења, тако и у погледу ширине концепција. Професор Белић је централна личност наше дијалектолошке науке. На бази његових ставова или у дискусији с њима развијени су готово сви погледи које наука данас има на проблеме наших дијалеката. Широк круг Белићевих ученика и настављача развио је велику делатност у истраживању дијалеката. Наши данашњи дијалектолози највећим делом су ученици Белићеви.

Нешто после првих Белићевих радова из дијалектологије, јавио се у овој области проф. Стјепан Ившић. Његове студије *Današnji posavski govor* (Загреб 1914) и *Jezik Hrvata kajkavaca* (Загреб 1936) остају до данас најбоље од свега што је речено о тим дијалектима. За даљи развој методологије наше науке имају заслуга поред осталих стручњака и Мјечислав Малецки и Јосип Хам, који су учинили прве кораке ка увођењу метода лингвистичке географије (M. Małecki, *Przegląd słowiańskich gwar Istrji*, Kraków 1930; J. Hamm, *Štokavština Donje Podravine*, Zagreb 1949) и Бранко Милетић, који је применио поступке експерименталне фонетике на изучавање гласовног система једног народног говора (*Црмнички говор*, Београд 1940). Посебан значај има допринос проф. Миливоја Павловића, који се не своди на успешно прихватање страних тековина, него се тиче разраде специфично наше методолигије за решавање специфичних српскохрватских проблема. Павловић је, нарочито у књизи *Говор Сретечке Жупе* (Београд 1939), дао образац анализе еволуције једног дијалекта у светлости миграционих струја одлучних за формирање живља који говори тим дијалектом. Од активних трудбеника на овом пољу дали су веома значајне радове и проф. Мате Храсте (углавном о чакавским говорима) и проф. Михаило Стевановић (о говорима на јужној ивици наше језичне територије).

Данас се дијалектологија интензивно развија и у београдском и у загребачком центру, а отпочела је активност и у новијим универзитетским центрима у Сарајеву и Новом Саду. — Улога страна у проучавању наших дијалеката, која је раније била релативно већа, у овом тренутку је минимална.

§ 2. Ако желимо да сведемо биланс урађеног дијалектолошког посла код нас, морамо констатовати да су досад постигнути знатни резултати. Располажемо низом монографија које пружају више или мање исцрпну слику говора појединих места или крајева. За друге делове нашег језичког земљишта имамо описе ограниченије по обиму или радове који покривају шире области без упуштања у појединости о локалним говорима. У главним цртама познате су нам особине сваке дијалекатске зоне, а за понека места имамо и велику масу детаља.

С друге стране, не треба схватити да су наши дијалекти проучени у потпуности. У нашем познавању чињеница има великих празнина. Пре свега, оно је територијално неравномерно. Из читавих пространих области немамо ниједне потпуне монографије о говору неког места или краја. Такав је нпр. случај Војводине, па и уже Србије, с изузетком периферне призренско-тимочке зоне. А и тамо где постоје монографије, њихова вредност је неједнака. Стварно добрих, таквих које у сваком погледу испуњавају захтеве модерне науке, има мало. Па ни у њима се, уосталом, не прецизира слика *структуре* одговарајућих говора, већ се дају описи схваћени као збир појединачних чињеница. Што се тиче старијих расправа, уколико у њима подаци нису нетачни или недовољно тачни, оне ипак обично не задовољавају ни методски ни изнесеним фактима. Многа питања у њима остају без одговора јер се на многе особине није обраћала пажња. Па ни новији радови нису сви једнако потпуни, нити су рађени увек по истим принципима. Оно што је интересовало једног испитивача, остало је изван видокруга другога, тако да је поређење стања у различитим говорима отежано. Нарочито су запостављене дијалекатска синтакса, лексика, семантика и образовање речи. Отуда ми, иако углавном знамо чега све има у дијалектима, немамо прецизну представу о изоглосама читавог низа особина. Мада је свима нама јасно да карте простирања конкретних језичких црта имају за науку много већу вредност него карте на којима су означене само границе дијалеката, ми смо још увек приморани да се ограничимо на ове друге карте. Биће потребан већи број нових монографија, а нарочито ће бити потребан рад на изради атласа, колективан, смишљен и дуготрајан. Тек када будемо имали у рукама језички атлас наше земље, моћи ћемо доносити коначне судове о нашим дијалектима, њиховим особинама и развоју, као и о њиховим узајамним односима.

§ 3. *Литература*. Осим радова наведених у § 1 (а о којима в. подробније у § 29) упор. А. Белића, *О Вуковим погледима на српске дијалекте и књижевни језик*, Глас СКА LXXVII (1910), 101—242[1].

НАШИ ДИЈАЛЕКТИ У ОКВИРУ ЈУЖНОСЛОВЕНСКЕ ЈЕЗИЧКЕ ОБЛАСТИ

§ 4. Српскохрватска језичка територија чини саставни део јужнословенске језичке области, која обухвата и подручја словеначког, македонског и бугарског језика. Ако оставимо по страни некадашњи заједнички живот словенских племена пре досељења на њихова садашња места, јужнословенска језичка територија већ око тринаест векова постоји као непрекинута зона широм које се језички таласи распростиру из многобројних жаришта у разним правцима, сударају се и укрштају, стварајући сплетове и снопове изоглоса. Између језика који су се развили овде током векова нема провалије. Тамо где се језици додирују, дијалекти с обеју страна имају редовно многе заједничке особине, тако да је прелаз између језика постепен, обично са безброј нијанса. Отуда је границе између језика тешко одредити. С друге стране, отуда је дијалектологија сваког од четири јужнословенска језика неодвојиво везана за дијалектологију суседа: ако желимо знати изоглосу неке језичке појаве, веома често је морамо пратити и преко границе. Узајамност у језичком развоју траје до данас. Не само старе, него и многе скорашње иновације прешле су границе између језика. Неколико важнијих гласовних изоглоса лепо илуструју поступност која постоји између јужнословенских дијалеката, распоређених од Словеначких Алпа до Црног мора:[2]

[1] Библиографски подаци у овом приручнику изнесени су, разуме се, без претензија на исцрпност (потпунију библиографију, која ће свакако бити драгоцена и чак неопходна за даљи рад у овој области, наша наука очекује у наговештеном делу проф. Мате Храсте). У овој књизи нису могле бити узимане у обзир ствари од незнатног научног интереса, тако нпр. популарни публицистички чланци без новог материјала или извештаји о извршеним дијалектолошким путовањима без навођења научних резултата. Изостали су и многобројни радови у којима се не саопштавају нове чињенице о дијалектима, него се дискутује о пореклу или значају какве појаве запажене у народним говорима. Исто тако по правилу нису обухваћени радови посвећени другим проблемима, а у којима се уз пут даје и понеки дијалектолошки податак (таква је нпр. Брохова књига Slavische Phonetik, Heidelberg 1911, упор. стр. 113, или Решетарова монографија *Дубровачки зборник* од год. 1520, Београд 1933, упор. стр. 167). Нису наведени ни радови који се баве само једном дијалекатском цртом у неком крају, као нпр. чланчић Т. Матића *Reduplizierung der Präposition sъ in Osijek (Slavonien)*, *AfslPh* XXXI, 477 или интересантна расправица Д. Брозовића *Neki etnici u novom izdanju „Pravopisa"*, Jezik 1, 54—56. Ни етимолошки радови не улазе у оквир дијалектолошке литературе иако се често баве лексемама непознатим књижевном језику. Било би, даље, веома корисно скупити податке о збиркама речи из народних говора расутим по разним часописима и другим публикацијама, али то је ипак посебан посао, који не сачињава део задатка овог приручника.

Није се могло ићи у исцрпност ни у погледу рецензија; изостављене су по правилу оне које не дају ни значајнијег новог материјала ни нових погледа на ствари. Исто вреди и за дијалекатске текстове бележене од нестручних записивача и најчешће неакцентоване. Разуме се, ипак су уношени текстови тамо где они у извесној мери надокнађују недостатак правог дијалектолошког описа говора неког краја. Међутим, принципијелно нису узимана у обзир књижевна дела у којима су, по правилу у дијалогу, присутни дијалектизми (Сремац, Матавуљ, Б. Станковић итд.), а такође ни (обично хумористични) публицистички текстови на разним локалним говорима.

Извесни старији радови ситнији по обиму и скромне вредности нису наведени зато што су обухваћени библиографским прегледима у стандардним делима као што су Решетарова књига *Betonung* или Белићеви *Дијалекти источне и јужне Србије*.

И поред тога што имају неоспорну вредност за историјску дијалектологију, нису навођени радови о језику појединих старих писаца или писаних споменика из разних крајева. Тежиште тих радова налази се ипак на историји језика. Као документ за модерно стање дијалеката узимано је углавном оно што је написано за последњих сто година. На тај су начин искључени извесни иначе веома корисни радови као што су *Grammatik der illyrischen Sprache* И. А. Брлића ([1] 1833) или рад Асима Пеца *Неке фонетске особине у писмима херцеговачких муслимана* (Огледи II, 1953, 93—109). Из разумљивих разлога од овог начела морало се одступити у вези с радовима Вука Караџића.

У допуну датим библиографским обавештењима треба поменути и то да у часописима као што су ЈФ и RS налазимо редовно прегледе нових публикација у области проучавања нашег језика (ово је нарочито важно стога што су понеке од ових бележака у ствари ванредно корисне сажето формулисане рецензије). Библиографију ЈФ срећно допуњава RS тиме што бележи оно што је о нашем језику објављено на страни. Пре првог светског рата, тј. пре него што је ЈФ преузео на себе тај задатак, RS је регистровао и наше домаће публикације. А пре појаве свих ових часописа AfslPh је врло живо пратио целокупну научну производњу на овом пољу. Стога се у тим публикацијама могу наћи и понеки библиографски подаци који из малопре поменутих разлога нису ушли у прегледе дате у овој књизи. Треба додати и то да се за године од 1939. наовамо може консултовати и Bibliographie linguistique у издању CIPL-а, а да за период од 1919. до 1930. постоји реферат проф. А. Белића, LF II (1931), A 245—A 261.

[2] Овакав цртеж по природи ствари не може претендовати на прецизност детаља (што није ни његов циљ). Извесне изоглосе искидане миграцијама приказане су овде приближно, углавном на бази говора стариначког живља (уколико га има у одговарајућим крајевима).

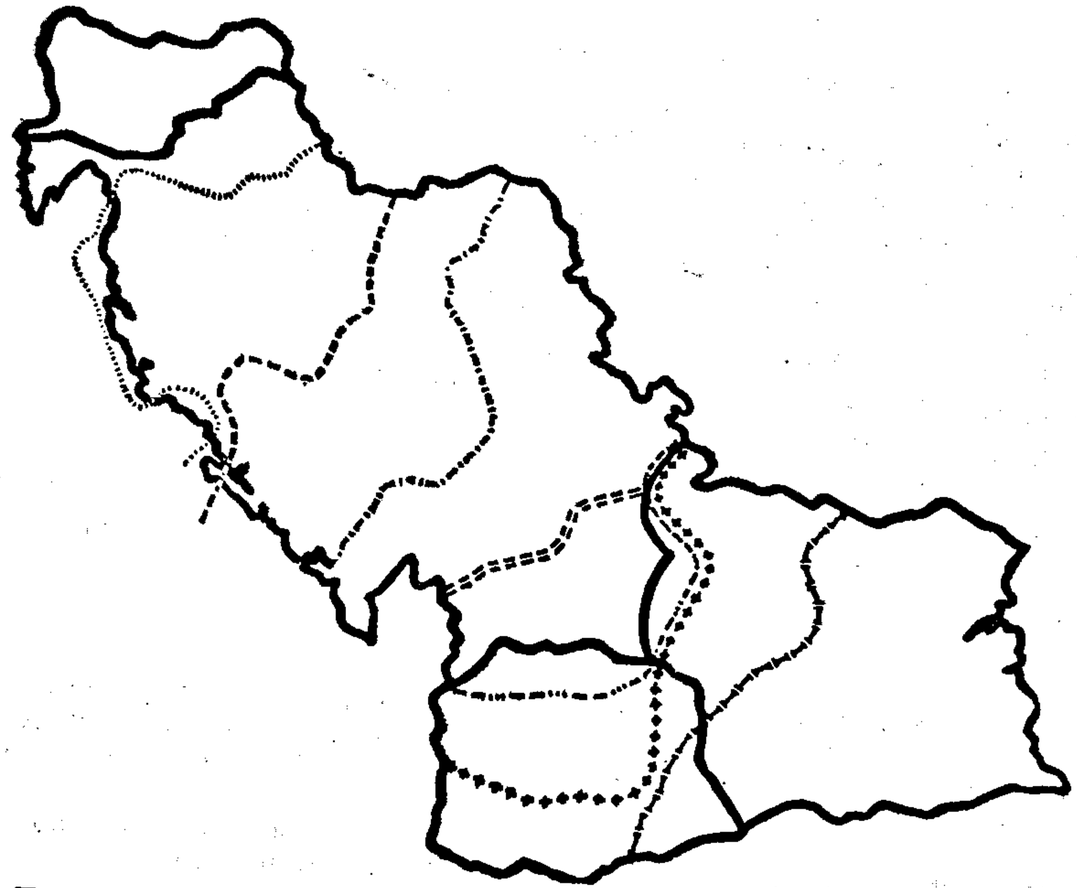

Легенда:

Западно од линије I: ..... **dj* > (редовно) *j*
Западно од линије II: - - - - - - - - **skj* > *шћ* и сл.
Западно од линије III: — · — · — *же* > *ре* у през. *море*
Западно од линије IV: = = = = чување квантитативних разлика код вокала
Западно од линије V: - - - - - - - - - изједначени рефлекси *ъ* и *ь*
Западно од линије VI: + + + + **tj* > *ћ* или сл.
Западно од линије VII: |—| |—| |—| *ѣ* > *е* или затворенији глас
Националне границе

Две чињенице произлазе јасно из ове слике. Прво, да се на крајњем западу-северозападу и на крајњем истоку-југоистоку налазе полови између којих има много ступњева прелаза, тако да је општи правац великих изоглоса најчешће југозапад-североисток. И друго, да се изоглосе по правилу не поклапају с националним границама.

§ 5. Има, пак, једна зона у којој се приближно (наравно, у најкрупнијим цртама[3]) поклапа већи број значајнијих изоглоса. То

[3] Само мали део изоглоса наведених особина одступа од означене линије по неколико десетина километара.

је линија која иде од околине Видина на Дунаву ка југу, пролази кроз западну Бугарску источно од Белоградчика, кроз околину Берковице, Брезника и Радомира ка ћустендилском пределу и југословенско-бугарској граници западно од тога града. Овим правцем протичу, поред осталих, следеће изоглосе:

1. западно од ове црте стари словенски полугласници су изједначени један са другим (нпр. *дан, сан* у српскохрватском), а источно одатле њихови рефлекси се разликују (буг. *ден* : *сън*);

2. стари носни вокал *о* дао је на западу лабијализован вокал (*у, о*: српхрв. *рука*, словен. *roka*), а на истоку нелабијализован вокал (*ъ, а* или сл.: буг. *ръка*, макед. *рака*[4]);

3. почетне групе *вь-* и *въ-* (у слабом положају) дале су на западу *у-* (*удовица*), а на истоку *в-* (*вдовица*);

4. прасловенска група **tj* дала је на западу *ћ, ч* или сличан глас, а на истоку *шт, шч* или сл. (српхрв. *свећа, свијећа*, словен. *sveča*, макед. *свеќа* : буг. *свещ*);

5. гласовна група *чр-* измењена је на западу у *цр-* (*чрн* > *црн*), а на истоку је консонант *ч* у овој групи сачуван без промене;

6. тзв. епентетско *л* у примерима као *земља* чува се на западу, а на истоку је испало (буг. *земя*);

7. разлика између *н* и *њ*, посталог у прасловенско време, у положају испред *е* и *и*, одржава се на западу, а на истоку је изгубљена (српхрв. *њега* ген.-акуз. личне заменице : буг. *него*);

8. звучни сугласници на крају речи чувају своју звучност на западу, а на истоку изговарају се безвучно (у буг. и макед. језику изговара се *град* = *град*);

9. на западу је група *вс-* у примерима као *все, всаки* дала *св-* (*све, сваки*), док на истоку ова промена изостаје;

10. на западу је у употреби заменички наставак *-га* у ген. јд. м. и ср. р., а на истоку остаје старија форма *-го* (*њега* : *него*);

11. ном.-акуз. мн. именица ж. р. на *-а* има на западу завршетак *-е* (*жене*), а на истоку *-и* (*жени*);

12. л. заменица 1. лица једн. на западу гласи *ја*, а на истоку (*ј*)*ас* или сл.;

13. л. замен. 1. л. мн. на западу је *ми*, а на истоку *ние*;

14. на западу се чува тородност облика ном. мн. заменичко-придевске промене (= придевских заменица и придева), док се на истоку употребљава исти облик за сва три рода (српхрв. *бели, беле, бела* : буг. *бели* м., ж. и ср. р.);

[4] Сви примери у овом списку узети су из одговарајућих књижевних језика.

15. на западу у 1. л. јд. презента налазимо наставак *-м* додат на основински вокал (*шресе-м*), а на истоку су у живој употреби завршеци у којима се огледа продужење старог наставка *-ǫ* (*шреса* или сл.);

16. 1. л. мн. презента има на западу наставак *-мо* који је на истоку непознат (долази *-м* или *-ме*);

17. у 3. лицу мн. презента налазимо на западу наставке без крајњег *-ш̄*, док на истоку долази *-ш̄*;

18. на западу се у 2. л. мн. аориста и имперфекта употребљава наставак *-сше*, а на истоку новије образовање *-хше*;

19. на западу се чува разлика између наставка 3. л. мн. аориста (*-ше*) и имперфекта (*-ху*), а на истоку оба ова времена у 3. л. мн. имају исти завршетак;

20. на западу нема постпозитивног члана — највише ако се у неким пограничним говорима употребљавају постпозитивне показне заменице *(о)в*, *(о)н* и *ш̄*, — док је на истоку изграђен прави одређени члан;

21. на западу су у употреби суфикси **-itjь* (> *-ић*, *-ич*), **-otja* (> *-оћа*, *-оча*) и *-ача*, који су на истоку непознати.

Простирање свих ових особина врло је широко, тако да нпр. већина западних одлика заузима највећи део терена до Јадрана и Алпа, или чак цео тај терен. Многе од њих имају велики значај за упоредну граматику словенских језика. То су, нпр., оне под 2, 6, 10, 13 и 20 и, нарочито, оне под 1 и 4, у ствари диференцијалне црте које предвајају јужнословенско језичко земљиште на две велике области.[5] При том је и старина највећег дела ових одлика релативно врло знатна. За историјску страну проблема од битног је значаја чињеница да су ове разлике постојале још у време кад није било многих других разлика, чије изоглосе сад пролазе друкчијим правцима.

Због свега тога линија која иде од околине Видина до тачке западно од Ћустендила мора се сматрати важном језичком границом. Она дели источну од западне јужнословенске језичке области. Међутим, даље од ћустендилске околине ова граница није више тако одређена. Сноп изоглоса које се од видинског до ћустендилског краја протежу релативно сложно, овде заокреће ка западу и југозападу, расипајући се при том. Готово свака изоглоса има свој посебан правац, углавном преко земљишта македонског језика:

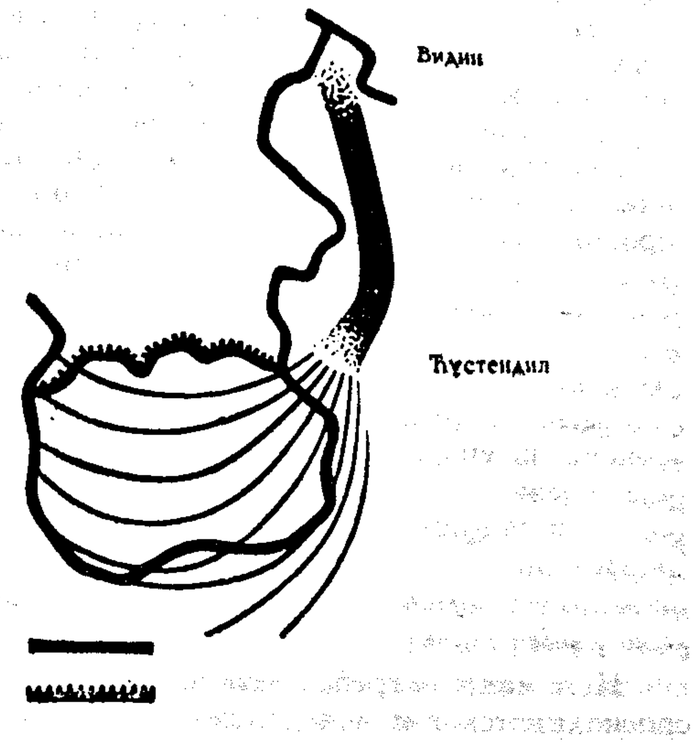

§ 6. Питање како је настало овакво стање није просто, и наука на њега није дала коначан одговор. Једно је у сваком случају јасно: део разлика о којима се ради своди се на прасловенске дијалекатске разлике, тј. настао је још пре коначног досељења Јужних Словена на Балкан. То одговара историјском факту да је један део Јужних Словена дошао на Балкан кроз Панонију (доцнији Србохрвати и Словенци), а други део кроз Дакију (доцнији Бугари). Па и у првим вековима после досељења контакт између две групе племена изгледа да није био врло жив, бар не у северном делу зоне где се оне граниче. Так накнадно успостављен је живљи додир и многи новији језички таласи прешли су некадашњу баријеру у једном или другом правцу. Тако се догодило да је првобитну подвојеност заменила многострука повезаност. На југу, у Македонији, односи су, међутим, били друкчији. Чињенице сугерирају идеју да је од самог почетка ова област била засута насељеницима с обе стране, а при том су то вероватно били насељеници који су се први издвојили из словенске матице, још пре коначног

[5] Неке друге особине показују нешто компликованију слику: у дубини западне или источне територије налазимо поново зоне супротне ситуације. Тако л. заменица *јас* долази и у словеначким говорима (и неким хрватским кајкавским и чакавским), а *ја* се јавља и понегде у дубини бугарске језичке области, нпр. у Родопима. Али на сектору од видинске до ћустендилске околине изоглоса овог феномена уклапа се потпуно у сноп осталих поменутих изоглоса, тако да за ову зону она има исту диференцијалну вредност.

уобличавања доцнијих диференцијалних црта између источне и западне јужнословенске групе. И доцније је на овом терену било много покрета становништва и нових мешања. Отуда је у погледу македонскога језика најправилније ограничити се на констатацију да он сачињава мост између двеју великих суседних група.

Не треба схватити да језичка граница која се протеже од видинског до ћустендилског краја самим тим значи уједно и националну границу. Има читав низ других говорних особина, обичних у бугарском језику, али непознатих највећем делу наших говора, чије се изоглосе протежу западно од означене линије, неке у њеној близини, а неке и знатно западније. С обе стране државне границе простире се широка област мање-више поступног прелаза између двају језика. У таквој ситуацији једна или друга појединост у језичкој слици, или чак група од неколико појединости, уопште није меродавна за одређивање националне припадности. Тачно је схватање Ватрослава Јагића (AfslPh XXVII, 580) према којем се „осећање језичке сродности не управља према појединим тачкама из упоредне граматике, већ према укупном утиску свих појава језичке, културне и чак политичке природе". Нација је, уосталом, историјска категорија у чијем формирању узимају учешћа многи чиниоци кудикамо важнији од језичких нијанса. *Стога сродност говора најзападније зоне Бугарске с нашим језиком представља само лингвистичку, а не и национално-политичку чињеницу.*

Исте моменте треба имати на уму и у вези с границом између српскохрватског и македонског језика, а такође и у вези са границом између српскохрватског и словеначког језика.

Дуж северне границе Македоније постоји уска и дуга зона (око Тетова, Скопске Црне Горе, Куманова, Криве Паланке и Кратова) у којој је заступљен велики део важнијих одлика српскохрватског призренско-тимочког дијалекта, али уз то и низ елемената македонског утицаја. Тако нпр. у суфиксима долази замена *ǫ* са *а* (*на рука* а не *на руку* — мак. књиж. је *на рака*) и разликовање полугласника (замена *ъ* са *о* и *ь* са *е*). Упор. § 123.

§ 7. На северозападној међи српскохрватског земљишта тешко је наћи изоглосу која би одвајала све хрватске кајкавске говоре од свих словеначких, тако да овде, још више него на југоистоку, одлучујућа улога припада општем утиску о укупности језичких особина и, наравно, националној свести.

Све нам то даје право да српскохрватскима сматрамо дијалекте у крајевима где живе припадници одговарајућих нација, што значи да се југоисточна граница наше језичке територије *у грубим цртама* поклапа са границом СР Србије према Бугарској и СР

Македонији, а северозападна, опет у грубим цртама, са границом СР Хрватске према СР Словенији. У исти мах изучаваћемо језичке везе које постоје дуж све три границе, у оба правца, ослобођени предрасуде да тиме одређујемо чију било националну припадност

§ 8. *Литература*. В. дела наведена у § 29, а посебно она под. бр. 1, 6, 16, 19, 22, 23, 24, 25, 26 и 31. Упор. § 132.

ОСНОВНА СРПСКОХРВАТСКА НАРЕЧЈА

§ 9. Међу разликама које деле данашње српскохрватске дијалекте има таквих које засецају у језичку структуру, дакле које се тичу самих саставних елемената језика, а не само присуства овог или оног елемента у појединим конкретним случајевима. Говори у неким крајевима имају аналитичку деклинацију место синтетичке, а такође и аналитичку компарацију место синтетичке, даље има низ говора који не знају за инфинитив и низ других који не знају за аорист и имперфекат. Ове собине у битној мери одређују лик обличког система у одговарајућим говорима. Сличан је значај и извесних гласовних црта. Неки говори не познају разлику између силазне и узлазне интонације, неки не знају ни за разлику квантитета, а на многим странама налазимо више од пет вокала. Понегде има само два реда африката, а у појединим говорима нема непарних безвучних консонаната (*х* и *ф* не постоје, а према *ц* стоји звучно $s = \widehat{дз}$).

Ма колико дубоке биле ове разлике по својој суштини, само један део њихов погодан је као класификационо мерило за дијалектологију. Пре свега, неке од поменутих појава сасвим су скорашње и представљају процесе који су у извесним говорима још у току. То ствара читав низ проблема: између говора различитих генерација у истим местима нема подударности, изоглосе су у сталном покрету, а осим тога ишчезавање неке морфолошке категорије обично је постепен процес. Између живе употребе аориста и његовог потпуног нестанка има низ прелазних ступњева (аорист се нпр. употребљава само у неким лицима, или само у неким синтаксичким ситуацијама). Овакве прилике не пружају оштро обележену и стабилну изоглосу, каква једино може да послужи као диференцијални критеријум. Осим тога, неке од поменутих појава, као што је губљење разлике између африката типа *ћ* и оних типа *ч*, јављају се истовремено на најразличитијим странама, у дијалектима који иначе немају међусобно никакве везе, тако да нам недостаје право да их сјединимо на основу ове једне црте. То све,

наравно, не значи да треба уопште одбити значај структуралних критерија, чак и ако се ради о релативно новијим појавама. Та мерила имају врло високу вредност и не смеју се мимоићи. Због тога ће један од најважнијих задатака наше дијалектологије у блиској будућности бити да утврди изоглосе извесних појава ове врсте које у досадашњој литератури нису биле увек прецизно фиксиране.

§ 10. На основу структуралних критерија оцртава се јасно једна дијалекатска зона са посебним особинама. То је област призренско-тимочког дијалекта који обухвата источне и јужне крајеве Србије, на југоистоку од линије која иде од албанске границе код Дечана до бугарске границе код Зајечара. Говори у тим пределима имају аналитичку деклинацију и компарацију, не познају инфинитив и не знају за разлику између дугих и кратких слогова, а у њиховом вокалском систему присутан је глас *ь* поред пет стандардних српскохрватских вокала. Изоглосе ових пет особина углавном се поклапају, чинећи поменуту линију једном од најважнијих и најизразитијих дијалекатских међа на нашем језичком земљишту. С друге стране, по другим критеријима, призренско-тимочки дијалекат улази у састав штокавског наречја, супротстављајући се својим најстаријим особинама чакавском и кајкавском наречју.

§ 11. Иначе на терену нашег језика нема случајева да се поклопи већи број изоглоса структуралних разлика. Стога се при дијалекатској подели мора водити рачуна о другим моментима.

Једна од најстаријих међу изоглосама које секу западнојужнословенско тле је изоглоса промене **dj* > *j* (*meja* < **medja*, *rojen* < **rodjenъ*). Та је промена остварена на западу у словеначком језику и у најзападнијем делу српскохрватских крајева. У простору јужно од Купе и Саве ова иновација створила је прву дубоку пукотину између чакавског и штокавског наречја, која су се почињала оцртавати.

Доцније су најсеверозападнији међу говорима који нису имали *j* за **dj*, преживели низ иновација у заједници с најсевернијим српскохрватским говорима са *j* < **dj*. Тако су у целој овој зони полугласници замењивани вокалом *е* или сличним гласом (*ден* и сл.) а старо меко *р'* у међувокалском положају развило се у групу *рј* (*морје*). Исти процеси извршени су и у словеначком језику на читавом његовом земљишту или само у источнијим крајевима. На тај се начин формирала основица кајкавског наречја са особинама које га с једне стране везују за српскохрватски, а с друге за словеначки језик.

Уз ове црте дошле су и разлике у упитној заменици за ствар: чакавски дијалекат добио је своје садашње име по заменици *ча*, а кајкавски по заменици *кај*. И говори на пространој територији

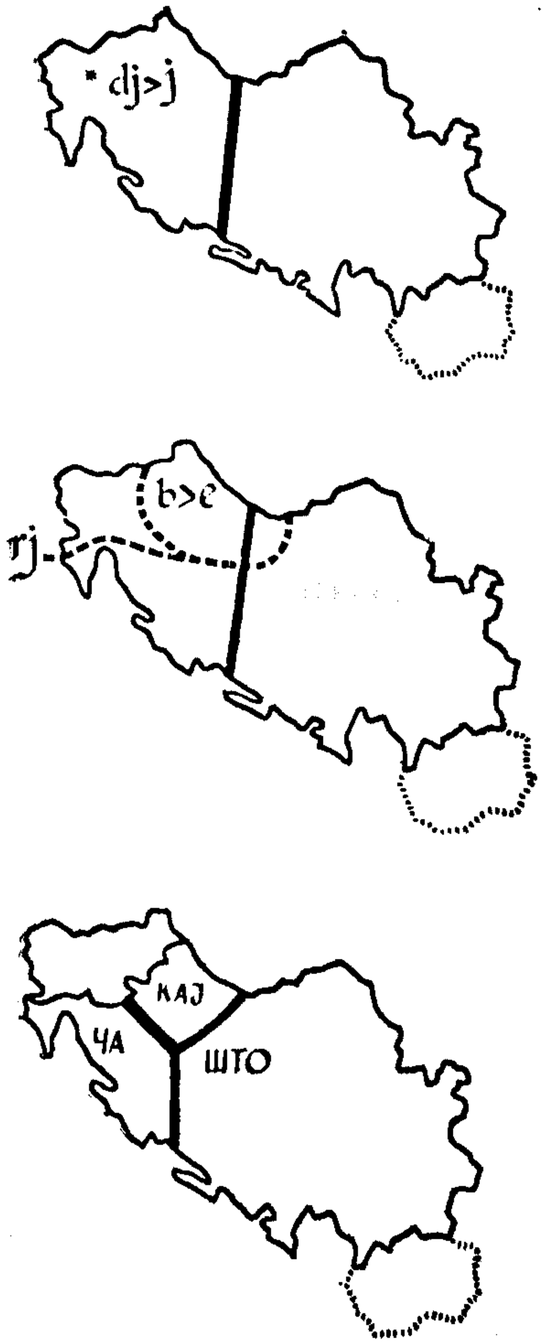

источно од чакавских и кајкавских области изградили су такође низ заједничких особина (о којима в. ниже). Тако се образовала основица штокавског наречја.

Данас је с појмовима три основна српскохрватска наречја удружена и представа о читавом низу других особина које често имају значајно место у самој језичкој структури. Изоглосе тих одлика не поклапају се увек прецизно с границама наречја, али ипак протичу углавном у истим правцима. Оно што чини битност дијалекта као целине (и што даје могућност да се у науци оперише тим термином, упркос узајамној независности и изукрштаности изоглоса на терену) није неки непостојећи идентитет особина на читавом његовом земљишту, већ приближна изједначеност еволутивних тенденција која чини да су разлике унутар једне дијалекатске области сразмерно мање од оних према суседима.

§ 12. *Литература*. В. радове наведене у § 29, а посебно оне под бр. 1, 2, 4, 5, 6, 11, 13, 15, 16, 18, 19, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 30, 31, 32 и 33.

II

ШТОКАВСКО НАРЕЧЈЕ

ГРАНИЦЕ

§ 13. Од три основна српскохрватска наречја штокавштина заузима највеће територијално пространство. Она обухвата наше становништво у целој Србији с Војводином и Косовом, у Црној Гори, у Босни и Херцеговини и у великом делу СР Хрватске. Срби са Црногорцима сви су штокавци, а такође и Муслимани и велики део Хрвата.

§ 14. Северозападна и северна граница штокавштине чини у исти мах источну границу чакавштине одн. кајкавштине. Готово на целој ширини од Драве од Јадранског мора ова је међа врло јасно оцртана и сразмерно мало има прелазних говора чија би класификација стварала тешкоће. Овакво стање је резултат сеоба које су битно измениле састав становништва у овим областима. На штокавској страни дуж међе према кајкавском и чакавском наречју налази се данас углавном живаљ досељен из удаљених крајева. Тако су нпр. штокавски јекавци у близини Сиска и Карловца већим делом потомци досељеника источнохерцеговачког порекла. Природно је што основица њиховог говора нема ничег заједничког са говорима кајкаваца у тој околини.

Граница штокавштине полази од Драве северно од Вировитице, прави лук на западу и северу од горњег тока реке Чазме тако да обухвата град Бјеловар, спушта се даље ка југу секући реке Чазму и Илову, избија на Саву код Јасеновца, а затим се протеже ка западу јужно од Саве и Купе пролазећи близу Сиска и Карловца и допирући све до Огулина. Одатле се пружа узак рукавац не баш компактног чакавског земљишта све до околине Оточца где дијалекатска граница заокреће за 180° и упућује се опет ка северу. Код места Мркопља, на тридесетак километара источно од Ријеке, она чини још један оштар заокрет и између Новога и Сења достиже јадранску обалу, с тим да чакавски Сењ остаје опкољен штокавским насељима. И јужно одатле има на копну низ чакавских тачака дуж обале, и то на одсеку од трогирске околине преко Каштела, Сплита и Доњих Пољица до Омиша. Осим тога чакавска је и западна половина полуострва Пељешца. Острва у Хрватском

приморју и Далмацији углавном су чакавска, закључно са Кордучулом и Ластовом. Тек Мљет и отоци у Дубровачком приморју имају штокавске говоре. Ипак има појединих штокавских насеља и на неким севернијим острвима, тако нпр. на Шолти, Брачу, Хвару и Корчули. Даље има штокавских говорних оаза и на копну, окружених кајкавским и чакавским становништвом. Ми ћемо поменути само веће оазе. На кајкавском земљишту налази се једна између Крижеваца и Копривнице, друга око доњег тока реке Чазме и трећа у Жумберку на словеначкој граници западно од Загреба. На чакавском терену постоје две штокавске области у Истри. Прва обухвата целу јужну и западну Истру, дакле крајеве око Пуле, Ровиња и Пореча, све до линије која иде од ушћа Раше преко Канфанара и Каројбе до ушћа Мирне (на ову зону надовезује се област мешовитог чакавског штокавског говора даље ка северу, све до реке Рокаве на којој лежи граница словеначког језика). Друга група штокавских насеља у Истри је на крајњем северу те покрајине, на висоравни Ћићарији око места Јеловице, Водице и Трстеник.

§ 15. Северна, источна и јужна граница штокавштине источне су с одговарајућим границама српскохрватског језика. То не значи да се ове границе увек поклапају с државном границом. Штокавског живља има дуж границе у Мађарској, углавном у деловима Барање, Бачке и Баната који су остали изван Југославије. И у Румунији поред границе југозападно од Темишвара и у Клисури на Дунаву (југоисточно од Беле Цркве) налазе се групе српских насеља. С друге стране, у штокавску територију у ствари не спадају места насељена народностима на југословенској страни, нпр. у Славонији, у Војводини, у североисточној Србији, на Косову и у југозападној Истри.

Најзад има штокавских оаза и у дубини националних територија суседних народа. И од ових поменућемо само најважније. У јужној Италији у покрајини Молисе налазе се три хрватска села. У Мађарској северно, западно и јужно од Будимпеште има знатан број српских и хрватских насеља. У Румунији постоји низ оаза нашег становништва, тако у Поморишју око Арада, затим источно од Темишвара у Банатској Црној Гори и група католика српског порекла (тзв. Крашовани) око Крашове на истоку од Вршца. И у Турској је било једно српско село, Барјамич у близини Галиполја у Тракији. После првог светског рата становници овог места пресељени су у Пехчево у источној Македонији, где се и сада налазе. Језик ових старих исељеничких група представља драго-

цен, још увек углавном неискоришћен резервоар података о некадашњим говорима у матичним крајевима.

§ 16. У средњем веку границе штокавског наречја биле су уже него данас. У периоду од појаве Турака у нашим земљама наовамо, штокавски живаљ померао се на северозапад и север и захватио знатан део земљишта раније настањеног чакавцима и кајкавцима. То важи за штокавске крајеве у Далмацији северозападно од ушћа Цетине, за штокавске делове уже Хрватске и Истре и за северозападни део Босне (долину Уне). По подацима које пружа језик средњовековних листина зна се да је тадашња граница ишла отприлике од ушћа Цетине кроз западну Босну ка Сави југоисточно од Јасеновца, а затим западним крајевима Славоније до Драве, можда негде око Вировитице или Михољца. Наравно, та стара граница, настала природним развојем на самом лицу места, није могла бити тако оштра као данашња, која је настала сеобама. Сигурно је да су штокавски говори непосредно источно од ове линије имали особина које су их чиниле прелазнима ка чакавском односно кајкавском наречју. Доцније су ови говори у току сеоба разнесени или снажно запљуснути живљем из дубине штокавског земљишта и на тај начин интензивније „поштокављени".

У току сеоба од XV века наовамо померене су и границе штокавског живља на северу и југу. У деловима Славоније и Војводине наше становништво заузело је крајеве опустошене ратним збивањима у вези са турском најездом. Доцније, у XVIII и XIX веку, дошло је у Славонији и Војводини до супротног покрета, углавном у вези с колонизационом политиком аустријских, односно мађарских власти. Најзад, после другог светског рата, пошто су се Немци иселили из већине својих насеља у нашим северним областима, у тим местима је колонизован штокавски живаљ.

На југу су штокавци изгубили много терена, нарочито од краја XVII века, услед експанзије албанског становништва, које је у великим масама продрло у Метохију, на Косово и у пределе даље ка истоку и северу, све до Врања, Топлице и Санџака. Албанци су у знатној мери заузели места напуштена од Срба приликом сеоба у Угарску.

И штокавске оазе у суседним замљама настале су у епоси сеоба. У то доба пада и појава многих других штокавских језичких острва (у Италији, Словенији, Мађарској, Румунији, Турској и Русији), која су у међувремену била асимилована од околног становништва у тим земљама.

§ 17. ЛИТЕРАТУРА

1. *Milan Rešetar*, Die čakavština und deren einstige und jetzige Grenzen. AfslPh XIII (1890—1891), 93—109, 161—199, 361—388.

Поред осталог ту се налазе и први пут систематски изложени подаци о граници између штокавског и чакавског наречја. Та су обавештења једним делом исправљена у доцнијој литератури. Драгоцена је анализа некадашње раширености чакавских особина у крајевима који су сада штокавски.

2. *Б. Цоневъ*, Кратко извѣстие за научното ми пѫтуване по Западна България прѣзъ лѣтнитѣ ваканции 1903 г., Извѣстия за командировкитѣ на Министерството на народното просвѣщение I (София 1904), 138—145.

Детаљно одређује источну границу говора призренско-тимочког типа у западној Бугарској и исправља раније непотпуне и не увек тачне податке. Доцнија истраживања донела су ситније корекције Цоневљеве линије и нова обавештења о оазама с овим говорним типом у северозападнобугарском Подунављу (упор. податке и границу на карти у књизи Цв. Тодорова *Северозападнитѣ български говори*, § 131, бр. 6).

3. *R. Strohal*, Narječja u današnjoj modruško-riječkoj županiji. NVj XIII (1904—1905), 265—269.

Врло информативан чланчић с картом на којој су приказане границе три основна наречја у простору између Ријеке и северозападне границе Босне. Штета је што се при изради доцнијих карата аутори нису у довољној мери служили овим прилогом. Сличног је карактера чланчић истог писца „Hrvatski dijalekti u današnjoj ličko-krbavskoj županiji", NVj XXVII (1918—9), 190—192 (такође с картицом). Упор. и § 29, бр. 21 и 30.

4. *А. И. Беличъ*, Діалектологическая карта сербскаго языка. Отдѣльный оттискъ изъ „Сборника по славяновѣдѣнію" II. Санктпетербургъ 1905 [датум сепарата; на самом зборнику стоји година 1906], 4°, 1—59 (с картом).

Први озбиљан рад са прегледом граница свих најважнијих говорних типова. Основица за све што се доцније радило у овој области. Доцније прикупљени материјал унео је, разуме се, извесне допуне и корекције у слику размештаја дијалеката која је овде дата.

5. *Milan Rešetar*, Der štokavische Dialekt. Kaiserliche Akademie der Wissenschaften, Schriften der Balkankomission, VIII. Wien 1907, 4°, 320 стубаца (са две карте).

Граница штокавштине према кајкавштини убележена је према пишчевим теренским испитивањима (извештај о тим испитивањима објављен је у Anzeigeru бечке Академије наука XXXVIII [1901] стр. 183—191), док је граница према чакавштини подложна ревизији.

6. *Mieczysław Małecki*, Przegląd słowiańskich gwar Istrji. Polska Akademja Umiejętności, PKJ 17. Kraków 1930, 1—160 (са шест карата).

Уписана граница истарске штокавштине, као и низ различитих изоглоса.

7. *Stjepan Ivšić*, Jezik Hrvata kajkavaca. Ljetopis JAZU 48 (za 1934/35) 1936, 47—88 (s kartom).

На крају карта која обухвата највећи део хрватских кајкавских говора (на основу ауторових теренских испитивања). Самим тим дата је и северозападна граница штокавштине на сектору од Карловца до Драве. Та линија одступа од Решетарове (бр. 5) само у неколико детаља.

8. *Franjo Poljanec*, Istorija srpskohrvatskoslovenačkog književnog jezika s pregledom naših dijalekata i istorijskom čitankom. Za više razrede srednjih škola. IV popravljeno izdanje. Zagreb 1936, 1—232 (s kartom).

9. *А. Белић*, Савремени српскохрватски језик, I део; Гласови и акценат. Београд 1949 (карта на стр. 24—25).

10. *Ivan Brabec, Mate Hraste i Sreten Živković*, Gramatika hrvatskoga ili srpskoga jezika, II izdanje. Zagreb 1954 (karta u prilogu).

Карте у три последња рада, иако су изнете с педагошком и информативном сврхом, а не као непосредни резултати истраживања писаца, представљају збир раније прикупљених података и стога су најсавременије од свега што је досад урађено у овој области. Ипак су и ту потребне различите корекције у појединостима.

ОСНОВНЕ ОСОБИНЕ

§ 18. Данас се сви (или бар скоро сви) штокавски говори разликују од кајкавских и чакавских говора (или бар од готово свих говора тих наречја) не само заменицом *што*, већ и низом других особина: променом *чр-* у *цр-* (*црн* а не *чрн*), променом *л* на крају речи или слога у *о* (у две периферијске области у *а*), извршеним тзв. новим јотовањем денталних оклузива у вези са *ј* (*браћа* < *браћја* < *браћьја*), проширењем множине већине једносложних именица м. р. уметком *-ов-* (*-ев-*), облицима ген. мн. на *-а* (или *-а^{е}х*, *-е^{а}х*) и јачим или слабијим чувањем аориста.

§ 19. Међу особине карактеристичне за штокавске говоре спадају и промене *ǫ* > *у* (*рука* < *ръка*), *е* > (доследно) *е* (*почети* < *почѣти*), *вь-*, *въ-* (у слабом положају) > *у-* (*удовица* < *вьдовица*),

*dj > ђ или ц (међа или меца < *medja), вс- > св- (све < все < вьсе), облици лок. јд. именица м. и ср. р. с наставком -у (у граду) и инстр. јд. именица ж. р. с наст. -ом (женом), чување -ої(а) у наставку ген. (-ак.) јд. м. и ср. р. заменичко-придевске промене (тої(а), друїої(а), а не теїа, друїеїа, друїиїа или сл.), посебан облик с наст. -а за ср. р. у ном. и ак. мн. заменичко-придевске промене (ова села, а не ове села), бројне конструкције уз бројеве од 2 до 4 различите од оних уз бројеве од 5 навише (две, три, четири жене : пет жена) и непознавање тзв. акценатске метатоније у низу морфолошких категорија као што је презент їйнеш (: северночак. и кајк. їйнеш). Иако су изоглосе ових појава шире од граница штокавског наречја, ипак нема ниједне међу њима која би обухватала целу кајкавску или чакавску територију, а исто тако нема ни нештокавских говора који би поседовали све ове црте. Стога и комбинација тих особина спада у обележја штокавштине. (С друге стране, малобројни су и имају периферијски положај штокавски говорни типови у којима изостаје понека од ових особина).

§ 20. Већи део штокавских говора (додуше не сви!) захваћен је и претварањем ȷ̣ > у (вȷ̣к > вук) и ь, ъ (у јаком положају) > а (дан, сан), затим променом метатонијског дугог узлазног акцента у ^ (крāљ > крâљ, млāтӣш < млâтӣш), уклањањем ̏ са последњег слога (водȁ > вòда, вȍда или вóда), а такође и ишчезавањем гласа х и ширењем наставака с елементом -ма у дат. и инстр., често и лок. множине. Исто тако у већини штокавских говора долазе патронимички топоними на -ић (Боїатић, Паштровићи) и јављају се лексичке појединости као ватра (а не оїањ) итд. Ни те појаве нису ограничене на штокавштину, али и овде вреде констатације учињене поводом претходне групе особина.

§ 21. Најзад треба поменути и неколико других иновација које су раширене у великом делу штокавских говора (што никако не значи у свима), али чије арее у српхрв. језичкој области не излазе из граница штокавштине. Овамо спадају: промена старијих група *stj, *skj и *sk пред палаталним вокалом одн. *zdj, *zgj и *zg пред палаталним вокалом у шт одн. жд (вѣштица, мождани)[1], тзв. новоштокавско акценатско преношење (пӣтȁла > пи́тала, водê > вòдē), затим ново јотовање лабијалних сугласника (їробље < їробје < їробьје) и стапање групе јд у облицима глагола сложених са ити у ђ (пођем < појдем)[2]. Има, разуме се, и лексичких особина

[1] У даљем излагању ове ће се групе помињати најчешће скраћено, тј. просто као „*stj и *skj" или сл.

[2] Особине поменуте у овом § неће у даљем излагању бити истицане посебно за сваки дијалекат. Уколико, међутим, у неком дијалекту нека од њих изостаје, то ће бити наглашено.

које су ограничене на већи део штокавских говора (тако нпр. лексема раоник, а не лемеш, железо или сл.).

НЕКОЛИКО СТРУКТУРАЛНИХ КАРАКТЕРИСТИКА ШТОКАВСКОГ РАЗВОЈА

§ 22. Међу променама које су штокавски говори преживели у овом развоју од епохе западнојужнословенске заједнице наовамо, оне у вокализму спадају у најкрупније. Од десет некадашњих вокала (+ р + ȷ̣) остало је у већини говора, па и у стандардном штокавском типу оличеном у нашем књижевном језику, само пет (+ р). Углавном још пре краја средњег века рефлекси ǫ, ы, ь = ъ, ѣ, ę и ȷ̣ изједначили су се с другим вокалима, тако да се вокализам свео на класични систем од пет самогласника:

у и
о е
а

Начелно исти развој преживели су углавном и чакавски говори, док у кајкавскима, као и у словеначком језику, налазимо различита друга решења (њих, уосталом, има и у појединим периферијским штокавским говорима). Ипак има у овом погледу једна битна разлика између штокавског и чакавског наречја. Док је прво готово у свим својим говорима укочено чувало створени систем (уколико и има негде артикулационих нијанса, оне по правилу немају фонолошки значај), у другом су се — као и у кајкавским и словеначким говорима — почеле вршити крупне измене (а > о, дифтонгизације итд.).

За фонетски развој штокавског наречја карактеристична је још једна тенденција: готово све што се догодило после замене помињаних прасловенских вокала своди се на смањење релативног учешћа консонаната према вокалима. Тако су ново јотовање и промена јд, јт > ђ, ћ стварали од два консонанта један, испадање х значило је просто смањење броја сугласника, а промена -л > -о представља замењивање једног неслоговног сонанта чистим и слоговним вокалом. Уосталом и промена вь- > у- значи вокализацију, а претварање ȷ̣ у у доноси нов чист вокал на месту раније слоговне ликвиде. При том су у многим од ових случајева затворени слогови претворени у отворене. У том смислу штокавски процеси значе донекле обнављање једне прасловенске развојне тенденције.

Систем консонаната није претрпео крупних промена. Разлике које данас налазимо између говора — а то су уједно и разлике

према старом стању — тичу се углавном неких сразмерно ређих фонема. Најчешће долази до изражаја тежња да се уклони појава непарних безвучних консонаната. Тако на много места испада *х*, консонант *ф* се супституише одн. замењује са *п* одн. *в* или се (нпр. понегде у Црној Гори) претвара у безвучни пандан гласу *в*. Непарност *ц* елиминише се често увођењем одговарајуће звучне африкате *ѕ* (= *дз*). Тежња ка упрошћавању консонантског система огледа се и у једном другом процесу распрострањеном у разним говорима. То је уклањање опозиције између два реда алвеоларних африката, другим речима изједначавање *ч* са *ћ* и *џ* са *ђ*. С друге стране, у погледу фонеме *љ*, која је испала из гласовног система великог дела кајкавских и чакавских говора, штокавштина показује више конзервативности. У огромној већини штокавских говора та фонема се чува.

Гласовни развој штокавштине донео је поред осталог и остварење — у врло великој мери — принципа слободе дистрибуције фонема. У највећем делу штокавских говора сваки вокал и сваки консонант може по правилу стајати подједнако и на почетку, и у средини, и на крају речи. Уз то сваки вокал по правилу може доћи уз сваки консонант — и, наравно, обрнуто, сваки консонант уз сваки вокал. Даље, ови вокали могу бити и дуги и кратки, могу носити акценат (било који од постојећих), или бити неакцентовани, при чему се могу налазити било испред било иза акцентованог слога. У чакавском и кајкавском наречју, а нарочито у словеначком језику, честа су одступања од ових правила. На штокавском земљишту њих има само у неким ивичним зонама.

О еволуцији акценатске структуре у штокавским говорима в. § 39—41.

§ 23. За развој морфологије у већини штокавских говора карактеристично је смањење броја падежних *облика* у множини изједначењем дат., инстр. и лок. или дат. и инстр., с једне стране, а ген. и лок., са друге. У многим говорима, па и у књижевном језику, лок. се ни у једнини ни у множини не разликује више наставцима од датива. Остао је једино друкчији акценат у једнини код неких група именица.

Не треба мислити да се дијалекти у основици књижевног језика слажу с њим у свим појединостима структуре. Поред фонематских разлика као што су оне у погледу *х* и *ф*, јављају се и морфолошке као механизација употребе енклитике *би* која у народним говорима долази за сва лица јд. и мн. потенцијала (*ми би дошли*), уклањање извесних глаголских облика (прилог времена прошлог, често и имперфект), затим елиминација облика тзв. именске промене у ген. (-акуз.) и дат.-лок. јд. м. и ср. р. извесних заменица

и придева неодређеног вида (*њеїовоїа*) место *њеїова*, *добром човеку* место *добру човеку*). Све ове веома раширене појаве прокрчиле су себи пут и до говорног језика образованих људи.

Извесна друга морфолошка упрошћавања, обично преношења наставака из једних парадигми у друге истоврсне парадигме, остају на нивоу изразитих дијалектизама, пре свега због ужих ареа које имају. Овакве су природе уопштавање *-ом* у инстр. јд. именица м. и ср. р. тзв. меких основа (*їрожђом*) или обрнута експанзија наставка *-ем* (*млеком*), затим преношењем наставка *-ōл:* у инстр. јд. и на именице ж. р. на консонант (*крвљом*) и уравнавања у 3. л. мн. презента где се непаралелни однос у парадигмама различитих глаголских врста (*тр̄есем*, *-еш*, . . . *тр̄есу*, али *носим*, *-иш*, . . . *носе*) отклања на два начина: или неутрализацијом разлике у карактеристичном вокалу (*тр̄есем* . . . *тр̄есу* = *носим* . . . *носу*) или остварењем паралелне проширене морфолошке структуре (*тр̄есем* . . . *тр̄еседу* = *носим* . . . *носиду*, одн. *тр̄есем* . . . *тр̄есеју* = *носим* . . . *носију*).

О ИСТОРИЈСКОМ РАЗВОЈУ ШТОКАВСКОГ НАРЕЧЈА

а) *О односима према суседним наречјима и другим јужнословенским језицима*

§ 24. Појава првих разлика између штокавског и чакавског наречја није значила прекид додира, па ни развојне заједнице, између ове две велике дијалекатске јединице. У поређењу с овом основном чињеницом од секундарног је значаја питање — на које наука досад није могла дати сигуран одговор — да ли је најважнија од старих разлика, промена **dj* > *j*, настала пре или после досељења у садашње јужнословенске области. У сваком случају ова једна промена није довољна да докаже да је у прво време штокавско-чакавски контакт био битно слабији од чакавско-кајкавског, пошто нпр. друга стара изоглоса — *шт̄о* : *ча* : *кај* — показује сасвим друкчију слику: *ча* < *чь* само је архаичнија форма заменице *чьт̄о*, док је *кај* потпуно различит облик. Навођене су, додуше, и друге старе појаве које спајају чакавске говоре са кајкавским (укључујући ту и словеначки језик). Овамо спадају инстр. јд. именица осн. на *а* с наставком *-ǫ* (словен. *ribo*, северночак. *рибу*), остаци префикса *vy-*, *з* место *из*, низ лексичких подударања и извесне појединости у размештају тзв. метатонијских акцената (презент типа

ӣйнеш, одр. вид придева као *боӣа̄то* итд.). Али ове особине по правилу су ограничене на северније, или чак најсеверније чакавске говоре (док је у осталима стање као у штокавштини), а нису увек ни општа црта свих кајкавских говора. Карактеристично је, с друге стране, да низ других метатонијских појединости одваја све чакавске говоре од кајкавских и удружује их са штокавскима.

И у доцнијем развоју штокавштина и чакавштина често су ишле заједно. Тај се додир огледа у једнаким променама *ǫ* > *у*, *ъ* > *а* и *ѧ* > *у* у највећем делу говора како једног, тако и другог наречја (остављам по страни промене које су захватиле и главнину кајкавских говора или све те говоре; то су процеси који се тичу више историје језика као целине него дијалектологије). Није, уосталом, сасвим извесна хронологија појава поменутих у претходном пасусу; можда и понека од њих пада у ово раздобље. Важно је, међутим, да додири у овом периоду не значе апсолутни развојни идентитет: у исто време кад се *ǫ* замењује у главнини говора оба дијалекта на исти начин, појављује се у замени *ę* осетно одступање у великом делу чакавске области. Отприлике у исту одн. у нешто каснију епоху падају штокавске промене *чр-* > *цр-*, *вь-* > *у-* и *вс-* > *св-*, које изостају у већини чакавских говора. Са заменом полугласника готово је истовремена штокавска еволуција *јд* у *ђ*, која у чакавском није обична. Хронолошки су веома блиске једна другој промене *ѧ* > *у* и *-л* > *-о* у штокавским говорима, али од ових процеса само први је и чакавски. Све то значи да је и у првој и у другој епоси било и заједничког и одвојеног развоја штокавштине и чакавштине — као што је и природно код суседских односа. Према томе, прву епоху од друге разликује у ствари само то што је у почетку било и чакавско-кајкавског контакта, који је затим мање-више престао.

У раздобљу од XV века наовамо све је мање промена које би захватале већа пространства на земљишту оба наречја. Обично се ова чињеница доводи у везу са најездом Турака, која је изменила етничке односе и раскинула старе комуникације. Ова претпоставка, ма колико логична била, не стоји на чврстом тлу: сеобе су управо појачале додире, и чак створиле нове тамо где их раније није било. Не само што су многи чакавски крајеви поштокављени, већ су и они који су остали чакавски примили многе штокавске насељенике. То се нарочито интензивно осећа у Далмацији (где се нпр. и у већини чакавских говора облици плуралских падежа развијају у новоштокавском духу), али долази до изражаја и понегде у другим крајевима, нпр. у Сењу, који је дуго био ускочко гнездо. Биће, дакле, да се све мања узајамност између оба наречја своди на нормалан процес све веће диференцијације и уситњавања. Уз то

су чакавски говори готово сви потпали под веома јак романски утицај, који је у новије време одвео развој њихове фонетике, синтаксе и лексике у сасвим посебном правцу.

Међутим, један други моменат у вези с повећањем разлика између штокавског и чакавског наречја ипак је несумњиво резултат сеоба. То је данашњи готово потпуни недостатак прелазних говорних типова. У средњем веку, по свему судећи, таквих говора било је много и прелаз од штокавштине ка чакавштини свакако је био поступан дуж целе линије њиховог додира. Чак би се могло рећи да није сасвим умесно питање где је била граница ова два наречја у средњем веку. Реалније би било поставити питање како је у то време протицала која од конкретних изоглоса диференцијалних особина. Доцније су некадашњи прелазни говори делом ишчезли у ратовима и сеобама, а делом тако интензивно штокавизирани да су у њима остали само трагови некадашњег прелазног карактера (§ 16).

§ 25. Специфичне штокавско-кајкавске заједничке особине, такве које би чакавштини биле непознате или у најмању руку углавном непознате, нису нимало многобројне. Ипак би се могло навести повлачење акцента ˝ са последњег слога, које је захватило (бар што се тиче отвореног крајњег слога) претежан део словеначких и хрватских кајкавских говора исто као и највећи део штокавског земљишта. Остале штокавско-кајкавске изоглосе обухватају најчешће од кајкавских говора само хрватске, па и њих по правилу не све. Овамо долази рефлекс *ђ* или сл. < **dj* у североисточном кајкавском подручју, затим губљење *х* у многим говорима. Замене *ǫ* > *у* и *ѧ* > *у* повезују многе хрватске кајкавске говоре истовремено и са чакавштином и са штокавштином, а одвајају их од других говора истог наречја, као и од готово свих словеначких дијалеката.

У стариначким славонским говорима чувају се извесне старије црте, непознате осталим штокавским говорима, а обичне у чакавштини и кајкавштини (˜ акценат, *шћ* < **skj*, **stj* итд.). То није толико знак симбиозе с тим наречјима колико периферијског положаја ових говора међу штокавским дијалектима. Али присуство извесних, иако другоразредних по значају, кајкавских *иновација* у славонским говорима доказује да је овде ипак постојао еволутивни контакт с кајкавским наречјем.

§ 26. Значајне су и везе штокавских говора с њиховим југоисточним суседима, говорима македонског језика. Веома многи македонски говори, а међу њима и они у основици књижевног језика, имају *цр-* < *чр-* и знају за губљење *х* и за ново јотовање. Македонско *ќ* и *ѓ* < **tj*, **kt'* одн. **dj* врло је блиско, историјски и фонет-

ски, штокавском *ћ* и *ђ*. Доста су многобројне изоглосе које спајају поједине групе штокавских говора с њиховим суседима с оне стране југоисточне језичке границе. О таквим појавама в. нпр. у § 123 и 124. Озде ћу додати толико да се ареа промена у групама као *сц* и *шч* простире с обе стране међе: упор. *праци, пракци, прајци* (све од *прасци*, вероватно преко *прахци*) у разним српским говорима с макед. књиж. *мавца* (< *махца* < *масца*) дем. од *мас(ш)*.

§ 27. Мада су везе бугарских дијалеката са српскохрватскима слабије од штокавско-македонских, ипак нпр. арее губљења *х*, новог јотовања и измене група *сц* и *шч* захватају и делове бугарског језичког земљишта. Не треба заборавити ни то да екавизам спаја западне бугарске говоре и готово све македонске с источним штокавским дијалектима.

Призренско-тимочка дијалекатска зона такође сведочи многим својим особинама о живој узајамности између говора с обе стране источне и југоисточне границе српскохрватске језичке територије.

б) *О унутрашњој диференцијацији штокавске дијалекатске области*

§ 28. Разлике између штокавских говора у почетку се, како изгледа, нису развијале брзо. Међу најстарије појаве ове врсте које се могу са сигурношћу утврдити спадају:

а) замена група **stj, *skj* итд. одн. **zdj. *zgj* итд. групама *шћ* и *жд* (*вѣшћица, мождани*) на већем делу територије уз чување старије гласовне вредности *шћ* и *жђ* (*вѣшћица, можђани*) у низу говора на западу и северозападу;

б) појава ˜ акцента у примерима са дуљењем ранијег (старог) кратког узлазног акцента у положају испред сонанта иза којега је испао полугласник (*крāј, опāнци, сшāрца*) у неким славонским говорима насупрот ˆ у истим примерима у другим говорима исте зоне (са чиме се, можда, слагало и стање у главнини штокавских говора који су касније сваки ˜ претворили у ˆ).

Оба ова феномена имају, међутим, веома ограничен значај за сам језички систем: разлике се не односе на постојање или непостојање неке категорије (нпр. фонеме) него само на распрострањеност извесних већ постојећих консонантских, одн. акценатских фонема (ипак, у време кад је само вокалско дужење вршено, однос ˜ : ˆ у продуженим слоговима имао је много већи значај, јер је

иза њега стајала чињеница да је у најсеверозападнијим крајевима разлика између старог кратког узлазног и старог кратког силазног акцента још била жива, док су другде та два акцента већ била изједначена). — У извесним говорима на западу налазимо и промену **dj > j*, али ти су говори у своје време и иначе представљали прелазне типове између штокавштине и чакавштине.

Друге старе изоглосе (тачну хронологију ту је немогућно утврдити) имају сасвим ситан, углавном лексички домашај. Осим правих лексичких изоглоса (тзв. изолекса) као што су *хлеб* : *крух*, *оīањ* : *ваīра*, *крсш* : *криж* овамо долазе и односи као *може* : *море* (сама промена *же* у *ре* позната је обично и тамо где се говори *може*, али се најчешће ограничава на партикулу *-р(е)* : *јер*, *менекар*), затим *чешверо* : *чешворо*, *īреб* : *īроб*, *вребац* : *врабац* итд. Могућно је, и чак је врло вероватно, да је било и значајнијих синтаксичких и акценатских разлика. Али ту нам недостају хронолошки ослонци. Свакако један од најкрупнијих догађаја морао је бити прелазак ˜ у ˆ у већини говора.

Пред крај средњег века дошло је до много оштрије диференцијације. То је епоха замене јата и појаве штокавског акценатског преношења. XIV век донео је нарочито јак заокрет. Тада су извршени, или бар започети, процеси као што су замена полугласника, *л* на крају речи и слога и вокалног *л*, а такође и промена *јш* и *јд* > *ћ*, *ђ*. На тај начин створен је стандардни штокавски тип, „normalštokavisch". Призренско-тимочки крајеви испали су овом приликом из штокавске развојне заједнице и пошли сасвим посебним путем, а и на другим странама (Црна Гора, неки крајеви на западу) појавиле су се рубне области са заостајањем у развоју у овој или оној појединости. Оваквих појава још је више у вези са штокавским акценатским преношењем које је заузело углавном централне крајеве, избивши на југозападу на море код Дубровника, а на североистоку на румунску и мађарску етничку границу у Војводини.

У току доцнијег развоја још неколико иновација раширило се преко пространих ареа. То су образовање нових облика у плуралским падежима, ново јотовање и губљење *х*. Разношењу ових особина, исто као и експанзији штокавског акценатског преношења, много су допринеле себе (в. § 31 и д.). Није случајно изоглоса изједначења облика дат. и инстр. мн. на северу и северозападу ужа од изоглосе нове акцентуације. Објашњење је просто: акценатски феномен старији је хронолошки, и први таласи миграција носили су само нову акцентуацију, али не и нове деклинационе облике. С друге стране, себе нису довољне за објашњење распрострањености новог јотовања и губљења *х* (упор. § 45).

§ 29. ЛИТЕРАТУРА

Радови који се овде наводе имају значаја за карактеризацију штокавског наречја као целине или за одређивање унутрашњих разлика у погледу различитих језичких црта широм штокавске територије. Самим тим они пружају обавештења и у погледу појединих дијалеката штокавског наречја. Из разлога штедње простора они се ипак неће наводити систематски уз сваки од поменутих дијалеката, изузев у случајевима кад доносе знатнији нов материјал о неком од њих.

1. *Вук Караџић*, (Скупљени граматички и полемички списи I—III. Београд 1894—1896. Стр. XV + 224 + 510 + 593).

У овом издању обухваћени су поред осталог и доста многобројни Вукови радови где се додирују особине српскохрватских дијалеката. Ти Вукови осврти били су највећим делом сумарни или фрагментарни, иако им ни у једној прилици није недостајала проницљивост. Једино опсежније излагање о једном дијалекатском типу налазимо у предговору „Народним српским пословицама" (в. § 171, бр. 1). Развој Вукових схватања о нашим дијалектима проучен је у раду *Александра Белића* „О Вуковим погледима на српске дијалекте и књижевни језик", Глас LXXXII (1910), 101—242 (прештампано под насловом „Књижевни и народни језик у Вука" у књизи А. Белића „Вукова борба за народни и књижевни језик", Београд 1949, 78—204). У овом раду проф. Белић је дао и статистичку анализу дијалектолошког материјала у Вуковом Рјечнику.

2. *Ђ. Даничић*, Разлике између єзика србскога и хрватскогъ. Гласникъ Друштва србске словесности IX (1857), 1—59.

У ствари списак 107 фонетских и морфолошких разлика између штокавштине и чакавштине (Даничић идентификује ова два наречја са „српским" одн. „хрватским" језиком, идући у томе за Вуком, који је још 1849. у „Ковчежићу за историју, језик и обичаје Срба сва три закона", стр. 17—19, набројао седамнаест разлика између ова два „језика"). Чакавштину у овом раду, састављеном без теренских испитивања, представља углавном језик писаца XVI в. Није поклоњена довољна пажња разликама међу појединим дијалектима једног одн. другог наречја. Упркос овим методским грешкама рад и данас задржава знатну вредност као збирка материјала.

3. *М. Ђ. Милићевић*, Кнежевина Србија, Београд 1876. XXIV + 1253.

Србија обухваћена у границама до рата с Турском 1877—78. Опис географски, статистички, етнографски, с историјским освртима итд. У поглављу о сваком округу налазимо и кратку карактеристику његовог говора (обично по страну-две), дату дилетантски и несистематски, често без прецизности. За поједине пределе ова књига је, на жалост, још увек једини извор дијалектолошких обавештења.

4. *Luka Zima*, Ńekoje, većinom sintaktične razlike između čakavštine, kajkavštine i štokavštine. Djela JAZU 7 (1887), 1—342.

На основу текстова, старијих и новијих. Штокавштину представљају углавном Вукове народне умотворине. Богат материјал неједнаког значаја чија дијалектолошка интерпретација захтева ревизију.

5. *Milan Rešetar*, Die čakavština . . . (в. § 17, т. 1).

На стр. 98—109 и 161—165 одређује, углавном у дискусији са Даничићем (в. горе под 2), карактеристике чакавштине и штокавштине. С разлогом критикује Даничића што *данашње* штокавско стање пореди са чакавским у XIII—XVI в. Али са гледишта модерне дијалектологије Р. није у праву кад пориче диференцијалну вредност цртама које су некада биле обичне у оба наречја, али их данас налазимо само у чакавском. Иначе Решетару у овом раду смета недовољно вођење рачуна о истини да су изоглосе по правилу узајамно независне. Његов списак од десет карактеристичних разлика није био у потпуности потврђен доцнијим испитивањима. Уп. т. 6 и § 151 т. 4 и 5.

6. *Vatroslav Jagić*, Ein Kapitel aus der Geschichte der südslavischen Sprachen. AfslPh XVII (1895), 47—87 (превод на српскохрватски у књизи *Izabrani kraći spisi V. J.*, Zagreb 1948, 286—317).

Доказује континуитет и постојање поступних прелаза између јужнословенских језика одн. српскохрватских наречја (на ову просту али фундаментално значајну истину враћао се Јагић у више махова, упор. AfslPh XIX (1896—7), 276—277 и *Einige Streitfragen*, 2. Verwandschaftsverhältnisse innerhalb der slavischen Sprachen, AfslPh XX (1898), 13—48, нарочито стр. 19—24, 34—38, и 3. Eine einheitliche slavische Ursprache?, AfslPh XXII (1900), 11—38, нарочито стр. 26—38). Истиче да између чакавштине и штокавштине нема јаза (исто гледиште заступљено је и у Јагићевим напоменама уз Решетарову расправу наведену под 5, објављеним у AfslPh XIII, 388—397). Убедљиво је Јагићево одбацивање тезе по којој би српски и хрватски говори били накнадна интерполација између словеначких и бугарских.[3]

7. *Љуб. Стојановић*. Приступна академска беседа, Глас LII (1896), 1—29.

Посвећено питању када је српскохрватски језик изградио своје карактеристичне особине. Иако је несумњиво тачно да је индивидуалност нашег језика изграђена тек по досељењу у његову садашњу постојбину, аутор греши кад претпоставља да су Јужни Словени донели на Балкан апсолутно уједначен говор и да су све разлике настале у укрштању са различитим староседеоцима у разним деловима нове домовине. Аутор, који свој став заснива на некритичној примени Хиртове супстратске теорије, губи из вида чињеницу да низ дивергенца потиче из епохе дијалектизације прасловенског језика. Нарочито неуверљиво делује његово ничим поткрепљено објашњење јекавизма утицајем влашког супстрата.

Рец.: *V. Jagić*, AfslPh XIX, 269—274. Одбија категорички и оштро, с искључивим инсистирањем на слабим странама. Стр. 274—275 даје извод из писма В. Облака, који се такође сасвим неповољно изражава.

---

[3] Добар преглед раније литературе (Шафарик, Вук Караџић, Даничић, Миклошич, Јагић, Решетар) о односима између главних наших наречја и између нашег и словеначког језика дао је А. Белић, у расправи *Језичко јединство Срба, Хрвата и Словенаца код Ђуре Даничића и његових савременика*, Даничићев зборник, Београд — Љубљана 1925, Посебна издања СКА LV, 28—71.

8. *Milan Rešetar*, Pitańa o govoru prostoga naroda. Izdala Direkcija bos.-herc. zemaljskog muzeja. Sarajevo 1897, 1—22.

Квестионар од 150 питања (од којих многа сједињују у себи — на не увек срећан начин — већи број потпитања), намењен попуњавању од стране месне интелигенције по селима у Босни и Херцеговини. У састављању питања која се односе највише на фонетику и морфологију, а мање на синтаксу, акценте и лексику, има доста невештине (она су састављена пре него што се Решетар потпуније упознао на лицу места са дијалекатском проблематиком). Ова брошура задржава значај као наш први дијалектолошки квестионар и као сведочанство стања науке у доба кад је настала.

9. *Vatroslav Jagić*, Die Aufgaben der Erforschung der südslavischen Dialekte, erläutert an dem Verhältnisse der serbo-croatischen Schriftsprache zur bosnisch-hercegovinischen Mundart. Anzeiger der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften, Phil.-hist. Classe XXXIV 1897 (1898), 72—90.

Програмски чланак без новог материјала. Набрајање одраније познатих особина јекавских и икавских говора у Босни и Херцеговини и осврт на њихову историју.

10. *Milan Rešetar*, Die serbokroatische Betonung südwestlicher Mundarten. Kaiserliche Akademie der Wissenschaften, Schriften der Balkankommission. Linguistische Abteilung I. Wien 1900, 4°, 222 ступца.

Дело које је отворило нове видике. У уводу преглед сиромашне раније литературе о акцентуацији штокавских говора, затим анализа типова акцентуације у штокавском наречју уз први покушај да се одреде модалитети и степени новоштокавског преношења. Затим систематско поређење акценатских система Дубровника, Прчања и Озринића са системом Вука и Даничића. Начин класификације материјала значи умногоме напредак према Даничићу (драгоцен је нпр. критеријум акцента на крају одн. почетку речи; преглед глагола по временима срећнији је од оног по врстама), али има и промашених потеза (заједничко проучавање именица м. и ср. р.). Сумњива је и добит од истовременог излагања три различита акценатска система. Решетаров материјал не даје потпун преглед лексичких одступања. Дискусија о пореклу појединих акценатских односа често је неуспело постављена. Без текстова. (Извесни подаци из ове монографије објављени су претходно у Решетаровим извештајима укљученим у Јагићеве прегледе рада Балканске комисије бечке Академије наука, Anzeiger, Phil.-hist. Cl. XXIV 1897 (1898), 151—157, XXXVI (1899), 28—33).

Рец.: *А. А. Шахматовъ*, Извѣстія Отдѣленія русскаго языка и словесности Императорской Академіи Наукъ VI (1901) 1, 339—353. С признањем. Користи прилику да развије своја схватања о односу штокавске акцентуације према чакавској и о прасловенском систему (ова схватања значила су увод у нову епоху словенске акцентологије). — *Љ. Стојановић*, СКГл I (1901), 69—74. Допуњавајући Решетара указује на још један ступањ у штокавском преношењу акцента, заступљен нпр. у говору околине Врњаца.

11. *А. Беличъ*, Діалектологическая карта сербскаго языка (в. § 17, т. 4).

Прва научно заснована класификација наших дијалеката, с њиховим разграничењем и подацима о основним особинама, а понегде и о разликама међу поддијалектима. Разрађен поглед на историјски развој дијалеката и међудијалекатских односа. Као основица узето „родословно стабло" дијалекатског гранања без довољно инсистирања на узајамној независности изоглоса. Оправдано велика пажња поклоњена је значају миграција и мешавина, иако сва објашњења која из овог проистичу нису једнако прихватљива. Вредност закључака смањена је ускошћу материјала који је тада стајао на располагању; ређе су омашке и одвећ смела тврђења. Кајкавски дијалекат није узет у обзир (аутор је у то време сматрао да је његова основица словеначка), а класификација чакавских говора је још несавршена. Најбоље и најдетаљније обрађене су партије о говорима у Србији (ту аутор има много сопственог материјала са терена). Нису довољно наглашене разлике међу разним икавским и јекавским говорима које аутор повезује скупним термином „зетско-босански" (ова класификација заступљена је и у предговору Белићевог дела „Дијалекти источне и јужне Србије"). Рад садржи напомене о ранијој литератури. — Доцнији развој науке донео је модификације многих схватања овде изражених (неке од тих измена јавиле су се већ у току дискусије између Белића и Решетара, која се одмах развила), али полетно писане странице ове расправе остале су темељ наше модерне дијалектологије.

Рец.: *Т. Д. Флоринскій*, Обзоръ новѣйшихъ трудовъ и изданій по славяновѣдѣнію XV, Университетскія извѣстія XLVII (Кіевъ 1907), No 12, часть II — неоффиціальная VI, 140—142. С похвалама. Не слаже се са схватањима Б. о кајкавском наречју и о призренско-тимочким говорима. — *С. Кульбакинъ*, Русскій филологическій вѣстникъ LVI (1906), 399—402. Веома позитивно, само неколико ситнијих примедаба.

12. *Milan Rešetar*, Der štokavische Dialekt. Kais. Akad. der Wissenschaften, Schriften der Balkankommission, Ling. Abt. VIII. Wien 1907, 4°, 320 стубаца (са две карте).

У уводу дискусија о груписању српскохрватских дијалеката, већим делом уз полемику са Белићем (којему пребацује излучивање кајкавштине, начин поделе чакавштине, давање посебног места косовско-ресавском дијалекту, приписивање чакавског порекла штокавским икавцима, тумачење генезе шумадијско-војвођанског дијалекта мешавином екавача и јекавача и порицање прелазног карактера призренско-тимочким говорима). Замерке су неједнако оправдане: има случајева где Решетар није добро разумео Белића, понегде је упао у противречност (случај косовско-ресавског дијалекта), а с друге стране Белић је доцније сам одустао од неких својих схватања, овде критикованих. Решетарово груписање штокавских говора (стр. 27—28) не значи напредак према Белићевом из 1905. Ипак је полемика која је овде почела била ванредно плодна за нашу дијалектологију.

Решетарово излагање о особинама штокавског дијалекта заснива се на резултатима његових теренских испитивања, највише у Црној Гори, Боки, Херцеговини и Босни (углавном дуж линије Неретва-река Босна), деловима Славоније и северне Хрватске (тачан списак посећених места недостаје). Говоре Србије и Војводине Р. није испитивао. Понегде је употребљен и материјал из Босне и Херцеговине добивен дописним путем по упитнику наведеном горе под 8. Има много нових опажања и знатан број тачних констатација (проценат погрешних објашњења је низак). Ипак рад не даје потпунију слику ниједног локалног говорног типа, нити оцртава прецизно иједну изоглосу. Често је за битне особине наведен сасвим оскудан материјал, па и то понекад без тачне ознаке места бележења. Најбогатији грађом и најзначајнији је

одељак о замени јата (ст. 59—90). Остале партије носе често печат случајнога. Доцнији радови пружили су потпуније податке о великом делу овде обухваћених говора. У сваком случају овај рад, који је у своје време значио огроман напредак у науци, задржаће своју вредност као илустрација тадашњег стања науке и као репертоар проблема. — На крају веома богата збирка речи (стр. 224—316). Текстова нема. (Понешто од резултата из ове књиге објављено је прво у извештајима у Anzeigeru поменутим у § 17, т. 5 и у овом §, т. 10).

Рец.: *A. Belić*, RS I, 184—202. С правом констатује да књига даје мање него што наслов обећава. Дискусија о низу појединости.

13. *А. Белић*, О српским или хрватским дијалектима. Глас СКА LXXVIII (1908), 60—164.

Разрада и модификовање пишчевих схватања о односима међу српскохрватским дијалектима уз оштру полемику с Решетаром (највише о питањима штокавског карактера призренско-тимочких говора, генезе шумадијско-сремског дијалекта и утицаја чакавштине на образовање штокавских икавских говора). Изнет низ нових аргумената, понекад уз коришћење новог материјала. На стр. 69—82 преглед основних особина штокавског и чакавског наречја и дотадашње литературе о њима. Класификација дијалеката показује крупан напредак према оној из 1905. Штокавско наречје подељено је на I призренско-тимочке говоре и II све остале говоре (А екавске, Б а) јекавске и б) икавске).

14. *Александар Белић*, Основне црте историјског развитка српског језика. Годишњак СКА XXII за 1908 (1909), 106—110.

Груписање штокавских говора у шест дијалеката, први пут уз равноправно узимање у обзир критерија акцентуације и замене јата. Летимичан преглед хронологије јављања диференцијалних особина (прво замена јата, затим акцентуација, најзад нови сблици плуралских падежа).

15. *M. Rešetar*, Zur Frage über die Gruppierung der serbokroatischen Dialekte. AfslPh XXX (1909), 597—625.

Поводом Белићевих радова под 11 и 13. Инсистира на неким својим гледиштима, у другим случајевима признаје да је погрешно разумео Белића или одступа од ранијих схватања. Истиче важност *садашњег* стања дијалекта као класификационог мерила. Стаје и сам на гледиште да уз замену јата и акцентуација има битан значај за груписање штокавских дијалеката. У вези с акцентуацијом даје неколико умесних запажања.

Рец.: *A. Belić*, RS III, 283—306. Поздравља еволуцију Решетарових схватања о груписању дијалеката. Расправља о низу проблема, највише о призренско-тимочким говорима и о ступњевима штокавског акценатског преношења.

16. *A. Belić*, Zum heutigen Stande der serbokroatischen Dialektologie. RS III (1910), 82—103 (с картом).

Преглед наших дијалеката (овога пута укључена је и кајкавштина), њихове основне карактеристике и груписање. Овај рад представља завршетак и круну дискусије која је трајала од 1905. год. Очевидан је велики напредак према Белићевим првобитним схватањима. Може се рећи да су концепције у науци о класификацији наших дијалеката еволуирале од 1905. до 1910. више него у целом ранијем или целом каснијем периоду.

17. *А. Белић*, Стара Србија са историско-језичке тачке гледишта. СКГл XXIX (1912), 665—673.

Схватања о херцеговачком, зетском, косовско-ресавском, призренско-тимочком и шумадијско-сремском дијалекту, изложена популарно и понегде с извесним модификацијама.

18. *Stjepan Ivšić*, Nacrt za istraživańe hrvatskih i srpskih narječja. Iz I knjige „Kovčežića za hrvatska i srpska narječja" JAZU[4]. Zagreb 1914, 1—43.

Упитник са 380 питања од којих већина садрже потпитања, а готово сва су илустрована конкретним примерима. Обухвата фонетику, акценат, морфологију и синтаксу. Лексици је посвећено неколико начелних напомена. Иако богат материјалом и добро састављен, овај упитник, наравно, не исцрпљује проблематику наших дијалеката. Из разумљивих разлога запостављене су тананије гласовне нијансе. Особености призренско-тимочких говора нису узете у обзир, а остале су углавном у сенци и одлике других говора у Србији.

19. *A. Belić*, Les rapports mutuels du serbo-croate et du slovène. RES I (1921), 20—27.

Излаже схватање по којем је епоси заједничког живота чакавског и штокавског наречја на Балканском полуострву претходила фаза ближе узајамности чакавштине и кајкавштине пре пресељења на Балкан.

20. *N. van Wijk*, Du déplacement de l'accent en serbo-croate. RES I (1921), 28—37.

О неким питањима у вези са штокавским акценатским преношењем. Пристаје уз Решетара, који у разним степенима преношења види сукцесивне ступњеве кроз које су морали проћи и говори са потпуно пренесеном акцентуацијом. Мало новога.

21. *R. Strohal*, Hrvatski dijalekti. Zagreb, без године (по првој реченици текста изгледа да је књижица писана око 1922. год.), 1—29.

Излаже своју теорију о развоју хрватских дијалеката (он сматра да је до XVI в. чакавско наречје обухватало целу Хрватску, укључујући и Славонију и данас кајкавске крајеве, а такође и већи део Босне и Херцеговине, па чак и део Црне Горе). Осим тога даје преглед распореда хрватских наречја по покрајинама одн. жупанијама и котарима. Иако у овом излагању нема много битно нових података, увукао се низ нетачности које долазе отуда што су обавештења из друге руке. — Знатан део материјала из ове брошуре аутор је употребио у својим чланцима о дијалекатском стању у појединим областима, објављеним у NVJ (в. ниже библиографију за одговарајуће дијалекте).

22. *F. Ramovš*, Une isoglosse čakavo-kajkavienne. RES III (1923), 48—58.

---

[4] У тој серији изашао је, у ствари, само овај рад.

Фонетска и историјска разматрања о прелазу **dj* > *j*. Мисли да се та промена извршила тек на садашњем јужнословенском тлу. Његови аргументи не дају одлучног доказа за то.

23. *A. Belić*, Le caractère de l'évolution du serbo-croate dès ses origines jusqu'à nos jours. Le monde slave, Nouvelle série II (1925), No. 4, 25—44.

Популарно изложене идеје из радова под 26 и 27.

24. *Alfons Margulies*, Historische Grundlagen der südslavischen Sprachgliederung, AfslPh XL (1926), 197—222.

Настоји да објасни чињенице језичког и дијалекатског цепања на словенском југу историјским факторима. Та је тежња више него оправдана, али ауторово недовољно познавање историје јужнословенских народа и њихових језика није га сачувало од грубљих грешака и залетања, нарочито у хронологији. Аутор полемише са ван Вејком (в. § 132), али је његово објашњење развоја призренско-тимочких говора кудикамо слабије од ван Вејковог. Ни његово расправљање о историји кајкавског наречја и односу штокавштине према чакавштини не доноси значајнијих нових резултата.

25. *Mikołaj van Wijk*, O stosunkach pokrewieństwa między językami południowo-słowiańskiemi. Prace filologiczne XI (1927), 94—112.

Преглед дотадашњих мишљења о односима између штокавштине и чакавштине и између српскохрватског и бугарског језика, о призренско-тимочком и македонском проблему итд. Аутор даје и своје погледе на свако од ових питања настојећи увек да заузме што објективнији став. Његова гледишта нису доследно оригинална, али су трезвена и у сваком случају зрелија од Маргулиесових.

26. *А. Белић*, Српскохрватски језик. Народна енциклопедија српско-хрватско-словеначка (уредник проф. Станоје Станојевић) IV (Загреб 1929), 392—405.

Поред осталог обухвата поглавље о историјском развитку нашег језика, у којем су изложене и пишчеве концепције о формирању наших дијалеката и њиховим првобитним односима. Знатна еволуција опажа се у схватању шћакавских говора. Упор. бр. 27.

27. *А. Белић*, Штокавски дијалекат, Народна енциклопедија IV (1929), 1064—1077 [исти текст сачињава прво поглавље (стр. 1—50) у књизи „Српскохрватски језик, Дијалекти, правопис, књижевни језик" предавања дра Александра Белића, проф. универз., Београд, без датума (литографисано)].

Границе, садашње и некадашње, укратко о односима са чакавским и кајкавским наречјем, преглед штокавских говорних типова, њихових граница, особина, нијанса, историје и међусобних односа (укључени су и македонски говори на територији Југославије). Овде су ауторова гледишта изложена у мање-више коначној форми. Рад представља најзначајнији и најсадржајнији досадашњи преглед штокавских говора. Ти су говори овде подељени на староштокавске (= македонске), средњоштокавске (= призренско-тимочке) и новоштокавске (све остале). Новоштокавски говори разврстани су на екавске, архаичније (косовско-ресавске) и млађе (шумадијско-сремске), јекавске, архаичније (зетско-сјеничке) и млађе (млађе херцеговачке) и икавске, најархаичније (посавске), архаичније (западнобосанске) и млађе (далматинске). Принцип ове поделе представља нов корак унапред, али неке од појединости подложне су ревизији. Своју ванредно високу вредност овај рад задржава и данас, иако су многобројна новија проучавања у међувремену донела и нову грађу и нове погледе. — Известан број пропуста и непрецизно стилизованих места тиче се углавном споредних чињеница.

28. *M. Małecki*, Przegląd słowiańskih gwar Istrji (упор. § 204, бр. 5).

Стр. 22—24 о особинама по којима се чакавско наречје разликује од штокавског (с кратким осврtом на ранија мишљења). Узете су у обзир углавном црте које су обичне у свим чакавским говорима, а у штокавштини их нема или долазе на сразмерно малом делу земљишта. Аутор с правом наглашава да о припадности неког говора једном или другом наречју не треба судити по посебно узетим појединачним цртама, већ по укупности факата. Ово даје аутору могућност да са више ширине узме у обзир и неке изоглосе које се не поклапају са границом између двају наречја. Разуме се, вредност набројених одлика (укупно осамнаест) није увек једнака, али је међу њима ипак мало таквих које би оправдано могле изостати са списка.

29. *Otto Franck*, Studien zur serbokroatischen Ortsnamenkunde (Veröffentlichungen des Slavischen Instituts an der Friedrich-Wilhelms-Universität Berlin № VI). Leipzig 1932. XII + 239 (са 14 карата у прилогу).

Покушај систематике српскохрватских и македонских имена места уз вођење рачуна о етимологији и формантима. Као главни извор материјала употребљен је Речник места Краљевине СХС из 1925. год. Делимично је искоришћена и грађа коју пружају писани споменици историје нашег језика. Највећа пажња посвећена је топономастици Србије. Изнесени материјал драгоцен је упркос неизбежној непотпуности и недовољно продубљеној, често и несигурној интерпретацији. За дијалектологију су од велике важности карте које показују распрострањеност топонима с појединим суфиксима. Ту се оцртавају изоглосе, у великом броју случајева *квантитативне* природе.

Рец.: *Stanisław Rospond*, ЈФ XII, 270—284. Не оспоравајући корисност књиге, указује на празнине и погрешке у њој. Његове исправке односе се првенствено на етимолошку страну материјала.

30. *R. Strohal*, Nešto o historiji hrvatskog jezika i njegovih narječja. Zagreb 1932, 1—92.

Проширен текст бр. 21.

31. *N. van Wijk*, Les langues slaves du Sud. Le Monde Slave XIV (1937), Tome IV, 76—101 (објављено и као поглавље у књизи истог аутора Les langues slaves, De l'unité à la pluralité, Dijon 1937, 111—136; друго издање Хаг 1956, 97—118).

Углавном попуњене и даље развијене ауторове идеје из рада под 25. Поводом неких проблема дискусија са радовима објављеним у међувремену углавном Белићевим.

32. *Иван Поповић*, Историја српскохрватског језика, Нови Сад 1955, 1—164.

О овој књизи в. мој приказ у ЈФ XXI.

33. *Миливој Павловић*, Примери историског развитка српскохрватског језика. Београд 1956, 1—224.

Поред текстова из писаних споменика ту је и знатан број дијалекатских текстова из најразличитијих крајева. Из типографских разлога обележавање акцента изостало је у већини случајева. Књига је драгоцена као уџбеник. Штета је што међу народним умотворинама које су дате као примери има таквих које су дијалекатски нетипичне или чији је језик Вук нормализовао. Текстови су пропраћени корисним кратким објашњењима о дијалекатским типовима, њиховим особинама и развоју.

Напомена: За лексички материјал штокавских говора треба консултовати наше стандардне речнике (Вук, Ивековић-Броз, Југославенска академија). Много грађе налази се расуто у разним публикацијама, пре свега у Српском етнографском зборнику САН и у Зборнику за народни живот и обичаје ЈАЗУ. У овом последњем издању налази се и веома много текстова на народном језику из разних крајева, поглавито западних.

§ 30. Постоји известан број радова који, иако не полазе од дијалеката као таквих, већ од појединих језичких појава, пружају податке о распореду тих појава на ширем терену. При том је осим штокавског земљишта често обухваћено и чакавско и кајкавско, а евентуално чак и земљиште осталих јужнословенских језика. Од радова ове врсте поменућемо:

1. *А. Белић*, Приказ рада: Dr Branko Miletić, O srbochrvatských intonacích v nářečí štokavském. 1926 v Praze. — ЈФ VI (1926—1927), 225—232. [Дат је, поред осталог, и осврт на типове изговора штокавских акцената у разним крајевима].

2. *С. Тројановић*, Ватра (в. § 171, т. 9). (Поред описа народних обичаја и веровања у вези с ватром дат је и преглед народних израза који се тичу ватре и огњишта и велики број података о географији лексема из ове области; то је и приказано на карти у прилогу).

3. *Stanisław Rospond*, Południowo-słowiańskie nazwy miejscowe z sufiksem **-itj-*, РКЈ 25 (1937), XX + 254 (са три карте) [садржи обимно поглавље о географском размештају топонима на *-ић*].

4. *Branimir Bratanić*, Uz problem doseljenja Južnih Slavena (nekoliko etnografsko-leksičkih činjenica). Zbornik radova Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu I (1951), 221—250 (sa šest karata). [Утврђује се географска распрострањеност знатног броја израза из области терминологије орањих справа у јужнословенској језичкој зони; ауторови далекосежни историјски закључци не проистичу неопходно из његовог врло интересантног материјала].

ЗНАЧАЈ СЕОБА

§ 31. Покрети нашег живља познати под именом сеоба (миграција, метанастазичких кретања) имали су ванредно велике размере, како по времену трајања, тако и по обухваћеној територији и по масама пресељеног становништва. Почетак сеоба — уколико је познато историји — везан је за турску инвазију наших земаља. Од првих деценија XV века па до дубоко у XIX век текле су миграционе струје у разним правцима и разним јачинама. Чак и у XX веку колонизација нашег света у Војводини, Славонији, на Косову и у Метохији наставила је у великој мери покрете из ранијих векова. У току сеоба испремештан је највећи део становништва у простору „од Велешке Клисуре на Вардару па до Загребачке Горе" (Цвијић). Највећи део нашег живља налази се данас на новим седиштима, различитим од средњовековних.

§ 32. Турски упади у наше крајеве изазвали су сеобе у правцу севера, северозапада и запада. Становништво се склањало испред освајача у области које су остајале под хришћанском управом. Већ из 1404. године имамо вести о преласку Срба из Србије у јужни Банат. Многе од ових сеоба организовале су мађарске, аустријске, одн. млетачке власти да би населиле опустошене пограничне пределе и, нарочито, да би добиле војнике за борбу против Турака. На такав је начин формирана чувена аустријска Војна граница. Али и сами Турци пресељавали су делове нашег становништва даље ка северу и северозападу. И њима је било потребно да у опустеле крајеве сместе некога ко ће обрађивати земљу плаћајући порезе и хранећи војску. Било је и случајева да хришћани ступају у турску војну службу (тзв. мартолози). Из истих разлога померале су се у истим правцима и групе нашег живља које су примиле ислам. Ова се историјска збивања огледају данас у чињеници да штокавско становништво заузима на северозападу све оне области које су биле под турском влашћу и највећи део оних које су биле у саставу аустријске Војне границе.

И готово сваки аустријски или млетачки рат против Турака покретао је масе нашег становништва на миграције. Пребегавали су обично они који су се пред Турцима компромитовали сарадњом с њиховим непријатељима.

Несрећено стање које је у турској царевини настало у XVII веку и које се продужило до краја њеног постојања такође је изазивало нове таласе сеоба из Турске. Свет је бежао од безакоња, пљачке, силовања, убистава, данка у крви, високих пореза.

Било је, најзад, и чисто економских узрока сеобама. Становништво планинских крајева кретало се ка плоднијим долинама и

равницама. Оваква струјања била су најсталнија од свих сеоба, јер их је обезбеђивао природни прираст становништва у висинским пределима[5], а имала су обично карактеристичан правац, управан на планинске венце, дакле најкраћим путем ка низини. Отуда низ значајних дијалекатских међа сече динарски гребен под углом од 90 степени. — Насупрот томе, сеобе везане за ратне догађаје и политичке узроке кретале су се много пута *дуж* планинских м нпр. од Херцеговине ка Лици).

Понеке од сеоба вршене су организовано у великим масама. Такви су били углавном покрети изазвани политичким или ратним догађајима. Највећи део миграција обављен је, међутим, на друкчији начин, појединачно или у мањим групама. Тиха и поступна инфилтрација изменила је етнички лик многих наших покрајина. Честе су биле и тзв. етапне сеобе: у једној генерацији нека се породица помери нпр. од Црногорских брда до Старога Влаха, да би у следећој или некој даљој генерацији прешла, рецимо, у Шумадију, а одатле опет доцније у Подунавље или Банат.

§ 33. Наша се етничка територија у вези са сеобама може поделити на неколико зона. Пре свега треба разликовати тзв. аметанастазичке области, у којима има сразмерно мало досељеника са стране, од тзв. метанастазичких области где је прилив био јачи. У прве спадају само периферијске зоне: тимочки и лужнички крајеви на крајњем истоку и тзв. цивилна Хрватска (између западне међе некадашње Војне крајине и границе Словеније) на крајњем северозападу. Далматинска острва представљају прелазан тип: старинци још увек преовлађују, али и број насељеника је знатан. На целом осталом делу наше језичке територије пресељеници доминирају. Тако је проценат старинаца сасвим низак у целој северној, западној, централној и јужној Србији, па донекле и у Војводини (мада су делови Војводине били насељени нашим живљем и пре почетка миграционих покрета).

Извесни наши крајеви одиграли су у историји улогу сталног извора сеоба. Такав је појас наших највиших планина дуж водомеђе између јадранског и црноморског одн. егејског слива. То су планински венци који се од предела западно од Сарајева протежу преко херцеговачких површи и Црногорских брда, допиру до Метохије и, обухватајући Шар-планину, настављају се у Македонији. Из тих сиромашних сточарских крајева стално су се спуштале миграционе струје у правцу богатијих области, мање према Јадрану (јер су области дуж обале углавном кршевите), а

[5] Постоје разлози за претпоставку да су кретања ове врсте почела још пре турске најезде (јер су и узроци постојали још тада), као што су се и наставила после протеривања Турака, све до у XIX, па и XX век (колонизација Војводине и других области после I и II св. рата).

више према долинама Саве и Мораве и њихових притока, и даље преко Саве и Дунава у Панонију. Прилично значајну улогу као миграционо жариште одиграле су и планине на бугарској граници, у масиву Старе планине, Суве планине итд.

Према струјама насељавања које доминирају у различитим крајевима може се метанастазичка територија поделити на неколико зона.

Најјача од свих струја била је динарска. Њена матична област су планине од горњег тока Врбаса па до Проклетија, дакле углавном висински делови Херцеговине, Црне Горе и Санџака. Територија преко које се распрсло ово становништво огромна је. Она обухвата Црногорско приморје, далматинско копно, целу Босну, велики део Хрватске и највећи део Славоније и нашег насеља у Барањи, велики део Војводине, сву западну Србију и више од половине Шумадије. Матична област ове струје може се и поделити на три основна жаришта.

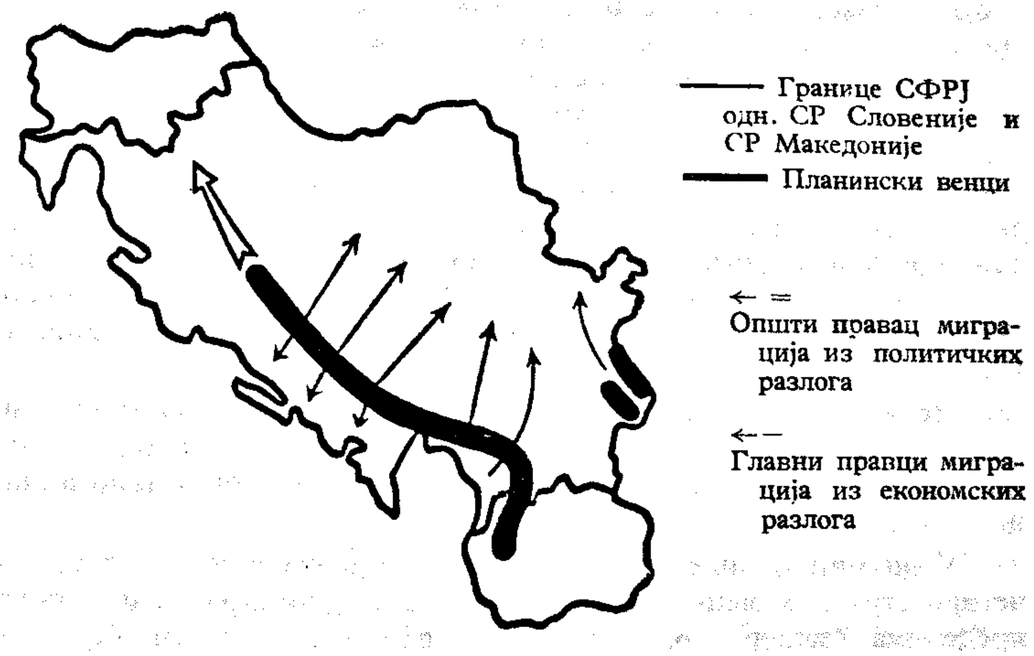

Најзападније од њих је западна Херцеговина са суседним областима западне Босне и далматинског копна. Ови крајеви давали су пресељенике икавског говора, углавном католике, који су се раширили по многим крајевима Босне, јужне Хрватске, Далмације и Истре. Овога су порекла и бачки Буњевци.

Друго жариште налази се у источној Херцеговини, нарочито у деловима Херцеговине који су 1878. и 1913. године при-

пали Црној Гори. Ту у масивима Дурмитора, Сињајевине, Маглића и других планина и у долинама Пиве, Таре, Лима и горњег тока Неретве живело је веома покретљиво, снажно и експанзивно сточарско становништво које се необично брзо проширило на све стране. Из овога краја населили су се Срби јекавци с новом акцентуацијом по Босни, Далмацији, Хрватској, Славонији, Барањи и западној Србији и донекле и северној Србији и Војводини. У Дубровачком приморју такође доминирају источнохерцеговачки дошљаци, католици или покатоличени.

Врло је активно било и треће динарско жариште у Црногорским брдима и суседним деловима Санџака, укључујући ту и сјеничко крај. Досељеници с ове стране углавном су јекавци са старијом акцентуацијом. Највећи део њихов примила је Србија, где се они најизразитије осећају на левој обали Ибра и у западнијим деловима Косова и Метохије. И становништво Црногорског приморја углавном је из Старе Црне Горе.

Друга јака струја насељавања била је косовско-метохијска, која је разносила екавски дијалекат са старијом акцентуацијом. Она је захватила крајеве од Копаоника ка Јужној и Западној Морави, доњи део долине Западне Мораве и област северно од ње, а затим се прелила и преко Велике Мораве у сливове Ресаве, Млаве, Црне реке, доњег тока Тимока итд.

Трећа велика струја била је вардарско-јужноморавска. Она потиче из крајева на граници Македоније (па и с друге стране те границе) и из горњег тока Јужне Мораве. Овај живаљ преплавио је јужноморавску долину (отуда се и дијалекат зове призренско-јужноморавски), а затим продро и у долину Велике Мораве, па чак и до београдске околине.

Четврта струја, тзв. шопска, кретала се из планинских крајева на бугарској граници ка моравској долини и њоме низводно, опет све до београдских села, разносећи особине тимочко-лужничког дијалекта.

У долини Велике Мораве и у Шумадији укрстиле су се све четири струје. У мешавини која је настала доминира у западнијим пределима (западно од линије Београд—Младеновац—Крагујевац) динарски елеменат, а источније одатле смеса осталих струја.

Становништво Војводине потиче врло великим делом из северне Србије и обухвата како некадашње старинце те области, тако и досељенике са разних страна, који су преко Саве и Дунава прешли знатним делом већ етнички измењени, као представници новог етничког типа Шумадинца, створеног у резултату многоструког укрштања.

У нашој антропогеографској науци постоји врло опсежна литература о пореклу становништва у разним крајевима. По архивским подацима и по народним предањима, која по правилу имају врло висок степен веродостојности, разрађено је ово питање за многе крајеве. За највећи део Србије забележено је порекло готово сваке породице, углавном у серији „Насеља и порекло становништва" Српског етнографског зборника САН.

§ 34. Последице сеоба по размештај дијалеката биле су огромне. Територије неких дијалеката проширене су, територије других су смањене, а многи дијалекатски типови ишчезли су. У много случајева прекинут је или ослабљен географски контакт између дијалекатских јединица које су дотле показивале развојну повезаност. Стариначки славонски говори изоловани су од кајкавског и чакавског наречја, а између земљишта чакавштине и кајкавштине, које су се раније граничиле на врло широком сектору, забио се клин штокавских насеља допирући све до Горског котара.

Сеобе су силно допринеле ширењу извесних дијалекатских црта (у нашим специфичним приликама оне су у том погледу можда чак значајније од самог нормалног промета). Тако су новоштокавске иновације у акцентуацији и деклинацији надалеко разнесене сеобама.

У резултате сеоба спада и стварање помињане велике дијалекатске плоче која захвата већи део штокавских говора, а одликује се јединством и резултатима замене свих оних прасловенских гласова одн. гласовних група који су били подложни променама (једини изузетак чине разлике у рефлексима јата). Оваква уједначеност не постоји иначе нигде на јужнословенском терену. За штокавске развојне прилике карактеристична је чињеница да већина славонских говора, који су иначе — у кругу штокавских дијалеката — тако рећи антипод Вуковом источнохерцеговачком типу, има (сем у акцентуацији) тачно исте фонеме као и Вуков језик, с тим да и гласовне вредности тих фонема по правилу имају исту нијансу.

У највећем делу Босне и Херцеговине, у Славонији и Барањи, у многим крајевима уже Хрватске и Далмације, у деловима Војводине, у извесним пределима у Црној Гори и у Санџаку сеобе су створиле разлике у говору према вероисповестима. Вера, православна, католичка или муслиманска, представља у нашим крајевима и иначе историјску категорију од прворазредног значаја, која је као таква претходила кристализацији националних целина. Сеобе су учиниле да ово битно обележје етничких група у многим крајевима одваја једне од других носиоце говора различитог порекла — старинце од досељеника или досељенике са двеју раз-

них страна. Ту вера дејствује као кочница говорне нивелације. У историјским условима који су код нас били створени, а који коначно ишчезавају тек у наше дане, разлика у вери значила је и слабије или никакво општење и затвореност за преношење језичких особина. Снага ове баријере била је толика да би се данас за Босну и Херцеговину са суседним областима готово могла начинити два лингвистичка атласа: један за православне, а други за остале, са посебним и узајамно мање-више независним системима изоглоса.

§ 35. Миграциони покрети су узрок и чиниоци да у нашој језичкој средини, више него што је то обично случај на другим странама, дијалекти одиста често представљају јасно омеђене и језички релативно уједначене јединице. Оштре међе настају тамо где себе ставе један поред другог два живља досељена из међусобно удаљених места, а уједначеност се појављује тамо где се из сразмерно малих жаришних крајева населе велика пространства[6].

С друге стране, на местима где се помешало становништво створени су и мешовити говори. Они се одликују у првом реду великим бројем дублета и честим некорелативним резултатима развоја истих гласова у истом положају у разним речима (нпр. на месту старе групе **dj* налазимо час *j*, час *ђ*, без фонетског оправдања). Кроз неколико поколења мешавина обично преври и долази до њене кристализације. Број дублета се смањује и ствара се језички тип са стабилисаним особинама, али недоследност рефлекса у појединим случајевима остаје као видљив траг некадашње мешавине.

Правац кристализације мешавине зависи од односа снага дијалекатских струја које су ушле у њену основицу. При томе игра улогу не само сразмера броја породица, већ и читав низ фактора економске и културне природе. При једнаким бројним условима старинци су по правилу надмоћнији над насељеницима. Они су обично економски јачи, међусобно повезанији (нарочито ако дошљаци нису сви из истог места) и боље се сналазе на своме терену. Нарочито је повољан положај староседелачког говора тамо где досељеници не долазе сви одједном већ сукцесивно. Тада месно становништво асимилује посебно сваки талас придошлица, тако да потомци асимилованих и сами делују у правцу асимилације

[6] Ипак ову констатацију не треба схватити апсолутно. И за наш језик углавном вреде основне чињенице лингвистичке географије — да су изоглосе по правилу независне једна од друге, да нема савршено уједначених дијалекатских територија, да су дијалекти обично само релативно одређене целине (чија се суштина своди на то да је у унутрашњости њихове територије мрежа различитих изоглоса сразмерно ређа него у ивичним зонама), да су дијалекатске границе у ствари најчешће појаси, снопови изоглоса, а не оштре линије, да између дијалекатских јединица често постоје прелазни типови итд. Детаљнија теренска испитивања све ће више потврђивати ово и за наш језик.

оних који стижу доцније. На тај се начин догађа понекад да становништво у коме је проценат стариначких породица сасвим низак, око 10%, ипак углавном чува говорне особине старинаца.

Догађа се, наравно, и да стариначки дијалекат подлегне. Али и тада, ако је било континуитета насеља (тј. ако предео није једно време лежао сасвим пуст), у језику најчешће остају трагови дијалекатског супстрата (старијег слоја). На основу тих остатака, затим на основу топономастике (географских назива) и старих писаних споменика из тога краја може се често у знатној мери реконструисати првобитни дијалекат. Посао је олакшан тамо где постоје групе старих исељеника из истог краја, које су одатле пошле пре више векова и понеле собом говор из епохе пре смене становништва.

§ 36. *Литература.* Најбољи приказ себа и њихових значаја дао је *Јован Цвијић* у делу „Метанастазичка кретања, њихови узроци и последице" (Београд 1922, СЕЗб XXIV); в. такође и одговарајуће поглавље у Цвијићевој књизи *Балканско Полуострво* (Београд и Загреб 1922). Упор. сем тога Stj. Ivšića, *Hrvatska dijaspora u XVI vijeku*, Ljetopis JAZU 50 za 1936/37 (1938), 99—102, A. Vaillanta, *Les langues slaves méridionales et la conquête turque*, Byzantinoslavica XIV (Праг 1953), 123—129, и П. Ивића, *О неким проблемима наше историјске дијалектологије*, ЈФ XXI, 97—129.

ОСНОВНИ КРИТЕРИЈИ ПОДЕЛЕ ШТОКАВСКИХ ГОВОРА

§ 37. Најдубље разлике између говора су оне чије изоглосе издвајају већ поменуту зону на југоистоку Србије (§ 10, упор. и § 109—113). Међутим, то нису уједно и најстарије међу важнијим разликама. У том погледу првенство припада по својој прилици подвојености у рефлексима старих група **stj* и **skj* одн. **zdj* и **zgj*. Стариначки штокавски говори у Славонији, у западној и централној Босни, а такође и неки далматински, сачували су архаичније рефлексе *шћ* и *жђ* (у томе се ови говори слажу са чакавским и кајкавским наречјем и словеначким језиком, који имају принципијелно исту ситуацију). На целој осталој штокавској територији налазимо *шт* и *жд*, чему одговара и македонско-бугарско стање, тако да изоглоса ове особине предваја цело јужнословенско земљиште на две аре, мању западну и већу источну. Насупрот великој историјској важности ове црте, њен домашај у самом језичком систему врло је мали (она данас значи само појаву једног консо-

нанта место другог у ограниченом броју лексема и у једном суфиксу, *-ишће*), а с њом практично није удружена ниједна друга изоглоса. Литература њу, додуше, помиње напоредо с икавском заменом јата, али у ствари нису сви икавски говори сачували *шћ* и *жђ*, а с друге стране у штокавском наречју има и говора екавских, јекавских, екавско-јекавских и икавско-јекавских с овом особином. Уосталом она, као и помињане специфичности крајњег југоистока, одваја само једну периферијску зону од осталог дела штокавских говора и није подесна као класификациони критеријум за целину тих говора. Стога се као мерила узимају две друге разлике односно групе разлика: замена јата и акцентуација. У оба случаја ради се о феноменима који нису сасвим нови (појаве с којима се данас срећемо углавном су се кристалисале у XIII—XV в.), а њихово место у језичком систему у сваком случају није ситно. Оба ова критерија имају и то преимућство да дају већи број сразмерно равноправних јединица.

§ 38. У вези са заменом јата обично се рачуна са три основна наречја, екавским, јекавским и икавским. Њима у ствари треба додати и четврти изговор, екавски али са вокалом *и* на месту старог јата у низу морфема, коренских, наставачких и префиксалних. Оваква замена јата заузима место између чисто екавске и јекавске, пошто исти примери са *и* готово сви долазе и у јекавштини. На тај начин између екстремних типова, чисто екавског с најотвореније вредношћу јата и икавског са најзатвореније, имамо веома широк прелазни појас чије су одлике основна вредност јата између *е* и *и* и, у вези с тим, подложност тога *ѣ* асимилацијама и појава репартиције конкретних рефлекса. Северни део ове централне зоне заузимају говори са *е* || *и*, а јужни део је екавско наречје.

Овим нису исцрпени сви типови прелазности у погледу замене *ѣ* на штокавском земљишту. Многи говори одликују се двоструким рефлексима у зависности од квантитета слога. Иако би стриктно спровођење принципа вредности *ѣ* као диференцијалног дијалектолошког критерија захтевало да се ови говори сматрају посебним јединицама, њихова територијална ограниченост одузима нам право да тако поступимо. Свака класификација дијалеката је у извесном смислу нужно зло које се чини из практичних разлога, ради лакшег прегледа материјала. Овде би, међутим, цепидлачење у примени мерила управо уништило прегледност. Стога се обично овакви говори (уколико се уопште помињу при разврставању дијалеката) прикључују најсроднијем већем говорном типу. Тако је учињено и у овој књизи, а овде ће бити дат само табеларни преглед с упућивањем на параграф у даљем излагању где се додирује одговарајући говор:

	ЛОКАЛИЗАЦИЈА ГОВОРА	ѣ	ѣ	§
1	Маглај, Тешањ	е	је	145
2	околина Банове Јаруге	е	је	145
3	Мрковићи	е	је	156
4	Бијело Поље, Сјеница — Нови Пазар	ије	е	156
5	Жепче, Јабланица	ије	и	145
6	делови Барање	и	е	78
7	Вировитица, делови славонске и бос. Посавине	и	је	207
8	Титоград, Гусиње	и	је	156

У извесним случајевима, нпр. поводом бр. 2, изражена је оправдана сумња у органски карактер оваквог стања и оно је протумачено мешавином (чији се траг огледа у недоследности репартиције двају рефлекса). У вези с некима од осталих говора прилике нису у свему јасне. Томе је крива пре свега недовољност постојеће литературе. С друге стране, потпуно је извесно да су се неки типови, нпр. бр. 7 и 8, развили спонтано, а не накнадном мешавином већ створених наречја.

Треба додати и то да се у низу старих периферијских и исељеничких говора задржала посебна фонема (глас између *е* и *и*) као рефлекс акцентованог јата (упор. § 220 и д.).

§ 39. У погледу акцентуације налазимо такође четири основна типа. Осим новоштокавске акцентуације, коју има и наш књижевни језик, у говорима долази и старије штокавско наглашавање с непренесеним акцентима ˆ и ˇ ван првог слога; затим имамо и говоре са сачуваним метатонијским акутом ˜ (који понеки аутори обележавају и знаком ′ или изломљеном косом цртом)[7] поред ˆ и ˇ, и најзад у призренско-тимочкој зони познат је само један акценат. Генетички су ови типови наглашавања повезани на следећи начин:

[7] У последње време све више преовлађује бележење са ˜, које је увео проф. Ившић. Означавање са ′ није погодно због нејасности коју ствара овај знак (њиме се означава и штокавски дуги узлазни акценат, а такође и стари прасловенски акут наслеђен из индоевропске епохе). Употреба косе изломљене црте, коју је предложио проф. Белић, није се раширила, свакако из типографских разлога, мада би се овим знаком најбоље избегли сви неспоразуми.

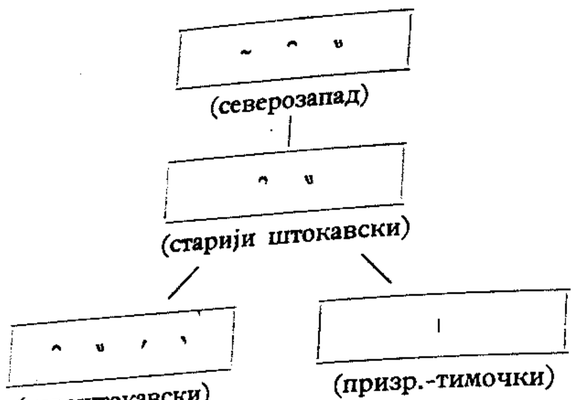

Најстарије стање, оличено у троакценатском систему ˜ ˆ ˘[8], најбогатије је акценатским могућностима. Сваки од постојећих акцената може стајати на било којем слогу, тако да је број акценатских могућности (не узимајући у обзир квантитет неакцентованих слогова) троструко већи од броја слогова. Тако нпр. двосложне речи могу бити акцентоване на шест начина. Схематски приказ тих шест варијаната изгледао би овако:

т̄а̃ра т̄а̂ра т̄а̏ра т̄ара̃ т̄ара̂ т̄ара̏

Старија штокавска акцентуација без ˜ настала је неутрализацијом интонационе опозиције између двају дугих акцената (другим речима ˜ је изједначен са ˆ). Број акценатских могућности овде је једнак двоструком броју слогова:

т̄а̂ра т̄а̏ра т̄ара̂ т̄ара̏

Новоштокавска акцентуација резултат је преношења ˆ и ˘ с унутрашњих и крајњих слогова за једно место ка почетку речи, при чему се на новом акценатском месту добива узлазна интонација: *сест̄рê > сѐст̄рē, пла̄т̄и̏ла > пла́т̄ила*. Тиме је опет створена опозиција између узлазне и силазне интонације на првом слогу, али само као компензација за изгубљену могућност акцентовања последњег слога. Отуда је број могућних варијаната и овде једнак двоструком броју слогова:

т̄а̂ра т̄а̏ра т̄а́ра т̄а̀ра

Призренско-тимочка еволуција донела је укидање квантитативних разлика, тако да је број начина наглашавања идентичан са бројем слогова:

т̄а́ра т̄ара́

[8] Метатонијски акут, назван често и чакавским акутом или неоакутом, јавља се у познатим категоријама где је извршена прасловенска метатонија (презент *мла̄т̄и̏ш*, одр. вид *бла̄г̄и̏* итд.) и тамо где је кратки акценат пренесен на претходни дуги слог са финалног полугласника који је отпао (*кра̄љ < кра̄љь*) О једној посебној категорији ˜ у неким говорима в. § 86.

Додаћемо, најзад, да се у неким крајевима на крајњем југу, нпр. у Сретечкој жупи, јавља под западномакедонским утицајем и тзв. везани акценат, прикован у двосложним речима за први слог, а у вишесложнима за треће место од краја:

т̄а́ра

одн. *т̄а́рат̄а, т̄ат̄а́рат̄а* итд.

Овде, наравно, увек постоји само једна акценатска могућност.

§ 40. Новоштокавско преношење је у многим говорима остварено само делимично. Извршено је повлачење једног дела силазних акцената из положаја ван иницијалног слога, док су други остали на старим местима. У таквим приликама на преношење може утицати низ чинилаца:

1. ˘ се преноси лакше него ˆ (*сѐст̄ра < сест̄ра̏*, али ген. *сест̄рê* нпр. у Васојевићима; *сна́г̄а < сна̄г̄а̏*, али *сна̄г̄о̂м* поред *сна́г̄о̄м* Тешањ у Босни).

2. Крајњи слог лакше губи акценат него унутрашњи (*јѐзик < јези̏к*, али *лопа̏т̄а* у Васојевићима; *ју̏нак < јуна̂к*, али *дево̂јка* поред *дѐво̄јка* у Радо еву у Банату).

3. Отворени крајњи слог лакше губи акценат него затворени (тип *сѐст̄ра < сест̄ра̏* али *јези̏к* у многим црногорским говорима; *сѐст̄ре < сест̄рê* али *јуна̂к* поред *ју̀на̄к* у тамишком говору).

4. Дуги претходни слог лакше прима акценат него кратки (*пи́т̄ала < пӣт̄а̏ла*, али *лопа̏т̄а* у Железнику код Београда).

Обрнуте појаве не долазе никад. Оправдано је, дакле, приказати ситуацију у виду градације:

Слог	Акценат ˘	Акценат ˆ	Примери	
њи отв.	1	4	*1. сест̄ра̏*	*4. сест̄рê* ген. јд.
Крајњи затв.		5	*2. јези̏к*	*5. јуна̂к*
Унутрашњи	3	6	*3. лопа̏т̄а*	*6. непра̂вда*

Има говора у којима се акценатско повлачење ограничава на положај 1 и 2, или 1, 2 и 3 итд. Слична табела може се начинити и за силазне акценте којима претходи дуг слог:

Слог	Акценат ̏	Акценат ̂	Примери	
Крајњи отв.	1а	4а	*1а. ӣла̄ва̏*	*4а. ӣла̄вê* ген. јд.
Крајњи затв.	2а	5а	*2а. на̄ро̏д*	*5а. ӣла̄во̂м*
Унутрашњи	3а	6а	*3а. пӣта̏ла*	*6а. ӣр̄пи̂мо*

И овде важи оно што је речено поводом прве табеле, с напоменом да се овде преношење може вршити без обзира на судбину силазних акцената иза кратког слога (прва табела). Екстремни случај представља говор села Лепетана у Боки Которској, где је преношење на претходни дуги слог заступљено у свим положајима од 1а до 6а, док преношење на кратки слог изостаје чак и у положају 1.

У оваквим приликама факултативни изговор (нпр. *сесӣрê* поред *сѐсӣрē*) и тзв. двоструки акценат (тип *сѐсӣрê*) представљају неизбежне прелазне ступњеве, који се јављају на многим местима.

Тамо где је преношење захватило само крајњи слог, енклитика обично подржава акценат на старом месту: *сѐсӣра*, али *сесӣра̏ је* као *лопа̏ӣа*. Другим речима, за преношење није меродавна правописна реч, већ акценатска — као што је и природно.

У многим говорима, нарочито тамо где је повлачење ограничено на положај 1 или на положаје 1 и 2, место ̀ на претходном слогу јавља се ̏: *сѐсӣра, јѐзик*. Паралелан феномен, изговор *ӣла̂ва* место *ӣла́ва*, нешто је ређи. Најзад, место ̀ долази у разним крајевима ́ (тзв. кановачки акценат): *се́сӣра, је́зик*.

Тешкоће које делимично акценатско преношење ствара при класификацији дијалеката решавају се обично тиме што се сви говорни типови са већим бројем непренесених силазних акцената урачунавају у дијалекте са старом акцентуацијом. Овај термин, према томе, никако не мора значити двоакценатски систем (̂ ̏), па чак ни троакценатски (̂ ̏ ́). Тако бјелопавлићки говор иде овамо мада познаје сва четири штокавска акцента (̏ ̂ ́ ̀). Исто важи и за говоре са ̃, у којима се такође, поред ̃, ̂ и ̏, често јавља и ́, па и ̀.

§ 41. Потпуно је разумљива чињеница да се ̂ боље држи од ̏, а такође и да дуги претходни слог јаче привлачи акценат него кратки. Дужина изговора ствара већу способност ношења тонског и динамичког врхунца. Другу тенденцију, уклањање врхунца од краја речи, теже је објаснити. Ипак неће бити случај што

слична појава, повлачење кратког акцента са последњег слога, долази у кајкавском наречју и у словеначком језику, а извесну сродност с овим показује и развој у великом делу говора македонског језика, који такође не познају окситонезу. Уз то се паралелна појава манифестује и у погледу дужина иза акцената, које се скраћују у једном делу штокавских говора (в. § 50). Јасно је да у целокупности штокавског, и не само штокавског, начина изговора има елемената који изазивају отклањање прозодијски изразитих елемената, акцената и дужина, од краја акценатске речи (говорног такта). Конкретно објашњење појава дијалектологија очекује од експерименталне фонетике.

У науци се доста дискутовало (в. нпр. радове под 10, 16 и 20 у § 29) о томе да ли ступњеви штокавског преношења у разним говорима обележавају сукцесивне развојне фазе кроз које је прошло то преношење и у оним говорима који данас имају потпуније или потпуно пренесен акценат. Одлучан одговор на то питање тешко је дати; за то нам недостаје ослонац у историјском материјалу. Ипак је врло вероватно да се повлачење крајњег ̏, распрострањено веома широко, извршило пре осталих преношења. С друге стране, сигурно је да се у разним другим степенима реализације овог процеса често огледа накнадна мешавина говора са старом и новом акцентуацијом. Није случај што се овакве акценатске прилике јављају по правилу у говорима на великим миграционим ветрометинама и што је у таквим говорима врло раширен факултативни изговор у појединим акценатским положајима.

§ 42. Истовремена примена двају основних класификационих мерила даје нам овакву слику крупнијих штокавских дијалекатских типова:

		ѣ > и	ѣ > (и)је	ѣ > е/и	ѣ > е
Стара акцентуација	са ~	посавски икавски		славонски екавски	
	без ~	истарски икавски	зетско-сјенички	смедеревско-вршачки	косовско-ресавски
Новоштокавска акцентуација		„млађи" икавски	источно-херцеговачки	шумадијско-војвођански	
Само 1 акценат					призренско-тимочки

Географска повезаност ових говора могла би се (схематски и условно, пошто су говори увелико испремештани сеобама) приказати на следећи начин:

.....
изоглосе јата

———
изоглосе акцената

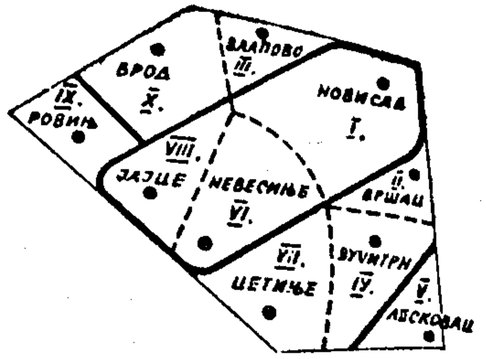

I шумадијско-војвођански
II смедеревско-вршачки
III славонски екавски
IV косовско-ресавски
V призренско-тимочки
VI источнохерцеговачки
VII зетско-сјенички
VIII млађи икавски
IX истарски икавски
X посавски икавски

Разликовање ˆ и ˜ на крајњем северозападу географски се ослања на исто стање у већини чакавских, кајкавских и словеначких говора. Југоисточно одатле простире се ареа у којој је та разлика истрвена, а на крајњем југоистоку истрвена је и разлика између преостала два стара акцента. Исто стање налази се у македонском и бугарском језику. У централном делу области која од старих акцената зна за ˆ и ˜ јавља се снажно иновационо жариште новоштокавског акценатског преношења. Експанзија ове особине била је потпомогнута и динарским миграционим таласима, како из источнохерцеговачких, тако и из западнохерцеговачких крајева. Ширењем тих таласа у правцима управним на динарски гребен образовала се попречно постављена зона пренесене акцентуације која се простире од јадранске обале на одсеку од најсевернијег угла Боке Которске до Макарског приморја па све до мађарске и румунске језичке границе у Бачкој и Банату. С обеју страна овог појаса остају области са старијом акцентуацијом. При том је његова југоисточна међа сразмерно једноставна и јасно обележена, док је северозападна гранична линија јако изломљена и искидана. Штавише, с обе њене стране има и дијалекатских оаза опкољених говорима с акцентуацијом супротног типа. Пада у очи и то да овде нема јединствене, компактне зоне штокавских говора са старијом акцентуацијом. Између славонских и истарских говорних типова нема територијалне повезаности, а штокавски говори с пренесеном акцентуацијом, на широкој линији од морске обале до Драве,

стоје у додиру са чакавским и кајкавским наречјем. Ово је стање резултат снажних миграционих покрета који су на овом терену често били управљени ка северозападу (правац надирања Турака). Ситуацију још више компликују говори са непотпуно пренесеном акцентуацијом у деловима Дубровачког приморја, у долини Босне итд., који су овде урачунати (само делимично оправдано) у говоре с новом акцентуацијом. Карактеристично је и то да се ове области са своје стране не налазе у територијалном континуитету ни са славонском ни с истарском зоном, и да ни између самих тих области нема таквог континуитета.

Изоглосе замене јата показују знатно друкчији распоред. Југ и центар припадају јекавштини, на западу се развило икавско наречје, на североистоку, па и на северу, говори су екавски с икавизмима, а на југоистоку екавски без икавизама. Ни у овом погледу нема јаза између штокавштине и осталих наших наречја, одн. осталих јужнословенских језика. Екавски изговор заступљен је у највећем делу македонских говора, а такође и у западном бугарском наречју. Икавштина западних штокавских говора наставља се у далматинским чакавским говорима, а претежно екавском изговору у северној Славонији одговора претежно екавски изговор у кајкавском наречју, затим у северној чакавштини и у словеначком језику.

За језичку структуру разлике у систему акцентуације имају много већи значај него различита замена јата. Упркос томе усвојена је пракса да се при класификацији штокавских говора полази од замене јата, а акцентуација служи за подразделе. Узроци овоме су првенствено практичне природе. Разлике у замени јата могу се лако ухватити и описати, па их је стога свесна и најшира публика, утолико пре што се баш по овој црти разликују и наречја књижевног језика. Врло важну улогу игра и то што се замена јата, за разлику од акцентуације, огледа и у обичном писму. Тај факат чини је не само упадљивијом за публику већ и подеснијом за историјску дијалектологију, која на основу писаних споменика изводи закључке о некадашњој дијалекатској слици. Због свега тога све досадашње поделе узимају замену јата за основни критеријум. Тиме је створена традиција која и сама, као таква, доприноси даљем одржању ове праксе.

§ 42а. Већ из онога што је досад речено јасно је да односи између десет набројаних јединица нису исти. Најкрупније су разлике које одвајају призренско-тимочку дијалекатску зону од свих осталих типова (од којих је призренско-тимочкоме ипак најближи косовско-ресавски). Ако би се при груписању дијалеката пошло једино од структуралних критерија, уз неоправдано запостављање

историјских и статистичких момената, било би разлога да се призренско-тимочка зона супротстави не само свим осталим штокавским већ и свим осталим српскохрватским, па чак и уопште западнојужнословенским говорним типовима. Међу штокавским дијалектима који остају кад се изузме призренско-тимочка зона посебан положај има група са ˜ акцентом: славонски екавски и посавски икавски говори. Преостаје, најзад, главнина штокавских говора у којој разликујемо типове са пренесеном и непренесеном акцентуацијом и различитом заменом јата. Између говора с новом акцентуацијом постоји тесна узајамност, а има доста додирних тачака и између зетско-сјеничких, косовско-ресавских и смедеревско-вршачких говора (насупрот томе истарски икавски оштро одудара од ова три штокавска типа са старијом акцентуацијом). Разлика између косовско-ресавског и смедеревско-вршачког дијалекта нарочито је мала: акцентуација је начелно иста, а и замена јата је само донекле различита. Алтернативно би се ова два типа могла спојити у једну целину. Права класификација штокавских дијалекатских типова, она која би водила рачуна о хијерархији разлика и сродности, изгледала би овако:

1. Штокавски говори са сачуваним структуралним особинама:

I. Типови са ˜ а) екавски (славонски)
б) икавски (посавски)

II. Основна маса штокавских говора

а) кос.-рес./смед.-врш. в) зет.-сјен. д) истарски

б) шумад.-војвођански г) ист. херцег. ђ) млађи икавски

2. Штокавски говори са знатнијим бројем балканизама — призренско-тимочки.

Ову класификацију не треба схватити као родословно стабло: она иде за тим да рељефније истакне *садашње* односе без обзира на сукцесију епоха развитка тих односа.[9]

ПРАВЦИ ИЗОГЛОСА У ШТОКАВСКОМ НАРЕЧЈУ

§ 43. Важније изоглосе на штокавском (и уопште јужнословенском) терену пружају се најчешће од севера или североистока ка југу или југоистоку, дакле управно на уздужну осовину јужнословенске етничке територије која иде од Јулијских Алпа до Црног мора. Из тога излази да се готово увек јавља једна западна (или северозападна) ареа и, насупрот њој, једна источна (или југоисточна) са друкчијим стањем.

[9] При приказивању појединих дијалекатских типова у даљим поглављима ове књиге усвојен је из практичних (школских) разлога друкчији поредак (в. напомену уз § 46).

Овакви су пре свега правци самих граница штокавског наречја, како оних према чакавштини и кајкавштини, тако и оних према македонском и бугарском језику. Исто вреди и за сноп од двадесетак изоглоса набројаних у § 5, а такође и за међе тзв. балканизама и других одлика које призренско-тимочкој дијалекатској зони дају њену изразиту посебну боју. Овамо, даље, долазе и границе промена **dj > j* и **skj, *stj > шт̄*, затим границе других старих феномена као што су *ре* у *мореш*, *-ер-* у типу *чет̄веро* и *вребац* место *врабац*. И акцентуација пружа неколико оваквих изоглоса. С обе стране новоштокавске акценатске зоне, која се протеже од североисточне границе нашег језика у Војводини до Јадрана код Дубровника, остају области старије акцентуације чије међе опет имају поменути правац (као, уосталом, и међа призренско-тимочког акценатског система). Слично томе тип *опа̄нци* обухвата северозападне чакавске говоре и северозападне славонске, док тип *опа̂нци* повезује југоисточне чакавске говоре са југоисточним славонским. И замена јата показује начелно исту слику: на западу се налази икавска зона, на крајњем истоку чисто екавска, а између њих прелазни типови (§ 38). Из области замене *ђ* треба поменути и ареу асимилације *ђj > иј* у типу *сђјат̄и*. Југоисточну границу појаве *и* у овим примерима чини линија која иде од румунске језичке границе источно од Кикинде, одваја северне банатске говоре од јужних и централних, северну и западну Бачку од југоисточне, неке крајеве у северозападној Србији од њихових источних суседа, затим јекавско наречје од екавскога да најзад избије на албанску границу на масиву Проклетија, али с тим да и неки делови Црне Горе, нарочито на њеном југу, не знају за ову промену (она унутар оцртане границе изостаје још и у подравским екавским говорима).

Нису без интереса ни извесне ситније особине на западу које су, као и ˜ акценат, *шћ*, *j < *dj* и икавштина, по правилу ограничене на говоре хрватског и муслиманског живља (што не значи да обавезно обухватају све те говоре). То су облик *њê* у ак. мн. личне заменице 3. л. и акценатске алтернације типа *бла̂ī, бла́īа* : ср. р. *бла̂īо* или *прȍдō* : *прода́ла, прȍда̄ло*, затим *кȍвō* : *кова̏ла* (*кȍвала*) итд.

Правац североисток-југозапад имају и изоглосе употребе имперфекта (једна од структурално најважнијих разлика међу штокавским говорима!), промене *-ст̄* (и *-зд* и сл.) > *-с* (одн. *-з* итд.), употребе заменичких енклитика *ни, ви* и *не, ве*, као и потпуног

уклањања старих облика дат., инстр. и лок. мн. именица. Све ове црте захватају косовско-ресавски и зетско-сјенички дијалекат у целини, осим тога и делове источнохерцеговачког (евентуално и понеке суседне икавске говоре), најчешће главнину смедеревско-вршачког дијалекта, а ређе и делове шумадијско-војвођанског. Деклинација плуралских падежа даје још три важне изоглосе које се све пружају у истом основном правцу. Изоглоса *-ā* у ген. мн. блиска је граници штокавштине према чакавском и кајкавском наречју, граница велике компактне зоне једначења лок. мн. са генитивом поклапа се у грубим цртама са северозападном границом зетско-сјеничког, косовско-ресавског и смедеревско-вршачког дијалекта, а међа искључиве (или готово искључиве) употребе наставка с елементом *-ма* у дат. мн. и с њиме изједначеним падежима одваја западније босанске, херцеговачке и далматинске типове (који знају нпр. и за *-м*: *јунацим* и сл.) од источнобосанских и источнохерцеговачких, као и српских, војвођанских и црногорских говора.

Српски екавски говори на истоку штокавског земљишта, иако иначе врло разнородни, имају и ван замене јата још заједничких одлика, чија западна изоглоса самим тим протиче правцем север-југ. То су јача или слабија тенденција скраћивања дужина, сразмерно мања изразитост силазности одн. узлазности акцента, извесне карактеристичне елизије као *д-идем*, тип *Пе́ра*, ген. *Пе́ре̄*, непознавање *р* у презенту глагола *моћи* и краћих облика личних заменица уз предлоге (тип *за њ*), присвојна заменица *њин* (а не *њихов*), сразмерно слаба заступљеност извесних акценатских алтернација као *во̀да* : дат. *во̑ди* или *планѝна* : акуз. *пла̑нину* и готово потпуно непознавање топонима на *-ићи*. Само неки говори на западу шумадијско-војвођанске територије показују одступања од овога, и то под очигледним источнохерцеговачким утицајем, док се у неким од ових појединости и зетско-сјенички или понеки славонски говори придружују српским екавскима.

Арее већег дела особина поменаних у овом § простиру се и преко међа штокавског земљишта. Висок је проценат изоглоса која чак предвајају јужнословенску језичку област на два дела од којих један досеже до Црног и Егејског мора, а други до Алпа и италијанске границе. То важи не само за најкрупније црте већ и за такве појединости као што су однос *можеш* : *мореш* и познавање енклитика *ни* и *ви*.

§ 44. Упадљива уједначеност праваца готово свих већих изоглоса није и не може бити случајна појава. За њено објашњење није довољан ни сам географски моменат, издуженост јужнословенске језичке територије, која даје веће могућности за попречну

поделу него за уздужну. Одлучну улогу одиграли су свакако други чиниоци, чисто историјски. Најстарије изоглосе, нпр. оне које се тичу рефлекса **tj* и **dj*, детерминисане су правцем кретања Јужних Словена при доласку у њихову садашњу постојбину. У каснијој средњовековној епоси границе између јужнословенских државних творевина, Хрватске, Босне, Србије и Бугарске, углавном су опет ишле правцем север-југ или североисток-југозапад. Не треба заборавити ни значај верске подвојености, која је такође супротстављала једну западну зону једној источној (и донекле једној централној, богумилској). Најзад, у новије време огромну улогу одиграле су сеобе. Становништво се у виду правих етничких река удаљавало од високих планинских масива око јадранско-дунавског (и јегејско-дунавског) развођа, а с међама тих миграционих токова поклопиле су се и границе језичких појава зачетих у матичним областима.

§ 45. Знатан део штокавских говорних одлика има у ствари двоструку изоглосу: једну западну или северозападну границу и једну источну или југоисточну. Такав је случај иновација као што су промене *чр-* > *цр-*, *вь-* > *у-*, *-л* > *-о*, *јд*, *ј*$\widetilde{т}$ > *ђ*, *ћ*, па и шире распрострањених особина као што су промене *ǫ* > *у* и *ѧ* > *у*. У неким случајевима запажа се дуж ових граница и градација у развоју особина ове врсте. Готово слојевито слагање ареа с разним степенима делимичног остварења штокавског акценатског померања може се лепо пратити на југу (Црна Гора) и истоку (Србија и Банат), док су на западу односи компликованији услед ванредно снажног продора херцеговачког живља ка северозападу, који је довео до битних измена у етничкој слици и искидао толике изоглосе.

Два новија процеса, везана углавном за раздобље од XVI до XVIII века, — ново јотовање и губљење *х* — имају распрострањеност кудикамо ширу од земљишта штокавског наречја (што не значи да захватају подједнако и све штокавске говоре). Ту су се говори разних наречја и чак разних јужнословенских језика повели за једном заједничком тенденцијом која је потекла свакако из извесних истоветних елемената у општим фонетским приликама у тим говорима. Веома су поучни степени реализације новог јотовања у разним крајевима. Код гласова *л* и *н* промена има најширу ареу, *ш̄* и *д* се јотују већ нешто теже, лабијали још знатно теже, док су промене *сј* и *зј* > *ć*, *ź* ограничене на штокавске јекавске говоре, и то не све.

ШУМАДИЈСКО-ВОЈВОЂАНСКИ ДИЈАЛЕКАТ[1]

Границе

§ 46. Овај дијалекат захвата пространу област на североистоку наше језичке територије, углавном у севернијим деловима уже Србије и у Војводини. Његова источна граница пролази кроз јужни Банат линијом која иде западно од Вршца и југоисточно од Алибунара, да јужно од Панчева избије на Дунав и код Београда пређе преко њега, испуштајући већину београдских села. Овде дијалекатска међа скреће ка југу-југоистоку и пресеца Шумадију пролазећи кроз околину Младеновца и Крагујевца. Јужно од тога града она обухвата долину Груже, допире до Краљева и ту нагло окреће ка северозападу, избија на обронке Рудника, наставља масивом Ваљевских планина и у близини Лознице избија на Дрину.[2] Код ушћа те реке дијалекатска граница достиже Саву, а затим пресеца западни Срем правцем од Јамене ка Вуковару. Даље ка северу границу чини Дунав, тако да је Бачка укључена у област овог дијалекта, а Барања остаје изван ње. Треба, међутим, напоменути да дата линија на сектору северно од Саве вреди само за говор *српског* становништва: источно од ње оно говори шумадијско-војвођанским дијалектом, а западно од ње је јекавско (с изузетком неколико екавских оаза, као у Осијеку и Винковцима). Што се тиче сремских Хрвата, међу њима има икаваца у селима непосредно

[1] Ред којим су обрађени дијалекти у овом прегледу изабран је из практичних побуда (пошто крупних теоријских разлога у овој ствари не може бити). Сматрао сам да ће бити методски најбоље ако се читалац уведе прво у проблематику неког од дијалеката који су у основици књижевног језика, пошто му је тај језик познат. Будући да је сама књига писана екавски, обрађујем прво шумадијско-војвођански дијалекат, а затим следе остали екавски типови. Аналогно сам поступио и у вези с јекавским говорима. — У погледу самих односа међу дијалектима упор. § 42а.

[2] По Московљевићу (в. § 65, т. 8) ова граница на сектору западне Србије иде знатно јужније (линијом Гучево — Борања — Јагодња — Сокоске планине — Повлен — Маљен — Каблар — Овчар), али се из његовог излагања не сагледа довољно јасно да ли се ово не односи само на говор писменијег елемента и млађе генерације сељака.

источно од обележене црте (дубље у Срему Хрвати су примили говор својих српских суседа), док су бачки Буњевци и Шокци сви икавци.

Граница шумадијско-војвођанског дијалекта на северу и североистоку поклапа се с нашом етничком међом према Мађарима и Румунима. Она обухвата и српска насеља на мађарској територији јужно и источно од Сегедина и у околини Будимпеште (где треба изузети село Чобанац са косовско-ресавским говором), затим од нашег живља у Румунији онај у Поморишју (околина Арада) и око Темишвара, као и онај дуж државне границе од околине Чакова и Гада ка северозападу.

На територији оивиченој оцртаном линијом немају говоре овога типа колонистичка насеља у Војводини (која су највећим делом јекавска), а ни извесна места у северној Србији, насељена углавном у XIX в. придошлицама с југоистока или из динарских крајева.

Простирање шумадијско-војвођанског дијалекта у северној Србији дато је у овом прегледу само приближно, пошто прецизна теренска испитивања углавном нису вршена. Ипак је у науци познато да на сектору од Краљева до Дрине овај дијалекат добија све више терена, потискујући јекавски источнохерцеговачког типа. Исто тако он се шири и у западном Срему, продирући и у тамошња хрватска насеља. С друге стране, на територији Мађарске и Румуније знатан број српских насеља подлегао је националној асимилацији. Тако су нпр. нестали говори шумадијско-војвођанског дијалекта у низу градова северне Угарске (Коморан, Јегра итд.). Некада врло многобројан српски елеменат у Поморишју знатним делом се иселио у Русију средином XVIII в.

Основица књижевног језика источног наречја

§ 47. Шумадијско-војвођански дијалекат послужио је, од почетка XVIII в. наовамо, као подлога новом српском књижевном језику који се формирао прво на територији Угарске (претежно у данашњој Војводини), а затим и у северној Србији. До средине XIX в. у том је језику била присутна, у неједнакој јачини код разних писаца, и компонента рускословенског црквеног језика, која је искључена тек коначном победом Вукове реформе. Активност Вукова и његових следбеника успела је да врати на чисто народну основицу књижевни језик Војводине и Србије, али није донела измену у књижевном наречју тих области, мада је Вук писао јекавски и мада су његове народне песме биле у огромној већини јекавске. Задржавање екавског изговора, и то онаквог какав се налази у

шумадијско-војвођанском дијалекту, било је историјска неминовност. Победио је дијалекат којим се говорило у културно и економски најјачим српским крајевима, који је имао за собом већ створену традицију књижевног језика, и којим је при том говорила велика већина српских писаца XIX века. — Будућим истраживачима остаће да утврде колико је других особина шумадијско-војвођанског дијалекта, пре свега оних речничких и синтаксичких, продрло у наш књижевни језик истискујући Вукове херцеговачке одлике. Засад је извесно само толико да је таквих процеса било у осетној мери.

У нашем књижевном језику источног наречја ипак има појединости које не одговарају стању у шумадијско-војвођанском дијалекту. То важи за изговор *х*, затим за неке екавизме књижевног језика (*секира* : шум.-вој. *сикира*, *лѐтети* : шум.-војв. *лѐтити*) и мали број других детаља. Када се апстрахују ови моменти сасвим ограниченог домашаја, може се рећи да народни говори овог дијалекта у северозападној Србији и деловима Срема чине основицу српскохрватског књижевног језика источног наречја, дакле онога који се употребљава у Србији са Војводином. Престиж књижевног језика, удружен са престижем говора напреднијих долинских крајева, изазвао је и поменуту експанзију шумадијско-војвођанског дијалекта у крајевима западне Србије.

Особине

§ 48. Обележја која чине основну карактеристику шумадијско-војвођанског дијалекта јесу нова (или углавном нова) акцентуација и претежно екавска замена јата, али са низом примера у којима на месту некадашњег *ѣ* стоји *и*.

Нова акцентуација спроведена је у већини говора овог дијалекта у унутрашњости речи узетих посебно. Ипак и ту има у многим говорима, нарочито источнијим, појединих одступања (примери као *једва̏*, *тама̏н*, најчешће везани за емоционалну интонацију, затим речи страног порекла типа *шпекула̏нт*, па сложенице као *отка̏д*, *којекô*, *сасви̏м*, *насре̏д*, *двајестре̏ћи* и новија, обично књишка образовања као *пољопри̏вргда* или *Аустроу̏гарска*).

У погледу група састављених од проклитике и акцентоване речи има много више ограничења. Стање се компликује изукрштаним дејством већег броја чинилаца од којих су најважнији:

1. број слогова у речи са које се преноси акценат,
2. честа или ретка употреба израза,
3. синтаксички моменти.

Са дужих речи а́кценат се преноси теже него са једносложних или двосложних. Са ређих или слабије познатих речи такође има мање преношења, што показује да се оно све мање влада као жив гласовни закон и почиње да се ограничава на устаљене конструкције. Најзад, ако је синтаксичка повезаност проклитике с акцентованом речју слабија, преношење тежи да изостане, а држи се добро тамо где се израз осећа као целина, обично таква која у реченици има функцију прилошке детерминације неког другог појма. И у овом погледу западнији говори чувају више преношења док се у источнијим јаче испољава тенденција да се разбију оквири новоштокавског акценатског система.

§ 49. Примера за *и* на месту *ѣ* у говорима шумадијско-војвођанског дијалекта има неколико врста. Најраспрострањенији су они у којима се *и* појавило аналошким путем. То су:

1. дат. и лок. јд. именица ж. (и м.) р. на *-а*: *жѐни*, *пò соби* (према наст. *-и* у меких основа);
2. дат. и лок. јд. личних заменица: *мѐни*, *по тѐби* (према стању у именичкој промени, а и у енклитичким облицима истих заменица);
3. лок. мн. именица м. и ср. рода: *нà коли*, *по зу́бима*;
4. наставци инст. јд., ген., дат., инстр. и лок. мн. заменичко-придевске промене: *с òнӣм*, *од òти(х)*, *сасви̏м*, *ма̂лима* (по угледу на наставке меких основа и сложене придевске промене);
5. инф. основа већине глагола VII врсте типа *летѣти* : *лѐтити*, *жи́вила* (према *и* у през. основи; а у наслону на образац *молити* : *молим*);
6. префикс *нѣ-*: *ни̏ки*, *дòникле* (под утицајем префикса *ни-*);
7. префикс *прѣ-* (*прѝвари* и сл.), а такође и предлози *прид* и *прико* (све под утицајем префикса и предлога *при*);
8. прилог *и̏зрӣком* (према глаголу *изри́цати* итд.).

Вокал *и* налазимо и у неколико посебних фонетских позиција као резултат асимилација према палаталним гласовима у суседству.

Група *ѣј* дала је *иј* као и у јекавском наречју. Примере пружају:

1. компаративи с наставком *-и(ј)и* (*ста̀рии* и сл.);
2. имперфект на *-ија(х)* итд. — уколико се ова категорија уопште чува у говорима;
3. одрични облик *нѝје* (а према њену и *ни́сам*, *ни́си* итд. — уколико у овим облицима немамо укрштање морфеме *нѣ-* са *ни-*);
4. прилог *ди̏*, *ни̏гӣди* итд. (према *ди̏ је* и сл.)
5. имен. *гӣријòта*;
6. глаголи *ви̏јати*, *ги̏јати*, *доди̏јати*, *си̏јати* и *сми̏јати се*.

У суседству групе *ѣњ* вокал *ѣ* прешао је у *и*: *ѣњи́здо*, *ѣњи̂ван*. Исто се догодило и у речима где је иза слога с неакцен-

тованим *ѣ* следио слог са *и* акцентованим по старијој акцентуацији: *сѝкира, вѝдрица.*

У већини наведених категорија вокал *и* долази у свим говорима шумадијско-војвођанског дијалекта, док у некима од њих многи говори имају *е*. Такви примери најјаче су заступљени у јужнијим и источнијим говорима, а најмалобројнији су у северном Банату, северној и западној Бачкој и западном Срему (в. § 59—61).

§ 50. Заједничка је особина свих говора шумадијско-војвођанског дијалекта скраћивање *једноī дела* (не свих!) дужина иза акцената. У крајевима на истоку, ближим смедеревско-вршачком и косовско-ресавском дијалекту, овога скраћивања има више, док је у западнијим говорима, у суседству источнохерцеговачког дијалекта, сачувано много више неакцентованих дужина. Ситуација у разним месним говорима врло је различита и често компликована. На судбину дужина утичу ови гласовни фактори:

1. дужине на последњем слогу губе се лакше него оне на унутрашњим слоговима;

2. дужине на отвореном последњем слогу мање су отпорне од оних на затвореном последњем слогу;

3. иза силазних акцената и неакцентованих слогова дужине се лакше скраћују него непосредно иза узлазних акцената;

4. дужине иза дугог слога лакше ишчезавају од оних иза кратког.[3]

Као и код делимичног новоштокавског преношења, обрнуте појаве не долазе никад (упор. § 40). Тако добивамо и овде дванаест фонетских положаја:

Слог	Иза кратког слога: ˋ	ˋ[4]		
Отворени последњи	1	4	1. *нȍсӣ* (през.)	4. *лѐжӣ* (през.)
Затворени последњи	2	5	2. *īȍлӯб*	5. *јȕнāк*
Унутрашњи	3	6	3. *īȍлӯба* (ген. јд.)	6. *пȍзлāћен*

[3] Тенденција отклањања дужине од краја речи (т. 1 и 2) паралелна је бежању акцента од краја речи (упор. § 40 и 41). Штокавски узлазни акценти утичу на јачи и виши изговор следећег слога, што погодује чувању дужина (т. 3), при чему не треба заборавити да су такве дужине све до акценатског преношења биле под акцентом, тако да њихова већа изразитост датира још из тог периода. Најзад, тенденција под т. 4 значи избегавање нагомиланих дужина.

[4] У складу са формулацијом у т. 3 (в. горе), дужине иза неакцентованих кратких слогова понашају се обично као оне иза ˋ (тип *вѝноīрāд* као *īȍлӯб*), а оне иза неакцентованих дужина као оне иза ˆ (*пȍљӯбӣ* као *љȕбӣ*).

Иза дугог слога: ˆ	ˊ[1]			
Отворени последњи	1а	4а	1а *љȕбӣ* (през.)	4а *īлáвē* (ген. јд.)
Затворени последњи	2а	5а	2а *пȕтнӣк*	5а *īлáвōм*
Унутрашњи	3а	6а	3а *пȕтнӣка* (ген. јд.)	6а *спáвāње*

Скраћивање у положају 1 услов је за оно у пол. 2. Исти однос постоји и између пол. 2 и 3, а такође између пол. 4—6. Међутим, скраћивање у пол. 4 може се јавити без истог процеса у пол. 3, али не без скраћивања у пол. 1 (исто тако процес у пол. 2 има приоритет над оним у пол. 5, и онај у пол. 3 над оним под 6). Све се ово понавља код типова 1а—5а, с тим да они имају приоритет над *одīоварајућим* положајима 1—6. Нпр. дужине у пол. 2 остају нескраћене све док се чувају оне под 2а, али не и обратно.

У вези с овим имамо читав низ лепезасто распоређених изоглоса судбине дужина у разним положајима. Тако кроз Бачку и Срем иду изоглосе типова *вȕдӣ* (запад) : *вȕдӣ* (исток) (пол. 1), *īлáвē* зап.: *īлáвĕ* ист. (пол. 4а), *īлáвŏм* зап.: *īлáвōм* ист. (5а) и *лѐжӣ* зап.: *лѐжӣ* ист. (4)[5], а кроз Банат изоглосе *спáвāње* зап.: *спáвăње* ист. (6а), *īȍлӯб* зап.: *īȍлӯб* ист. (2) и *īȍлӯба* зап.: *īȍлӯба* ист. (3). Као прелазни ступањ јавља се често факултативни изговор дужина, који показује да је процес скраћивања у току.

Из северне Србије имамо у погледу скраћивања прецизне податке само за један месни говор (поцерски). Ипак је познато да већина говора у тој зони — као и сам поцерски — чува дужине бар колико западни војвођански типови.

§ 51. И низ других фонетских црта заступљен је у свима или скоро свима говорима овог дијалекта. То су нпр.:

контракција *-ао* > *-о* (*пѐвō* одн. *пѐвŏ*), сем у двосложним примерима као *пȁо* (или *пȁō*);

различите елизије и редукције неакцентованих вокала у примерима као *д-ѝдēм, сѐте* < *сѐдите, јâ-б дȍшо*[6];

[5] Нешто источнију изоглосу има однос *дȍшō* : *дȍшŏ*. Већа отпорност оваквих дужина насталих контракцијом указује на вероватноћу да је скраћивање ту извршено још пре завршетка контракције.

[6] Пошто акценатске и квантитетске прилике нису у свим детаљима исте у свима месним говорима истог дијалекта, не би било правилно гледати у акценту примера датих у овој књизи за другу сврху акценатску норму за целу територију дијалекта.

губљење гласа *х* у већини положаја (*ла́дан, рѐко* 1. л. јд. аор.) одн. појава *ј* и *в* на његовом месту у низу примера, обично у хијатусу (*ст̄рѐја, ȕво*).

Изгледа да овоме треба додати и дужину вокала *о* посталог од *л* (*т̄ѐ̄оци*, у западнијим крајевима и *бȕо̄*) и јачу тенденцију да се продужи *а* постало од полугласника у крајњем слогу који затвара сонант (*јѐда̄н, ка̀ка̄в, чѐша̄љ*).

§ 52. Међу морфолошким одликама истиче се једна као најкрупнија: ишчезавање имперфекта као живе граматичке категорије. Од осталих велики значај има правац развоја деклинације у множинским облицима, који је чисто новоштокавски: од старих облика иде се директно ка вуковским, без изједначавања лок. мн. са генитивом и без тенденције да се место *-ма* у дат. и инстр. уопште наставци са завршним елементом *-м* или *-ми*.

Од морфолошких црта треба истаћи и аналошку појаву *к* и *ī* у дат. и лок. типа *дѐво̄јки, по пру́ī̄и*, затим облике као *мѐт̄ем* место *мет̄нем*, редовно тип *сȕпам* (а не *сипљем*), и честу појаву *-ива-* у презентској основи глагола на *-ивати* (*пока̀зӣвам*). Врло широко распрострањене и ван граница овог дијалекта су особине као уопштавање наставака заменичке промене (*њеī̄овоī* а не *њеī̄ова* ген. јд. м. и ср. р.) и уопштавање облика *би* као помоћног глагола у свим лицима потенцијала (*мȕ би до̀шли*).

Северносрбијански ī̄овори

§ 53. Предео на западу од Љига и доњег тока Колубаре, а то значи највећи део подручја шумадијско-војвођанског дијалекта на територији уже Србије, обухваћен је мачванско-ваљевским говорним типом, који се одликује великом блискошћу књижевном језику. Од норми новоштокавског наглашавања овде има најмање одступања, преношење акцента на проклитику је најдоследније, скраћивање дужина је понајмање одмакло, а у дат. инстр. и лок. множине именица мање-више су уопштени наставци с елементом *-ма*. Ова је зона изложена врло јаком утицају источнохерцеговачког дијалекта, са чијег подручја води порекло највећи део становништва у овом делу Србије. Од месних особености поменућемо да се место *из-* често јавља *ез-* (*езī̄оре*), да су префикси *пре-* и *при-* у свима србијанским говорима шумадијско-војвођанског дијалекта изједначени у корист *пре-* (*прѐват̄ӣ*) и да се у корену *вид-* често јавља *е* место *и* (*вѐднем* и сл.). У неким крајевима и глаголи с презентом на *и* имају у 3. л. мн. наставак *-у* (*нȍсӯ*).

§ 54. Говори на територији уже Шумадије (источно од Колубаре) познају мање неакцентованих дужина и показују мање доследности у новоштокавском акценатском преношењу. У дат.-лок. јд. м. и ср. рода заменичко-придевске промене (= промене придева и придевских заменица) јавља се наставак *-им* (*о̀вӣм јуна́ку*), познат и понегде на истоку подручја мачванско-ваљевског говора, а у ж. роду наст. *-ом* (*о̀во̄м же́ни*). Групе типа *-ст̄* на крају речи упрошћене су (*по̂с, ī̄ро̂з*). У погледу акцентуације у овој области се разликују два појаса. У севернијем делу, око Космаја и Букуље, у првобитно кратком претпоследњем слогу на који је пренет акценат са кратког последњег слога јавља се ′ (*се́ст̄ра, је́зик*; то је тзв. кановачко дужење акцента), а у јужнијим крајевима, као у Гружи, у том се положају налази ̏ (*сѐст̄ра*). Овакав изговор налазимо и у београдским селима, а и у говору већине старијих београдских породица. Пошто је и у целој овој зони утицај динарске миграционе струје врло јак, лако је могућно да је акценатско преношење у њу сразмерно недавно унесено споља, што би значило да су ови говори доскора чинили део смедеревско-вршачког дијалекта, с којим иначе имају много заједничког. Уосталом, ово је терен најинтензивнијег, често још непреврелог, дијалекатског мешања у резултату укрштања етничких таласа са југозапада, југа и југоистока. Динарски досељеници су најбројнији, а међу њима они из санџачких крајева на граници источнохерцеговачког и зетско-сјеничког дијалекта (Сјеница, Пештер итд.), затим они из тзв. црногорске Херцеговине.

Војвођачски поддијалекат̄

§ 55. Док говори северне Србије показују много утицаја суседних дијалеката, они на земљишту Војводине имају изразитију дијалекатску индивидуалност.

Изговор ̀ акцента, а донекле и ̏, на војвођанском терену често је полудуг. Говорни темпо је релативно спор. У сантхију се јављају секундарне дужине (*жѐна̄ ми је, пла̏кала̄ сам*) по аналогији према примерима где је дужина скраћена на крајњем слогу, а сачувана испред енклитике (*од жѐнē ми је* : *од жѐнĕ*).

Поред чисто фонетског скраћивања дужина овде се јавља и скраћивање везано с једне стране за одређене фонетске положаје, а с друге за извесне морфолошке утицаје. Тако многи војвођански говори, иако начелно чувају квантитет у положају 2 (тип *ī̄о̀лӯб*), ипак скраћују дужине у примерима као *нȍсӣм, рȕбо̄м*, дакле у наставачким слоговима, где се уопштава краткоћа истих морфема

из примера као *рâдӣм* или *ћу̂ркӧм* (у којима је скраћивање фонетско). Упор. и у пол. 5: *ју̀нāк*, али *лѐжӣм, дѐцӧм*. У неким говорима ствара се принцип да крајњи слог, ако припада флексивном наставку, не може бити дуг. Док је у многим говорима ово морфолошки условљено скраћивање факултативно, у најтипичнијим војвођанским говорима, у центру и на северу (источна Бачка, северозападни Банат, изгледа и североисточни Срем — тачне границе у области западно од Тисе нису утврђене), оно је уопштено у неким положајима.

Вокализам војвођанских говора одликује се широким артикулационим пољем вокала и великом амплитудом разлика између позиционих варијаната која, међутим, ипак не иде до истирања разлике међу појединим фонемама. Упадљива је обично врло јака отвореност *ĕ* и *ŏ* (*дѐ*ᵃ*ца, кȍ*ᵃ*ла*) која чини да се ти вокали по боји знатно разликују од *ē* и *ō*. Обично је отварање и код *и* и *у* (*Кѝ*ᵉ*кӣ*ᵉ*нда, Ми*ᵉ*лу̀*ᵒ*тин*), док је изговор *а* нешто подигнут и често померен уназад (*ба́*ᵒ*ба*). Карактеристична је осетљивост вокала на утицај суседних консонаната. У вези с лабијалима *ŏ* се факултативно затвара (*вȍлови*), а *ē* се отвара (*нê*ᵃ*ма*).

Групе *-ао, -ео* и *-уо* контрахују се (*пȅво, у̀зо, бри̏но се*), али само ако облик није двосложан, у којем се случају често умеће *в* (*пȁво, сȅво, чу̀во*).

Од консонаната истичу се широким артикулационим пољем сонант *л* и шуштаве констриктиве и африкате. Испред вокала *и* налазимо често умекшано *л* (*мȍл'ил'и*), а испред вокала задњег реда или консонанта, а такође и на крају речи, оно је често тврдо (*кȍљо, бо́љница, бȍкāљ*). Код сугласника *ш, ж, ч* и *џ* раширен је изговор с повећаним предњим резонатором, каткада врло тврд (овако обичније у Срему и Бачкој), а много пута умекшан артикулацијом широке површине језика ка предњем непцу (варијанта обичнија у Банату). — Важан архаизам представља сачувано *ч-* у предлогу *через* 'због'. Ту је убачен секундарни вокал још пре промене *чр-* > *цр-*. Узрок посебној судбини *чр-* у овој речи свакако је њена ненаглашеност; због слабијег интензитета изговора консонантска група изазивала је овде веће артикулационе тешкоће и зато била врло рано разбијена.

Деклинацију војвођанских говора карактерише чување старих наставака у инстр. и лок. мн. м. и ср. р. (*с кȍли, по прêки шȍрови*) и тенденција уопштавања наставака тврдих основа тамо где се они од наставака меких основа разликују односом *о* : *е* (*кљу́чом, сӣри̂цови, мȍјоī* итд.). У инстр. јд. именица ж. р. на сугласник наставак је *-ом* с новим јотовањем сугласника (*бȍлēшћом*). У дат.-лок. јд. м. и ср. р. заменичко-придевске промене већина говора

има *-им* (*ȍвим чȍвеку*). Облици ген. (-ак.) јд. м. и ср. именске промене придева држе се још једино у извесним сталним синтагмама, ослоњени на именицу, често у примерима који немају ничег заједничког с првобитном функцијом ових облика: партитивни генитиви као *бêла лȅба*, изрази као *до Пѐтрова днâ, д-ȍва дȍба, кот кѝкӣнцка пу́та, из Нȍва Сâда*.

Конјугацију карактерише, сем непознавања имперфекта, и сужавање употребе аориста, удружено са губљењем облика за поједина лица, а често и са замењивањем облика 1. и 2. л. облицима за 3. лице (*јâ ȍде, вû до́ђоше*). Прилог времена садашњег непознат је или бар редак. У 3. л. мн. презента глагола свих врста јавља се наст. *-ду* (*ȍрēду, пȅвāду*), обично факултативно. Глаголи *бȍлети, вȍлети, īȍрети* и још неки имају презенте на *е* типа *вȍлем*.

За синтаксу падежа карактеристичне су конструкције са *код* уместо оних са *к* (*ѝдēм кот Па́је*) и раширена, додуше не и уопштена, употреба *с* уз инструментал оруђа (*кȍпа с мȍтиком*).

У лексици говора Војводине налазимо многобројне позајмице из немачког језика, нарочито у области термина материјалне културе.

Међу обележја војвођанских говора спадају и појединости као што су проширење *о-* у облицима заменице *тај*, али само у вези с предлозима (*с ȍтӣм* и сл.), различита судбина групе *хв* у примерима *фа́ла* и *вȁтати*, суплетивна множина *прȁсици*, употреба предлога *нуз*, дужине неких наставака (*с кȍњōм, бȁбāма, млȁдōсти, у̀шӣју*) и поједине акценатске алтернације (*мȁтор* : *мȁтори, ле́ђа* : *зȁ лēђи, нȁ лēђи*).

§ 56. Распоред дијалекатских особина у војвођанским говорима у знатној мери одговара границама Баната, Бачке и Срема. Овакво стање резултат је заједничког деловања географских и историјских фактора. Најоштрију границу чини западна међа Баната. Срем и Бачка имају у односу на Банат низ заједничких особина. С друге стране, Банат и Бачка повезани су јачом изразитошћу типичних војвођанских црта, док су у Срему такве одлике сразмерно слабије заступљене. Најдаље једни од других стоје говори Баната и Срема. Иначе, на територији Војводине понављају се унеколико односи из говора северне Србије. Срем и Бачка налазе се под интензивним етничким и дијалекатским утицајем са земљишта источнохерцеговачког дијалекта, док се у Банату ова струја укршта са другима, источнијим, тако да се банатски говори у неким својим особинама наслањају донекле на смедеревско-вршачки и преко њега на косовско-ресавски дијалекат.

а) Говори Баната

§ 57. Међу одлике банатских говора у односу на бачке и сремске спадају, осим мање доследног акценатског преношења и јачег скраћивања дужина, и ове иновације:

уопштавање *-ама* у лок. мн. именица ж. р.;

завршетак *-у* м. *-ају* у 3. л. мн. презента глагола VI врсте на *а* (*пѐву*);

завршетак *-у* м. *-е* у 3. л. мн. презента глагола VII и VIII врсте (*др̀жу, нȍсу*);

слабија заступљеност неких акценатских алтернација, нпр. у лок. јд. именица м. и ж. р. на консонант (изостају акценти као *по камѐну, по заповéсти* : *кȁмēн* или *кȁмен, зȁповēст* или *зȁповест*) и у промени тросложних именица ж. р. типа *лепòта* (изостају акценти као *лѐпоту, нȁ лепоту* — тежи се уопштавању акцента као *лепòту*);

губљење дистинкције између падежа места и падежа правца (*жи́ви* у *Кѝкӣнду, лѐжи под àстāл*).

С друге стране, у Банату скоро уопште нема дифтонгизације *ē* и *ō*, типичне за Бачку (међутим, факултативно се јавља слаба дифтонгизација *ŏ* иза *к* и сл.: *кᵘ̯ȍла, īᵘ̯òре*).

У понеким од ових особина поједина банатска села крај саме Тисе, уосталом насељена углавном у XVIII в. из Бачке, иду заједно са Бачком.

За консонантизам банатских говора карактеристично је чување гласа *х*, додуше с ослабљеном артикулацијом (изговара се грлени спирант *h*, само факултативно и у врло ограниченом обиму) у низу речи у иницијалном положају испред вокала, по правилу под ̏ акцентом (*hȕта, hȕља, hȁјде*). Овакву ситуацију подржава свакако контакт са румунским банатским говорима, који познају исти глас у сличном положају.

§ 58. Банатски говори шумадијско-војвођанског дијалекта показују знатну рашчлањеност, већу од оне у Бачкој и Срему.

Оцртавају се два основна говорна типа: тамишки у простору од тока Бегеја ка југоистоку, све до границе смедеревско-вршачког дијалекта, и кикиндски, на северу Баната. Око Зрењанина и дуж Тисе од Новог Бечеја до њеног ушћа налазе се прелазни говорни типови.

§ 59. Тамишки говор, и поред неоспорно шумадијско-војвођанске основице, има особина које га приближавају смедеревско-вршачком дијалекту. Тако овде налазимо мање икавизама, мање дужина иза акцената и, што је најважније, факултативно одржавање непренесеног ˆ иза кратког слога у унутрашњости речи или

на затвореном крајњем слогу (*јунâк* поред *јȕнāк, позлâћен* поред *пòзлāћен*, али само *сѐстре* ген., а не *сестрê*). Групе као *-ст* упрошћене су (*пôс* итд.), а дат. и лок. јд. личних заменица гласи *мѐне, тѐбе, сѐбе*.

Кикиндски говорни тип близак је бачким говорима поред осталог и по томе што су префикси *прѣ-* и *при-* изједначени у корист *при-* (*прѝвари*) и што се врши асимилација кратких вокала *е* и *о* према вокалу у следећем слогу. Ако је у њему *и*, *у* или *р̀* (у неким говорима и *ē* или *ō*), *ĕ* или *ŏ* много је затвореније него иначе: *њѐᵃīа* : *њѐ̣му, кȍᵃла* : *с кọ̏ли*, понегде и *дѐᵃвојāка* : *дѐ̣вōјка*. Са говорима северне и западне Бачке повезују кикиндски говор и друге особине као појава *и* у коренима глагола *вȕјати, īрȕјати, сȕјати* и *смѝјати се*, затим *-ни-* у инфинитивној основи глагола III врсте (*брȕнити се*) и облик суфикса *-и(ј)и* у придева као *дѝвии, īòвеђии*.

У говору неких места дуж румунске етничке границе осећа се утицај румунске синтаксе, нарочито у реду речи: *Су ра́дили и су кòсили* и сл. Румунског је порекла и употреба презента *неких* перфективних глагола у значењу футура: *Велȋнка дôђе* (= ће доћи) *с вôза* (ово није словенски архаизам, како би могло изгледати, већ копирање извесних румунских конструкција, скопчано са слабљењем осећања за глаголски вид). Тамо где је контакт с Румунима нарочито јак, јавља се тенденција ликвидације интонационих разлика (изговор ̏ и ˆ место ̀ и ́: *лȍпата, īлâвом*), а у Темишвару се факултативно скраћују чак и акцентовани дуги слогови.

б) Бачки говори

§ 60. Основне разлике према банатским говорима изнесене су у § 57. Све оне удружују бачке говоре са сремским (тако нпр. и у Срему и у Бачкој има остатака старијег лок. мн. именица ж. р. на *-а(х)*: *по лѝвада*). Једино што се бачки вокализам одликује како од банатског, тако и од сремског, изразитом тенденцијом дифтонгизације, нарочито вокала *ō* и *ē* (*мᵘ̯ôра, дѐвi̯ēти* факултативно поред облика с једноставним вокалом *ē* и *ō*). — Иначе су бачки говори много ближи кикиндском него тамишком банатском типу (упор. § 59).

Основни говорни типови у Бачкој су један северозападни, најизразитији око Сомбора, и један југоисточни са центром у Шајкашкој (на североистоку и југозападу налазе се прелазни типови).

Сомборски тип има посебних додирних тачака с кикиндским (*сȕјати* и сл., *брȕнити се* и др.), а иначе показује нешто мање типичних војвођанских одлика (ређи су облици као *мòјōī, дѐвīм дѐтету*

и сл., изостаје присвојна заменица *њи̏н*, иначе обична у већем делу Војводине, место које се овде говори *њêв* < *њи(х)ов* или сл.). У трпном придеву глагола VII врсте јављају се форме типа *за̀робӣт*.

в) Говори Срема

§ 61. Карактеристике војвођанске артикулације (вокализам, шуштави консонанти, сонант *л*) овде су мање изразите, нарочито у јужнијим, а поготову у западнијим говорима. То је последица сталног контакта са говорима северне Србије и западнијих подручја, а нарочито миграционих струјања из тих области, која су деловала све до у XIX век.

Иначе се сремски говори углавном слажу са бачкима (с изузетком дифтонгизације *ē* и *ō*, која у Срему долази једино у неким подунавским селима). Карактеристично је да се све изоглосе за које смо поменули да одвајају западне бачке говоре од југоисточних настављају и преко сремског земљишта. Исти континуитет показује и низ изоглоса скраћивања дужина у разним положајима.

Српски говори у околини Будимпеште

§ 62. Према оскудним подацима које даје досадашња литература, ови говори (с изузетком говора села Чобанца), припадају шумадијско-војвођанском дијалекту, али су у њима присутни и трагови јекавског наноса, углавном лексички сачувани (*разбо̀љела се, ѝшћера, нӣће*), а понегде и косовско-ресавски елементи, што све указује на разнородне компоненте које су ушле у састав тамошњег нашег живља.

Формирање шумадијско-војвођанског дијалекта

§ 63. Крајем средњег века појавио се у говорима на земљишту тадашње јужне Угарске, како у пределима данашње Војводине и донекле Славоније, тако и у деловима данашње северне Србије, а можда и у најсевернијим крајевима немањићке државе, глас *и* на месту *ѣ* у низу морфема где је то било оправдано морфолошким факторима или гласовном асимилацијом. Извесно је да се у већини говора овај процес остварио још пре промене *ѣ* > *е* у другим примерима, која се, уосталом, у овим крајевима извршила сразмерно касније него у јужнијим екавским дијалектима.

На оваквој основици развили су се доцнији шумадијско-војвођански и смедеревско-вршачки дијалекат, као и славонски екавски говори. Главну разлику између тих дијалекатских јединица створио је талас новоштокавског акценатског преношења, који је у данашњу северну Србију и Војводину дошао вероватно под импулсом са југозапада. Није искључено да су га већ врло рано подржала миграциона струјања у правцу управном на динарске гребене, пошто су економски услови за овакве покрете постојали и у средњем веку. На тако створену основицу шумадијско-војвођанског дијалекта утицале су доцније сеобе изазване турским ратовима, али нису могле да измене његове главне особине, мада је свакако било убацивања појединих дијалекатских одлика, било из источнохерцеговачких, било из косовско-ресавских миграционих жаришта. Свакако су под тим утицајима у говорима северне Србије у дат. и инстр. мн. именица уопштени наставци с елементом *-ма*.

У ту епоху спада и ширење говора овог дијалекта ка северу, скопчано свакако и с пребацивањем извесних говорних типова преко Саве одн. Дунава и с потискивањем појединих особина развијених у Војводини даље ка северној граници наше језичке територије.

Споменика на овом дијалекту из средњег века немамо, пошто нам од тадашњег нашег живља у јужној Угарској није остало трагова словенске писмености, а у Рашкој је књижевни језик био на бази говора из којих се развио данашњи косовско-ресавски дијалекат. Ипак већ на надгробном споменику деспоту Стефану из 1427. год. у селу Дрвенглави у Шумадији налазимо и облик лок. јд. Глави који указује на шумадијско-војвођански дијалекатски тип. У доцнијим вековима споменици који сведоче о постојању тога дијалекта све су чешћи, а од почетка XVIII века има их у изобиљу. У делима Гаврила Стефановића Венцловића он се јавља као потпуно формирана јединица с изграђеним особинама.

§ 64. У науци су у више махова изношене теорије о томе да је шумадијско-војвођански дијалекат настао мешавином чисто екавских говора (косовско-ресавског дијалекта) с јекавскима или икавскима. Теорија о учешћу јекавских говора у основици мешавине напуштена је одавно, из простог разлога што у овом дијалекту нема јекавских примера (шире је распрострањено у говорима северне Србије, Срема и јужног Баната једино ословљавање са *дӣјете* [вок.], разнесено вероватно путем народних песама). Међутим, стварности не одговара ни теорија мешавине с икавцима, која је заснована углавном на аргументу да се на месту *ѣ* јавља и вокал *и*. Тај разлог пада самим тим што су најновија испитивања утврдила

да је број тзв. икавизама строго ограничен и да се сви врло лако објашњавају морфолошким и гласовним утицајима, тако да је хипотеза о мешавини непотребна. Уз то се није могло доказати ни да су северна Србија и Војводина икад биле насељене неким старим икавским слојем становништва, ни да су овамо у масама прешли претпостављени средњовековни икавци североисточне Босне. Новија истраживања показала су и то да примери са *и* на терену северне Србије допиру дубоко на исток и југоисток, све до предела за које се никако не може претпоставити да је у њих улазио икавски живаљ. Даље, теренска испитивања говора шумадијско-војвођанског дијалекта указала су на огромне разлике према косовско-ресавском дијалекту, које би биле незамисливе да су екавштину у ове говоре унели носиоци тог дијалекта. Најзад, одлучан аргумент против теорије о мешавини дао је говор Галипољских Срба, лингвистички проучен тек од 1950. год. Та етничка група, иселена вероватно крајем XVI или почетком XVII века из Јагодине у северној Србији, сачувала је незамењено *ѣ* (= e^{u}) у већини примера, али у познатим морфемама већ налазимо *и*. То значи да су ти примери постојали још пре замене *ѣ*, дакле да не може бити говора о томе да су настали накнадним укрштањем готових екавских и икавских говора.

ЛИТЕРАТУРА

§ 65. За говоре северне Србије:

1. *М. Ђ. Милићевић*, Кнежевина Србија, Београд 1876 (в. § 29, бр. 3).

О говорима овог дијалекта: београдски округ 118—119, ваљевски округ 415, шабачки округ 513—514. На стр. 571 одређена граница према јекавском наречју.

2. *Pera Đorđević, Einiges über die Kanomundart im Königreich Serbien*, AfslPh XVI (1894), 132—139.

Свега неколико података с освртом на прве примере наставка *-им* у лок. јд. м. и ср. р. заменичко-придевске промене у средњовековним споменицима.

3—4. В. бр. 1 и 3 у следећем §.

5. *Милош Московљевић*, Акценти именица и придева у поцерском говору. СДЗб II (1911), 307—359.

Приказано стање у говору села Варне. Значајан материјал у којем има и карактеристичног за цео дијалекат. Класификација извршена по узору на Решетарову у делу „Betonung". Са честим освртима на стање у другим говорима, али без подробније дискусије о пореклу појава. Дужине иза акцента обележаване су тако као да још постоје и оне које су у ствари скраћене. Упор. бр. 7.

6. *Милош Московљевић*, Неколико речи о београдском говору. Белићев зборник 1921, 132—140.

Тачно забележен веома интересантан материјал, углавном из ђачких задатака и одговора у школи. Лингвистички значај те грађе је неједнак. Аутор није довољно одвојио праве београдске особине од оних које су унели досељеници из различитих крајева, нарочито из Македоније и источне Србије. Свакако није оправдано испуштање из вида чињенице да постоји специфичан месни говор, очуван у старим београдским фамилијама, који тек у наше дане ишчезава коначно под притиском дијалеката разнородних досељеника.

7. *М. Московљевић*, Акценти поцерског говора. ЈФ VII (1927—1928), 5—68.

Наставак рада под 5. Заменице, бројеви, глаголи, прилози. На крају текстови. Квантитет неакцентованих слогова овде је означаван са много више реализма, али ипак без доследне сигурности. Овај рад, заједно с оним под 5, прештампан је у књижици „Акценатски систем поцерског говора", Библиотека ЈФ 1, Београд 1928, VIII + 110. Ту је први део (= рад бр. 5) нешто преправљен и снабдевен корисним уводом, где се даје и списак двадесетак основних особина фонетике, морфологије и синтаксе овог говора. При том је поправљено обележавање дужина, а дат је и преглед услова под којима се врши скраћивање.

8. *Милош Московљевић*, Данашња граница између екавског и јекавског изговора у Србији. Прилози IX (1929), 109—122.

Тачне опсервације о продирању екавштине у западној Србији, али без прецизног теренског посматрања и веће количине материјала. Схватања о икавизмима спорна.

9. *Милош Московљевић*, (Извештаји о путовањима ради проучавања икавских трагова у северној Србији и Срему). ГЗС IV (1937), 25—29, VI за 1938 (1939), 40—41.

Посећен приличан број места, нађен ограничен број примера са *и* на месту *ѣ*. Поменуто и неколико других говорних особина.

10. *Петар Ж. Петровић*, Живот и обичаји народни у Гружи. СЕЗб LVIII (1948), 1—550 (с картом).

На стр. 22—27 подаци о говору, изнети на нестручан начин. Мало дијалектолошког материјала дају текстови на стр. 371—412.

11. *Павле Ивић*, О неким проблемима . . . (в. § 66, т. 22).

12. *Бранко Милетић*, Основи фонетике српског језика. Београд 1952, 1—129.

На стр. 101—102 неколико напомена о београдском акценту, корисних али не без непрецизности у детаљима.

§ 66. За војвођанске говоре:

1. *Вук Караџић*, (в. § 29, т. 1). (Преглед Вукових опажања о војвођанским говорима дат је и у Московљевићевом раду наведеном доле под 8).

2. *Дамјан Прерадовић*, Неколико српских речи којих нема у Вуковом Рјечнику. ЛМС 184 (1895), 83—111.

Збирка од преко две стотине акцентованих речи из Срема, понекад са подробним објашњењима о стварима или обичајима које ове означују.

3. *А. Белић*, Діалектологическая карта сербскаго языка (в. § 17, бр. 4).

Стр. 32—40 о шумадијско-војвођанском дијалекту. Без веће количине новог материјала, али с оригиналном и интересантно аргументисаном концепцијом о постанку овог дијалекта путем мешавине екавских и јекавских говора. Вредност закључака зависна је, наравно, од оскудне тада познате грађе. Доцније се проф. Белић више пута враћао на проблем формирања овог дијалекта; његово схватање је при том знатно еволуирало. Етапе тога развоја могу се пратити у његовим радовима: О српским или хрватским дијалектима, Глас LXXVIII (1908), 72—73, 91—94, 106—124, рецензија Решетаровог чланка „Zur Frage über die Gruppierung der serbokroatischen Dialekte", RS III (1910), 304—305, Стара Србија са историјско-језичке тачке гледишта, СКГл XXIX (1912), 671—673, рецензија Ердељановићевог чланка „Трагови најстаријег словенског слоја у Банату", ЈФ VIII (1928—1929), 229—231 и Штокавски дијалекат, Народна енциклопедија IV (1929), 1071, 1072—1073.

4. *M. Rešetar*, Zur Frage über die Gruppierung der serbokroatischen Dialekte. AfslPh XXX (1908), 597—625.

На стр. 615—618 дискутује са Белићем о формирању шумадијско-војвођанског дијалекта инсистирајући на свом схватању, у основи тачном, али изложеном раније (Der štokavische Dialekt 14—17 и 68) на методски промашен и стога неубедљив начин, да овај дијалекат није настао мешавином. Овог пута он доноси нешто новог материјала из села Семиклуша код Кикинде и утврђује правило о промени *bj* > *uj*, што представља несумњив корак унапред.

5. *Emil Petrovici*, Graiul Caraşovenilor (в. § 224, бр. 4).

Приликом анкете за дијалектолошки атлас Румуније аутор је прикупио одговоре по квестионару и из села Гада близу Чакова (упор. т. 10 и 28). Напомене о појединим особинама тога говора расуте су по разним одељцима књиге. На стр. 225—232 налазимо одговоре из Крашове и из Гада на близу двеста питања по квестионару. Та је грађа довољна да се сагледа основна физиономија овог месног говора тамишког типа. Ауторово бележење је поуздано изузев у погледу акцентуације (упор. т. 10). У појединим примерима осећа се утицај књижевног језика.

6. *Светозар Марковић*, Српски језик у румунском делу Баната. (Часопис) „Живот" (Темишвар) књига за децембар 1936, 1—3.

Популаран чланак са тенденцијом да се бори против језичких „грешака". Запажен известан број особина; за неке је и констатован страни утицај под којим су се развиле.

7. *Милош Московљевић*, (Извештаји), в. § 65, бр. 9.

8. *Милош Московљевић*, Дијалектолошка карта Војводине. Гласник Југосл. проф. друштва XVIII (1938), 1044—1074 (с картом).

Рађено углавном *пре* пишчевих теренских испитивања, тако да основицу рада сачињавају успутне опсервације и обавештења из друге руке. Сумарно, не увек тачно. Излагања о кановачком ´ у Војводини заснивају се на неразликовању полудугог изговора ` од ´. Ипак су понеке говорне особине овде први пут констатоване. Класификација говора унутар Бачке одн. Баната је добра, али није наглашен значај Тисе као границе између говорних типова. Дат је веома користан преглед (са минималним бројем пропуста) о подацима о војвођанским говорима у ранијој литератури.

9. *Бранко Милетић*, (Извештај о испитивању говора Кикинде и околине). ГЗС VII за 1939 (1940), 17—36.

Први рад о неком војвођанском говору на основу дужег систематског испитивања на терену. Језгровито, прецизно, с релативно врло много појединости. Чисто дијалектографски, без интерпретације факата. Занемарене су разлике између говора појединих испитиваних места. Факултативно није увек одвојено од обавезног. У детаљима има пропуста, ређе грешака. Писац као да је тежио да говор учини што интересантнијим, готово што егзотичнијим. Ипак овај значајни рад остајао досад најбогатији списак особина једног војвођанског говорног типа. На крају текст.

10. *Emil Petrovici*, Atlasul linguistic român (publicat . . . de Muzeul limbii române sub conducerea lui Sextil Puşcariu). Partea II (ALR II). Vol. I: A. Corpul omenesc, boale si termeni înrudiţi. B. Familia, naşterea, copilăria, nunta, moartea, viaţa religioasă, sărbători. C. Casa, acareturile, curtea, focul, mobilierul, vase, scule. Sibiu — Leipzig 1940. In folio XIII + 152. — Suplement. Termeni consideraţi obsceni. Sibiu — Leipzig 1942. In folio 1—10.

Језички атлас Румуније обухвата одговоре које је Е. Петровић прикупио на преко 800 питања, углавном лексичког карактера, из области људског тела, болести, термина сродства, породице, рођења, детињства, брака, смрти, верског живота, празника, куће и других зграда, дворишта, ватре, намештаја, посуђа и разних оруђа и направа. Више од половине питања постављено је и у Гаду (а такође и у Крашови, в. т. 5 и 23). Ти су подаци овде такође унети. Они осветљавају у знатној мери фонетику, а мање морфологију и скоро нимало синтаксу говора Гада. Значајан добитак за нашу дијалектологију, иначе крајње сиромашну у овом погледу, представља систематски преглед речничког блага двају наших говора у читавим широким областима живота. Бележење је углавном врло поуздано, сем у погледу интонације (грешака у месту акцента нема, док су оне у квантитету, као и у погледу самих гласова, сасвим ретке). Упадљиво је сигурно бележење нијанса у боји вокала. — Материјал је дат у румунској фонетској транскрипцији.

11. *Милош Московљевић*, Извештај о испитивању говора средњег и јужног Баната. ГЗС VIII за 1940 (1941), 57—60.

Земљиште које је аутор обишао поклапа се углавном са територијом тамишког говора. Сумарни подаци о говору, уз настојање да се одреде компоненте које су ушле у његов састав. Аутор није довољно оценио сразмерно висок степен кристализованости већег дела локалних говора у овом подручју.

12. *Павле Ивић*, О говорима Баната. ЈФ XVIII (1949—1950), 141—156.

На основу теренског рада. Главне особине и класификација локалних типова. Први пут прецизирани принципи на основу којих се скраћују дужине у војвођанским говорима. Без текстова. — Понешто од материјала из овог чланка налази се и у пишчевом извештају у Гласнику САН I за год. 1949 (1950), 485—487.

13. *Иван Поповић*, (Извештаји о проучавању бачких екавских говора). Гласник САН I за 1949 (1950), 484—485, II (1950), 130—132, 315—316.

Неколико главних особина. — Узгредно датих података о овим говорима има и у извештају и расправи истог аутора о бачком буњевачком говору, в. § 189, т. 5. Углавном исте чињенице налазимо и у резимеу рада истог аутора „Говор Госпођинаца у светлости бачких говора као целине", Гласник САН V (1953), 133—134.

14. *Павле Ивић*, (Извештаји о проучавању разних банатских месних говора). Гласник САН II (за 1950), 129—130, 314.

У допуну раду под 12. Сасвим сумарно.

15. *Иван Поповић* и *Павле Ивић*, О говорима Срема. Гласник САН II (1950), 133—134.

О заједничким и диференцијалним одликама говора двају села која су аутори посетили: Старих Бановаца на истоку и Чалме на западу Срема. Неколико напомена о заједничким особинама свих војвођанских говора.

16. *Бериславв Николић*, (Извештаји о испитивањима сремских говора). Гласник САН II за 1950 (1951), 316, III за 1951 (1952), 278, IV (за 1952), 319—320.

Веома сажето изнесен приличан број особина. Подаци ушли затим у рад под 20.

17. *Иван Поповић*, О најновијим испитивањима војвођанских дијалеката. Зборник Матице српске, Серија друштвених наука 3 (1952), 103—107.

Тема обрађена информативно-публицистички.

18. *Иван Поповић*, Треће лице множине презента у војвођанским говорима. Зборник Матице српске, Серија друштвених наука 4 (1952), 114—128.

Преглед стања у разним крајевима Војводине, рађен с игнорисањем постојеће литературе. Изненађује закључак да тип *певау* спада у некадашње опште особине војвођанских екаваца.

19. *Stjepan Pavičić*, Podrijetlo hrvatskih i srpskih naselja i govora u Slavoniji. Djela JAZU 47 (Zagreb 1953), 1—356 (са 5 карата).

Садржи и податке о етничком кретању у Срему и о западној граници шумадијско-војвођанског дијалекта на том терену.

20. *Бериславв Николић*, О говору Срема. ЈФ XX (1953—1954), 273—287.

На основу теренског испитивања у 24 места. Добро изложене важније карактеристике сремског говора као целине и његових локалних прелива. Солидно и веома корисно. Без текстова.

21. *Ivan Popović*, Zur heutigen serbokroatischen Vokalquantität. Wiener slavistisches Jahrbuch IV (1955), 97—129.

Већи део рада сачињава преглед досада познатих чињеница у вези са скраћивањима дужина у нашим говорима. Иако критеријум по којем су помињани или прећуткивани аутори који су дошли до тих резултата није јасан, само излагање врло ће корисно послужити као обавештење страној публици. Рад садржи и нешто ауторовог материјала из Бачке, који се савршено уклапа у већ одраније познате оквире. Идеја о страном утицају као узроку скраћивања тачна је делимично.

22. *Павле Ивић*, О неким проблемима наше историске дијалектологије, ЈФ XXI (1955—56), 97—129.

О проблемима реконструкције првобитне дијалекатске слике данашњих метанастазичких области. Поред осталог подробно доказивање да шумадијско-војвођански дијалекат није настао путем мешавине, затим набрајање особина које чине облике овог дијалекта и покушај да се докаже да су многе појединости, иначе познате као војвођанске карактеристике, присутне и у понеком говору северне Србије. — Идеје из овог рада аутор је саопштио 1952. г. у једном предавању чији је резиме изашао у Гласнику САН IV (за 1952), 324. Дискусију поводом овог предавања забележила је у изводу И. Грицкат у ЈФ XX (1953—54), 396.

23. *Emil Petrovici* (са низом сарадника), Atlasul lingvistic romîn, Serie nouă, Ed. Acad. Republ. Populare Romîne, Vol. I 1956. VIII + 274 + VII таблица са фотографијама.

Наставак издања под 10. Са свима квалитетима тога издања. Садржи картографисане одговоре на 274 питања (из области ратарства, млинарства, вртарства, воћарства, виноградарства, обраде кудеље и пчеларства), од којих је већи део постављен и у Гаду и Крашови.

24. *Ivan Popović*, Stand und Aufgaben der Erforschung der Vojvodina-Mundarten. Die Welt der Slaven I (1956), 148—158.

Набрајање дијалекатских типова који се говоре у Војводини, преглед најновије литературе о њима и дискусија о њиховом пореклу. И Поповић се изражава против теорије о мешавини. Без новог материјала. Упркос низу погрешака — информативно за публику којој је намењено.

25. *Павле Ивић*, Једна доскора непозната група штокавских говора: говори с незамењеним јатом. Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду I (1956), 146—160.

Садржи и опсервације о генези банатских говора шумадијско-војвођанског дијалекта, о односу између тамишког и кикиндског говора и о говору Радојева (југоисточно од Кикинде).

§ 67. За говоре околине Будимпеште:

1. *Александар Белић*, Неколике белешке са екскурзије по околини Будима и Пеште. Босанска вила XXV (1910), 68—69.

Свега неколико података о говору.

СМЕДЕРЕВСКО-ВРШАЧКИ ДИЈАЛЕКАТ

Границе

§ 68. Овај дијалекат заузима област на истоку и југоистоку од границе шумадијско-војвођанског дијалекта. У Банату он обухвата околину Вршца, Беле Цркве и Ковина, а у северној Србији крајеве око Пожаревца, Смедерева, затим источне делове Шумадије и појас уз Дунав од Смедерева до Београда. У већем делу београдских села говори се овим дијалектом, додуше знатно измењеним. Његова југоисточна граница није прецизно утврђена пошто недостају теренска испитивања, а осим тога изгледа да је прелаз ка косовско-ресавском дијалекту веома поступан, тако да би свако одређивање границе било условно.

Особине

§ 69. Акцентуација је у свим говорима овог дијалекта стара, али с повлачењем ˝ са крајњег слога (*ӣла́ва, на́род*). При том се на претходном кратком слогу у околини Београда, Смедерева, Пожаревца и Ковина и у неким белоцркванским селима јавља ˝ (*сѐст̄ра, јѐзик*), а у две одвојене области — у источној Шумадији и у вршачком крају с једним делом белоцркванских села — долази „кановачки" ʹ (*се́ст̄ра, је́зик*). У неким крајевима има и преношења акцента условљеног дужином претходног слога (*пӣт̄а̏ла* > *пи́т̄ала*, али *лопа̏т̄а* а не *ло̀пат̄а*), а није ретко ни скраћивање ˆ > ˝ иза дугог слога (*мр̄зѝмо* < *мр̄зи̂мо*), често скопчано с преношењем тако насталог ˝ (*мр̄зи̂* > *мр̄зѝ* > *мр́зи*).

Дужина иза акцента нема или готово нема.

§ 70. Замена *ѣ* је једна од најважнијих међу спонама које везују овај дијалекат са шумадијско-војвођанским. Основна замена је екавска, али с појавом *и* у низу морфема, углавном оних истих где *и* долази и у тамишком говору. Од поменутих категорија овде су дат.-лок. типа *жени*, наставци заменичке промене (*они̂м*

итд.), префикс *ни-*, одрично *ни́сам*, компаративи на *-иjи*, затим примери *дȗ, ӣријо́ша* и *сикȗра*, понегде *Бијо́ӣрад* и *ӣньȗван*. У појединостима има разлика између месних говора.

§ 71. Кратки вокали *ӗ* и *ӧ* и овде су врло отворени (*чӗ*а*каду, дӧ*а*ћеш*), док *ē* и *ō* имају углавном нормалну штокавску вредност.

Контракције *-ао* > *о* и *-ео* > *-о* познате су и овде и чак местимично обухватају и двосложне облике (*дȏ* < *дȁо*). Упор. и *чȏ* < *чȳо* и *мȁ* < *мȍја*.

Префикси *прӧ-* и *при-* гласе *пре-* (*преповӗда*). Понегде долази и *вӗднем* (= видим).

Сугласник *х* непознат је овом дијалекту, осим што се у говорима на територији Баната чува *х-* у примерима аналогним онима у § 57.

Финалне групе типа *-ст* упрошћене су (*нȏс* итд.). У већини говора *-зј-* је метатезом дало *-јз-* (*ӣрȏјзе*), а групе *сц* и *шч* сведене су на *ц* и *ч* (*прȁци, Крȳчица*).

§ 72. Скоро сви говори овог дијалекта имају уопштено *-ма* у дат.-инстр. мн. (*сељȁцӣма, рукȁма*; код низа именица само *-ма*: *с кȏлма*), а лок. мн. је у већини говора, нарочито у оним источнијим, изједначен са генитивом (*у опȁнака, по ньȗва*). У инстр. јд. имен. м. и ср. рода преовлађује *-ом* (*с учӣтељом*), а на истоку има и примера типа *з брȁтом*, унесених из косовско-ресавског дијалекта. У дат.-лок. јд. ж. р. обични су примери типа *мȁјки, по рȳки*. Извесне именице ср. р. имају у ген. мн. *-и*: *нӗӣ кȏли*. У ак. мн. имен. м. р. на *к, ӣ, ц* налазимо аналошко *ц, з, с*: *барјȁце, бубрӗзе, кожȳсе*. Дат. јд. личних заменица је *мене, ӣебе, себе*. Енклитични облици у множини су у већини говора *ни, ви* (= нам, вам), *не, ве* (= нас, вас). У источнијим крајевима налазимо и дат. енкл. *ју* (= јој). Судбина наст. *-а* у именској промени придева (и неких заменица) углавном одговара ономе што је речено у § 55 (с једне стране *њеӣȍвоӣа*, а с друге *нȏсу сȳва мȇса, коӣ ковинȁчка пȳӣа* и сл.). Дат.-лок. м. р. типа *овȋм сȋну* раширен је свуда. У неким месним говорима поред *овȋм* и сл. налазимо и тип *овȇм*, унесен из косовско-ресавског дијалекта. Дат.-лок. ж. р. има *-ој* (*овȍј девȍјки*), али у Шумадији долази *-ом* (*овȏм девȍјки*). Облици компаратива се одликују јотовањем испред наставка *-иjи*: *пошӣењȗје, прошӣȉи, здрављȗја*.

§ 73. Имперфект је ишчезао или сведен на ретке остатке. Аорист је јужно од Дунава у живој употреби, а на банатској страни показује знаке опадања. Јужно од Дунава 1. л. мн. аориста чува старији наставак *-(х)мо*: *дȏӧмо*. Употреба инфинитива у источнијим говорима веома је сужена, док су на западу сасвим обични облици

са завршним *-и* (*носӣи, дȏћи*). У источнијим говорима често долази футур типа *ћу дȏӧем*, свакако под утицајем одговарајућих румунских конструкција.

У 3. л. мн. презента *-ду* је веома распрострањено на банатској страни, а није непознато ни на југу од Дунава. У већини говора у VII и VIII врсти налазимо и *-у* (*нӧсу*), а многи говори, нарочито јужнији, знају и за *-ау* у VI врсти (*пӗвау*).

Глаголи као *заваравӑӣи* имају у многим говорима презент типа *заварајем*.

§ 74. И овде је често неразликовање падежа места од падежа правца (*седȳ на ӣранȳцу*), а такође и употреба *с*(*а*)*с* уз инструментал средства (*уӣȃсим сас вȋном*).

У источнијим селима на земљишту Баната положај енклитика често је измењен под румунским утицајем (*се часӣȳ*).

Развој смедеревско-вршачког дијалекта

§ 75. Врло је вероватно да је прву дубљу разлику између смедеревско-вршачког и шумадијско-војвођанског дијалекта створило новоштокавско акценатско преношење у овом другом дијалекту. Нема сигурног ослонца за закључивање о епоси тога преношења, али је врло вероватно да се оно у севернијим деловима наше језичке територије раширило нарочито у току великих миграционих покрета од XV века (упор. и § 63). Том приликом говори шумадијско-војвођанског дијалекта подвргнути су снажном утицају из херцеговачких иновационих центара, док су смедеревско-вршачки говори засути таласима из централне, јужне и источне Србије, а нарочито из косовско-метохијског жаришта. На тај начин стално су продубљиване разлике између две дијалекатске зоне на северу Србије и у Војводини, а уједно је и косовско-ресавски дијалекат захватио јужне и источне делове првобитне територије смедеревско-вршачког дијалекта. Тако је променила дијалекат и околина Јагодине (данашњег Светозарева), из које су у своје време исељени Галипољски Срби, чији говор такође има ову основицу.

Разведеноӣ

§ 76. По својим особинама смедеревско-вршачки дијалекат чини мост између шумадијско-војвођанског и косовско-ресавског дијалекта, што одговара не само његовом географском положају већ и његовој формацији и историји. У његовим локалним говорима

има доста утицаја са стране, па понегде и непревреле мешавине. То ипак не значи да се овај дијалекат може сматрати простим прелазним говорним типом. Он се одликује специфичном комбинацијом основних особина — акцентуације и замене јата — а његови говори и иначе показују значајан оригиналан развој. Исто тако не долази у обзир ни хипотеза да је овај дијалекат производ укрштања своја два суседа. У том случају никако се не би могла у њему одржати стара акцентуација. Може се чак рећи да је смедеревско-вршачки тип, историјски гледајући, старији од шумадијско-војвођанског, који се развио тек с акценатским преношењем.

Северносрбијански говори смедеревско-вршачког дијалекта, изложени миграционим таласима, садрже више наносних елемената, док они у Банату имају изразитију дијалекатску индивидуалност и уз то више веза са другим говорима у Војводини. У околини Пожаревца долази до изражаја јак утицај косовско-ресавског дијалекта, а у београдским селима очигледна је снажна инфилтрација источнохерцеговачких особина (ту се јавља и јаче остварено делимично новоштокавско преношење, а и неке дужине иза акцената, како узлазних, тако и силазних). На истоку Шумадије налазимо и једне и друге наносе, често удружене с призренско-тимочким елементима унесеним од насељеника са југоистока који доминирају у многим селима. Од говора северно од Дунава белоцрквански показује више косовско-ресавског утицаја него вршачки и ковински.

§ 77. ЛИТЕРАТУРА

1. *М. Милићевић*, Кнежевина Србија (упор. § 29, т. 3).

О говорима овог дијалекта: београдски округ 118—119, смедеревски 171, крагујевачки 301—302, пожаревачки 1077.

2. *Leonhard Masing*, Die Hauptformen des serbisch-chorwatischen Accents nebst einleitenden Bemerkungen zur Accentlehre insbesondere des Griechischen und des Sanskrit. Mémoires de l'Académie impériale des Sciences de St.-Pétersbourg VIIe série, Tome XXIII, № 5. St.-Pétersbourg 1876, 4°, IV + 96.

Прву половину рада сачињавају теоретска разматрања која се не тичу непосредно српскохрватског језика. У другој половини опис (с нотним бележењем) изговора новоштокавских акцената. Посматран је изговор двојице студената, једног из Мркопља у Горском котару и другог родом из Жаркова код Београда (овај други живео је дуго у Београду). Иако то није био ауторов циљ, из његовог добро забележеног материјала јасно се сагледа низ особина говора Жаркова: скраћивање извесних дужина иза акцента, акценатски тип *вдда*, дужине у примерима као *рȉбāма*. Иако се информаторов акценат у Београду несумњиво модификовао, није случајно што код њега слог иза узлазног

акцента не заостаје ни по висини тона ни по интензитету за слогом под тим акцентом (у овоме се огледа траг непренесене акцентуације; у Мркопљу је други слог слабијег интензитета). Овде није место за дискусију о вредности и значају Мазинговних погледа на штокавску акцентуацију уопште.

3. *Милош Ивковић*, Фолклористично-диалектолошки прилози. Просветни гласник XXX (1909), 601—609.

На стр. 605—609 акцентовани текстови неколико песама из смедеревског краја.

4. *Јован Ердељановић*, Трагови најстаријег словенског слоја у Банату, Niederlův sborník (Praha 1925), 275—308.

Етнографско-историјски рад. На стр. 291—293 изложено неколико особина говора „Доњег Баната", које треба да поткрепе ауторову тезу о старини садашњег дијалекта тога краја. Невешто одабране и несигурно дефинисане, ове особине то, међутим, не доказују.

Рец: *А. Белић*, ЈФ VIII (1928—1929), 229—231. Категорички одбија.

5. *Милош Московљевић*, (Извештај о испитивању говора југоисточног Баната). ГЗС VII за 1939 (1940), 57—50.

Списак главних особина уз тумачење њиховог порекла. Међу схватањима има и подложних дискусији. — Упор. и § 66, т. 8 и 11.

6. *Павле Ивић*, (Извештаји о говорима Баната). Гласник САН II (за 1950), 129—130 и 314.

Оба пута додирнути и неки говори овог дијалекта на југоистоку Баната, а у другом извештају и говор Великог Села код Београда. Најсумарнија обавештења. Упор. и податке које даје исти аутор у раду под 12 у § 66, стр. 142 и 153.

7. *Ј. Ердељановић*, Етнолошка грађа о Шумадинцима, СЕЗб LXIV (1951). VII + 203 + XIX таблица са фотографијама (с картом).

Посмртни рад, управо објављивање садржине старих пишчевих бележница. Стр. 90—100 „О језику моравско-шумадијске зоне око Паланке", несређено и непрецизно. Чак и особине које су тачно уочене, овде су рђаво дефинисане. Грешке су нарочито многобројне у акцентуацији. Ипак се јасно сагледају разлике у говору између разних села, везане за порекло становништва.

8. *М. Павловић*, Напомене о народним говорима Шумадије. ЈФ XX (1953—1954), 369—376.

Поводом рада под 7. Констатујући недовољност Ердељановићеве грађе и критикујући нестручни начин на који је она изнета, аутор даје лингвистичку интерпретацију неких појава и анализира компоненте које су ушле у састав говора ове зоне. Сем тога он допуњава Ердељановића својим материјалом са терена и подацима које је прикупио његов студент А. Богдановић о говору Азање и околине.

9. *Павле Ивић*, О неким проблемима наше историске дијалектологије (в. § 66, т. 22).

На стр. 121—122 уводи се у литературу појам смедеревско-вршачког дијалекта и доказује да он не представља мешавину двају суседних дијалеката.

ЕКАВСКИ СЛАВОНСКИ ГОВОРИ

Границе

§ 78. У Славонији постоје две знатније зоне у којима хрватско становништво говори штокавским екавским наречјем. Већа зона протеже се на северу Славоније. Њена граница иде од села Вашке источно од Вировитице, захвата уску траку дуж Драве до близу Доњег Михољца, затим скреће ка југу-југозападу до линије Феричанци—Мотичина—Нашице, да одатле поново узме правац ка истоку и код Осијека избије на Драву. Мања група екаваца налази се у југоисточној Славонији, у десетак села западно и југозападно од Винковаца. Екавска су, даље, и извесна територијално изолована села у Славонији: Аљмаш источно од Осијека, Бачевац и Сухо Поље близу Вировитице и Орубица на Сави југоисточно од Нове Градишке.

На славонске екавске говоре наслања се икавско-екавски говор (*ѣ̄* > *и*, *ѣ̆* > *е*) неких хрватских места у Барањи.

Особине

§ 79. Акцентуација у славонским екавским говорима у начелу припада најстаријем штокавском типу. Сви или скоро сви ови говори познају осим ˆ и ˝ још и метатонијски акут ˜ (упор. § 39). У погледу тонске линије овај се акценат разликује од штокавског ´ тиме што у њему тон не расте равномерно, него почиње равно, диже се затим нагло и задржава се на једној одређеној висини (према постојећим описима постоји извесна разлика и између посавског и подравског ˜; овај други је нешто мање узлазан).

Место акцента у овим говорима најчешће је старо, али у појединим положајима ипак има изузетака. У југоисточној групи села заступљено је преношење ˝ са крајњег слога (*вòда*, *рȕћак*), а у неким местима и преношење ˝ и ˆ на претходни дуги слог (*кā̀зали* > *ка́зали*, *казȉвō* > *казúвō*). У Подравини је, међутим, заступљено

акценатско померање по једном принципу знатно различном од обичног новоштокавског преношења. Кратки силазни акценат напушта крајњи кратки слог, али тако да се на првом слогу јавља силазно интонирани акценат: *водȁ* > *вòда*, *рȗчȁк* > *рȗчак*, *покāжȉ* > *пòкāжи*.[1] По Клаићу (ЈФ XV, 182) интонација оваквих речи разликује се од интонације примера са првобитним силазним акцентом на почетку, што значи да нпр. има две врсте ˆ, које нису фонолошки изједначене. Паралелно је с овим покретом и претварање ˜ у једносложним речима у ˆ (*крāљ* > *кра́љ*), односно акценатско преношење у речима са крајњим ˜: *ковāч* > *кòвāч*, *їоведāр* > *їòведāр*. У свим овим случајевима пред енклитиком се чува ˝, одн. ˜ на крајњем слогу речи. — У неким говорима северне групе има, под утицајем динарских миграционих таласа, и друкчијег акценатског преношења, везаног за поједине положаје. У околини Нашица и на крајњем северозападу јавља се и кановачки ´: *вóда* итд.

Акценат ˝ у већини говора нема увек типичан силазни карактер, а понегде је чак узлазно интониран и при том полудуг.

Дужење вокала у слогу испред сонанта овде је спроведено доследније него у другим штокавским говорима: *дȋм* или *дȃм*, *дȍбāр*.

Дужине иза акцента чувају се у југоисточној групи села углавном добро (иако не увек), док се на северу најчешће скраћују.

§ 80. Екавска замена *ѣ* удружена је и овде с низом примера са *и* у појединим морфемама, најчешће истим као и у шумадијско-војвођанском дијалекту: дат.-лок. јд. именица ж. р. и личних заменица на *-и*, лок. мн. на *-и*(*х*), заменичко-придевски облици на *-им* и на *-и*(*х*), облици од инфинитивне основе типа *живили*, префикси *при-* и *ни-*, предлози *прид* и *прико*, облици *нисам*, *ди* и *сикира*, *ѣј* > *ij* у *вијāћи* и сл. глаголима и у компаративима на *-ији*. Осим тога долази и *двȋ* (= две). Између локалних говора има разлика у неким категоријама, обично оним истим које показују варијације и у шумадијско-војвођанском дијалекту.

§ 81. Вокалске групе *-ао* и *-ео* сажимају се у *-ō* (*прȍдō*, *ȗзō*, чак често и *дȏ*).

У области консонантизма истиче се неколико архаизама. Праславенске групе **stį*, **skį* и сл. овде нису дале *шт̄*, већ је задржана стара вредност *шћ* (за рефлексе **zdį*, **zgį* литература не даје података; требало би очекивати *жђ*). Сачуване су и групе *-јд-* и *-јт̄-* у

[1] Према Гопићевим чланцима у NVj изгледа да сличног преношења има, бар кад су у питању речи са самим кратким слоговима, и у неким селима југоисточне групе.

облицима композита од *идем* (*нàјдēм, нàјтӣ*). С друге стране, консонант *х* је ишчезао потпуно. Особену црту представља претварање *л* и *н* испред *и* у *љ* и *њ* (*мољӣтӣ, звоњӣтӣ*). Из постојећих описа дијалеката не види се јасно колико у овоме има правог фонетског претварања, а колико аналогије.

§ 82. У деклинацији има старих облика без *-а* у ген. мн. (*вдлов, тӣерēтӣ*) и на *-ом* (*-ем*) у дат. мн. (*волôм, коњêм*), док су форме на *-и* сасвим обичне у инстр. и лок. мн.: *с тӣопдви, у Бдчкинци*. Јављају се и новији наставци, *-ā* одн. *-ма*, који су овамо, по свему судећи, унесени приликом миграција с југа.

Резултати друге палатализације изостају не само у облицима дат.-лок. типа *у рýки*, већ и у ном. мн. именица м. р.: *јунáци* итд.

Наставак *-а* у акуз. јд. и оних именица м. р. које не значе жива бића (*прàвитӣ àмбара*) повезује ове говоре са многим кајкавскима.

Наставак *-ом* у инстр. јд. именица ж. р. на сугласник познат је и овде: *дбешћом*.

Значајан је архаични облик акузатива множине личне заменице 3. лица *њê* (и енкл. *је*).

§ 83. Имперфект је непознат овим говорима. Инфинитив у већини места долази без крајњег *-и* (*копàтӣ*).

Глаголи III врсте имају *ни* у инфинитивној основи (*омр̀знутӣ*).

Из синтаксе поменућемо употребу посесивног генитива *ње* место присвојне заменице *њен*: *То је њê рубӣна*.

§ 84. Ови говори чувају стару разлику између облика неодређене придевске промене са акцентом измењеним по тзв. Сосировом закону и оних облика у којима ове промене није било: *блâī, блáīа, блâīо* (у већини штокавских говора имамо аналошко *блáīо*). Метатонија у инстр. и лок. мн. именица мушког и средњег рода с акцентом на крају овде је још много чешћа него у Војводини: *с крāљӣ, на крӣлӣ*. Овде метатонија широко захвата и ном.-ак. ср. р.: *крӣлā, стӣāблā*. Карактеристична је и дужина наставка *-ā* у овим облицима (тако и *пољā, раменā*).

Разведеност

§ 85. Географска одвојеност двеју зона штокавског екавског говора у Славонији удружена је са знатним говорним разликама. Говор југоисточне групе има много заједничких особина са суседним икавским и икавско-јекавским говорима у Посавини. Стога се обично у науци посавско-славонска дијалекатска зона узима као целина.

§ 86. Подравски екавски говори разликују се од оних у околини Винковаца акценатским особинама поменутим у § 79, а осим тога и дуљењем старог западнојужнословенског кратког узлазног акцента у слогу који затвара сонант у ˜, а не у ˆ (*опднак* : *опáнки*, а не *опâнки*). Осим тога северна група не зна за прелаз *bj* у *ij* (има дакле, *ӣрēјатӣ(и)*, комп. *стӣāреји*) и чува само слабе остатке аориста. Иначе овде налазимо и две особине чије се арее продужују и на земљиште кајкавског наречја: протетично *в-* у низу речи с почетним *у-* (*вӯдица*) и факултативни наставак *-ēју* у 3. л. мн. глагола I—V врсте (*ӯзмеју, плдчеју*) одн. *-ију* или *-ēју* у глагола VII и VIII врсте (*прàвију* или *прàвеју*). У VI врсти, међутим, поред *-ају* долази и *-у*: *ӣīрӯ*. — Најисточнији говори ове зоне имају *-ем* у инстр. јд. именица м. и ср. р. (*језӣком, млêком*).

§ 87. Југоисточна група одликује се низом особина раширених и иначе по источнијим говорима славонске посавске зоне: *ч, ћ* > *ћ, ђ* (*вēћер, ђēп*), придевски наставак *-им* у инстр. јд. именица м. р. (*ћовēкӣм*), акуз. мн. именица м. р. типа *пошдце*, дат.-лок. јд. именица ж. р. и личних заменица на *-е* (*по ледӣне, мēне*) и облици лок. мн. једнак генитиву (*по сêлā, у сӯкāњā*). У 3. л. мн. презента глагола VI врсте налазимо *-аје* (*пēваје*), а у VII и VIII врсти јавља се, као и иначе у Посавини, *-ӯ* (*нòсӯ*). — Значајна је промена *ир* > *бр*: *мēр, ћетӣēри*.

Формирање и развој говора

§ 88. Славонски екавски говори представљају продужење говорног типа староседелачког становништва у Славонији. То је типичан периферијски дијалекат са спорим развојем и многим архаизмима. У средњем веку говори овог типа имали су, изгледа, више контакта са својим кајкавским суседима. Судећи по именима места забележеним од XIII до XV в. изгледа да су западнији славонски говори доста дуго задржали *ǫ* за *ǫ* и *ä* за *ь, ъ* (мада нису никад те гласове изједначили са *о* одн. са *е*, тако да су они доцније ипак дали *у* одн. *а* на штокавски начин). По замени јата и неким другим појединостима стиче се утисак да је било додира и са шумадијско-војвођанским говорима, и то пре свега на југоистоку.

С провалом Турака етничка и дијалекатска ситуација у Славонији умногом се изменила. Становништво многих села и крајева иселило се, а његова места заузели су насељеници с југа: Срби који су носили источнохерцеговачки дијалекат и католици из северне Босне, изгледа углавном икавци. Јекавски живаљ раширио се у виду коридора у западној Славонији од Саве на одсеку Јасено-

вац—Градишка до Драве у близини Вировитице. Тиме су славонски староседелачки говори одсечени од својих кајкавских суседа. Друга српска насеља поставила су се у области горњег тока Војловице око Воћина и Миклоша, затим око Ораховице, па у горњем току Лонце и дуж Вуке све до Дунава код Даља и Борова. Њихов говор прилично је и затечено становништво места у њиховом непосредном суседству, тако да је створен појас источнохерцеговачког дијалекта између севернославонских (углавном подравских) и јужнославонских (углавном посавских) стариначких говора. Екавско земљиште у Славонији смањено је осим тога и ширењем икавског и икавскојекавског католичког живља. Уз то су старинци, услед усељавања католичких Босанаца у њихова села, почели и сами примати многе штокавске иновације развијене на југу од Саве. Наравно, то се није догодило свуда у једнакој мери. Говори Подравине остали су сразмерно најконзервативнији.

ЛИТЕРАТУРА

§ 89. За целу Славонију:

1. *Stjepan Pavičić*, Podrijetlo . . . (упор. § 66, т. 19).

Многобројни подаци о прошлости становништва и о распореду дијалеката уз обилато коришћење историјских извора. На много места желела би се, међутим, прецизнија документација у детаљима, као и потпунији спискови досад познатих средњовековних топонима. Има нешто неслагања с Ившићем (в. § 90, т. 3) у одређивању дијалекта који се говори у појединим местима. О самим говорним типовима писац не саопштава готово ништа поближе, а у разматрању њихове генезе недостају му лингвистички критерији. Схватања о струјама насељавања приликом доласка Словена на Балкан произвољна су. — Овај рад дошао је да замени раниију расправу истог писца *O govoru u Slavoniji do turskih ratova i velikih seoba u 16. i 17. stoljeću*, Rad 222 (1920), 194—269. Понека схватања Павичићева доживела су у међувремену еволуцију, што не значи сваки пут и напредак.

Рец. (поводом расправе у Раду 222): *A. Vaillant*, *RES* I, 296. Високо цени Павичићева објашњења смене дијалеката историјским збивањима, али сумња у његове аргументе за тезу о кајкавштини као првобитном наречју у Славонији.

§ 89а: За северну групу:

1. *Stjepan Ivšić*, Šaptinovačko narječje. Rad 168 (1907), 113—162.

Језгровит опис говора двају села у околини Нашица, доста различног од говора како подравских, тако и посавских (аутор овде не налази разлике између ˆ и ˜). Знатна количина обавештења о акценатском систему у морфологији. Без текстова.

2. *Josip Hamm*, Kriza savremene akcentologije. Glasnik Jug. prof. društva XVI (1936), 437—443.

Мисли о развитку наших акцената, интересантне али спорне. Корисна су опажања о експресивној улози акцената и ширењу акценатских алтернација које омогућавају уклањање хомонимије међу облицима у истој парадигми. Ради илустрације дати су примери из подравског говора који у знатној мери откривају карактер тамошње акцентуације. Сличан ред идеја развио је аутор и у чланку *Ze studjów nad akcentem serbo-chorwackim. Kilka uwag metodologicznych*, Prace Filologiczne XVII, 66—75.

3. *A. Klaić*, O podravskom akcentu i kvantitetu. JФ XV (1936), 181—183.

Поводом Хамовог чланка под 2 излаже принципе подравске акцентуације, коју је и сам проучавао на терену. Клаићев начин обележавања подравских акцената разликује се од Хамовог у неколико појединости.

4. *Josip Hamm*, Štokavština Donje Podravine. Rad 275 (1949), 1—70 (с картом на којој је убележен низ изоглоса).

Рад који у нашу дијалектологију уноси многа методска освежења. Третира тип акцентуације (коју приказује музичким нотама), а нарочито питање зависности окситонезе од „психолошке енклизе", затим разлике између локалних говорних типова и порекло дијалекта (оправдано побијајући тезу о његовој кајкавској основици). Посебно треба истаћи минуциозну пажњу која је поклоњена изоглосама извесних лексема. Систематски опис говора није дат, али се поједине чињенице могу сагледати из материјала датог за другу сврху. Има неколико краћих текстова (у самој расправи).

Рец.: *Pavle Ivić*, JФ XIX, 252—259. Известан број појава протумачен на друкчији начин.

§ 90. За југоисточну групу села:

1. *Josip Gopić*, (Низ акцентолошких чланака). NVj XVI, XVII, XVIII, XIX, XX (1907—12).

Расправља о хрватској акцентуацији, и преко ње понекад и о словенској уопште, поткрепљујући своја излагања подацима о стању у посавском говору, поглавито у селу Церни. Церанске појаве очигледно су добро запажене, али су често неоправдано приписане „посавачком" говору као целини. Има корисних прегледа акцената у морфологији, али и много несигурног теоретизирања. Ипак би Гопићев материјал одиграо значајнију улогу у науци да није тако несрећно расут у великом броју ситних чланака. — Понека своја схватања, и то у првобитном облику који ће доцније еволуирати кроз чланке у NVj, изложио је аутор у брошури *Prilog poznavanju akcenatske teorije Mažuranićeve u obziru na komentatorska domišljanja*, Zagreb 1907, 1—38. Количина нове грађе у овом напису је минимална.

2. *Stjepan Ivšić*, Prilog za slavenski akcenat. Rad 187 (1911), 133—208.

Подаци о посавској акцентуацији с паралелама из других дијалеката и с компаративистичком анализом разних проблема. Значајан пионирски рад

који је допринео сагледању прасрпскохрватског стања. Трајном вредношћу истиче се приказ интонационе линије посавских акцената. Објашњење појаве - старим преношењем са потоњег слога погађа истину само делимично.

Рец.: *А. Белић*, RS V, 164—177. Оспорава Ившићева схватања о пореклу - и излаже своју теорију прасловенске метатоније. *J. Gopić*, NVj XX, 293—302. Углавном одбрана сопствених гледишта са доста личне ноте. Ившићев одговор у NVj XX, 378—386, показује већу зрелост његових схватања, али садржи и податак да Ившић познаје церански говор само овлаш, што објашњава чињеницу да Гопићеви чланци (т. 1) садрже и појединости које су измакле Ившићу (т. 3).

3. *Stjepan Ivšić*, Današńi posavski govor. Rad 196 (1913), 124—254, 197 (1913), 9—138 (с картом).

Обухваћена Посавина од околине Нове Градишке до близу Шида (говори екавски, икавски и икавско-јекавски). Драгоцен, веома разнолик и добро протумачен материјал из говора међусобно знатно различитих. Погдегде коришћени и примери из бројних текстова на народном језику објављених у ZbNŽ. Ширина захвата смањује унеколико прецизност детаља у слици појединачних месних говора. Не сагледа се увек довољно јасно шта је негде обавезно, а шта факултативно. Понегде би се желело више подробности о овој или оној изоглоси. Будућим испитивачима остаће да употпуне представу о односима, стварним и генетичким, између разних локалних типова. При том ће они морати стално водити рачуна о разликама зависним од неједнаког ступња утицаја досељеника из области јужно од Саве. О акцентима речи и облика има у овом раду много ванредно интересантних обавештења, што не значи да је та материја исцрпена. На крају текстови (од којих ниједан није из групе екавских села код Винковаца).[2]

[2] Текстове на прилично добром народном језику из села Ретковаца у тој групи објавио је Иван Филаковац (ZNŽ X, XI и XIX).

КОСОВСКО-РЕСАВСКИ ДИЈАЛЕКАТ

Границе

§ 91. Косовско-ресавски дијалекат заузима дуг, али сразмерно узак дијагонално постављен појас од крајњег југозапада до крајњег североистока Србије. Његова северозападна граница иде од тромеђе Србије, Црне Горе и Албаније на Проклетијама преко масива Жлеба и Мокре Горе ка Ибру код Косовске Митровице, затим Ибром до Краљева[1], а одатле источно од Крагујевца ка Морави. Прешавши ту реку ова граница избија на Дунав североисточно од Пожаревца. Југоисточну међу косовско-ресавског дијалекта чини линија која полази од албанске границе између Дечана и Ђаковице, пресеца Метохију, прелази преко планине Чичавице и избија на ушће Лаба у Ситницу, да одатле изађе на вис Крш источно од Подујева и даље преко планинског венца Петрова гора—Пасјача на Прокупље, па између Великог и Малог Јастрепца на Сталаћ, даље на Буковик и Ртањ, затим на Бољевац и код Зајечара на бугарску границу. То значи да овај дијалекат обухвата српска насеља у северном делу метохијске котлине и Косова, затим област Копаоника и долине источно од њега, као и део долине Западне Мораве, а такође и простор у углу између те две долине. Даље ка истоку обухваћена су српска насеља око Црне реке, Горње Млаве и Пека, у Поречу, у Крајини и у Кључу. Треба, међутим, нагласити да су у САП Косову српска насеља често међусобно одвојена албанским, а источно од Велике Мораве влашкима. Отуда су у тим крајевима и граничне линије између дијалеката у ствари испрекидане црте. Компактност територије косовско-ресавског дијалекта смањена је и тиме што се она сва протеже преко метанастазичке области, у којој на много места има скорашњих досељеника, најчешће из Црне Горе или из призренско-тимочке зоне, који чувају своје говоре, још неизмењене или тек донекле измењене. С друге стране, треба додати да се косовско-ресавски говори у Чобанцу код Будимпеште.

[1] По Милићевићу (в. стр. 571 у његовој књизи наведеној у § 102, т. 1) ова граница на сектору Студенице иде западно од Ибра.

§ 92. Акцентуација у овом дијалекту је старија штокавска, али с повлачењем ˝ са крајњег слога. При том на претходном дугом слогу долази ´ (*ī̄лáва*), а на кратком ˝ (*сѐст̄ра*). Највећи део говора овог дијалекта има, дакле, троакценатски систем: ˆ ´ ˝. У неким локалним говорима, као у вучитрнском на Косову, место ´ долази ˆ (*ī̄лâва*; дакле двоакценатски систем), а у другима, опет, има употребе ´ место ˆ чак и у једносложним примерима као *ђáк*. Обим ове појаве у литератури није прецизно утврђен, али се обично узима да је она аналошког порекла (*ђáк* : *ђáка*, *ђáку* итд.).

Дужине иза акцената су скраћене, док се оне у слогу испред акцента добро чувају.

§ 93. Замена јата по правилу је екавска: дат.-лок. *женê*, *мѐне*, инстр. *онêм*, ген. мн. *онê(х)*, *нéсам*, *поцр̄нѐо*, *(ī)дѐ*, *ст̄арѐи*, *секѝра* итд. Ово ипак не треба схватити апсолутно. У неким говорима налазимо *нúсам*, дативе као *жѐни*, *и* у *сикѝра* и сл.

§ 94. И за вокализам овог дијалекта карактеристична је отвореност *ě* и *ŏ*, нарочито под акцентом, и разлика у боји између ових гласова и *ē* и *ō*.

Групе *-ао* и *-ео*, уколико се контрахују, дају *-о*. Елизије у примерима као *д-ѝдем*, *н-умêм* обичне су и овде. Префикс *пре-* често долази и место *при-*: *прет̄ѝснем*.

§ 95. Фонема *х* непозната је скоро свуда. У досадашњој литератури није забележено да се она ипак чува у градском говору Пећи (*хȍч'е*, *њѝхан* итд. у мом материјалу из 1956. год.).

У низу речи, обично у иницијалном положају, долази *s* место *з*. Овом појавом обухваћени су примери са *зв-* које је дало *sв-* (*sвезда*), а осим тога и неколико других лексема, великим делом ономатопејских. На овај начин фонема *ц* добива звучног парњака. Пошто *х* у дијалекту не постоји, као једини непаран консонант остаје *ф*, које се најчешће отклања (као и у многим другим дијалектима) претварањем у *в*: *вáла*, *вабрѝка*.

Глас *ј* на крају речи иза дугог вокала губи се у неким примерима: *немô*, *овâ* ном. јд. м. р.

Групе *зј* и *сј* обично су претворене у *јз* и *јс*: *īрôјзе*, *пȁјси*.

Групе *сц* и *шч* упрошћене су у многим говорима у *ц* односно *ч*: *прȁци*, *īу̏чићи*. У једном делу долине Западне Мораве и око ње налазимо *кц* и *кч* (*прȁкци*, *īу̏кчићи*) са *к*, које је свакако постало од *х* асимилацијом по начину изговора као и у групи *хт̄* > *кт̄* у истим говорима (*кт̄ѐли*). То значи да је првобитна промена била *сц*, *шч* > *хц*, *хч*.

Група *-ст̄* упрошћена је у *-с* (*пôс*). Исто тако *-зд* > *-з*: *īвôз*.

§ 96. У погледу наставака плуралских падежа косовско-ресавски спада међу наше најпрогресивније дијалекте. Дат. и инстр. имају редовно форме на *-ма* (*волȍвима*, *са женȁма*), а локатив је изједначен са генитивом (наставак је по правилу *-ā* одн. скраћено *-а*: *камиōнâ*, *по шу̂ма*).

У инстр. јд. именица м. и ср. р. уопштен је наставак старих меких основа *-ем* на рачун наставка тврдих основа *-ом*: *лѐбем*, *дет̄ѐт̄ем*.

У акуз. мн. имен. мушког рода на веларни консонант јавља се аналошко *ц*, *з* и *с*, пренесено овамо из номинатива (и дат.-инстр.): *јунáце*, *бубрѐзе*, *орȁсе*.

У највећем делу говора овога дијалекта изостају образовања суплетивне множине на *-ад*: *бурићи*, а не *бурад*.

§ 97. У дат.-лок. јд. л. замен. налазимо *мѐне*, *т̄ѐбе*, *сѐбе*, а инстр. замен. 1. л. јд. гласи *мȍном* (*ȁјде с мȍном*). Енклитички датив заменице 3. л. ж. рода често је *ју*: *кāжѝ ју да у̏зне*, а множинске енклитике 1. и 2. лица су *ни*, *ви* за датив (*да ни покâже*, *цр̂н ви жѝвот̄*) и *не*, *ве* за акузатив (*jâ ве познâвам*). У многим локалним говорима јављају се, често под утицајем призренско-тимочког дијалекта или суседних несловенских језика, удвојени облици личне заменице: *мѐне ми је кāзȁо*.

Заменичко-придевску деклинацију карактерише уопштавање наставака тврдих заменичких основа са *е* < *ѣ* у инстр. јд. м. и ср. р. (*с овêм мȁчет̄ем*), ген.-лок. мн. (*овê*, *у зелѐне ȁљина*) и дат.-инстр. мн. (*с овѐма*, *мâлема децȁма*). С инстр. јд. једнак је у м. и ср. р. и дат.-лок. јд. (*овêм човѐку*, *по бêлем свéт̄у*), што се може тумачити као победа наставка меких основа (према *мојем*). У дат.-лок. јд. ж. р. наставак је обично *-е* (*дȁдо овê женê*), пренесен из именичке промене или настао отпадањем крајњег *-ј* у некадашњим облицима меких основа на *-ej*. У вези с тим и у дативу личне заменице женског рода јавља се понекад *њê* и *њêзи*. Истоветност облика ген. и дат. *њê(зи)* омогућила је да *њôј(зи)* продре и у генитив: *код њôј*, *од њôјзи*.

Присвојна заменица 3. л. за ж. р. обично је *њôјан* или *њôјзин*. Извођење ове заменице од *њôј(зи)* пре ће бити последица честе присвојне употребе датива у овом дијалекту (в. ниже) него резултат образовања на бази ген. *њôј(зи)*.

За грађење компаратива карактеристични су наставци *-е(ј)и* (*ст̄арѐи*) и *-ши* (*бѐлши*). Местимично долази и аналитичко образовање са *по-* (*пȍст̄ар од њѐīа*), свакако унесено споља.

§ 98. Аорист је у овом дијалекту врло обичан, а и имперфект је у употреби, мада знатно ређој. Прво лице множине аориста и имперфекта има на већем делу косовско-ресавске територије

старији наставак *-(х)мо*: *рекȍмо, ћáмо*. У неким крајевима у имперфекту долазе образовања на *-ађа-* као *т̄рēсâђаше*.

Треће лице множине презента глагола VII и VIII врсте у већини говора има *-е* (*нȍсе*), али има и крајева где долази *-у* (*нȍсу*). У VI врсти раширени су облици на *-ау*, с испадањем *ј* вероватно гласовним путем.

Употреба инфинитива је сужена, али он ипак постоји као категорија. Инфинитивни облици су без *-и*: *јȅс* (јести), *дôћ*. У футуру су честа образовања с непромењљивим *ће* за сва лица, при том много пута и без *да*: *ће се рâнимо*.

§ 99. У већини говора нарушено је или чак потпуно уклоњено разликовање акузатива као падежа правца од инструментала и локатива као падежа места: *би́ле кȕће пот̄ слȁму, јâ сам у т̄рȅћи ра́зред*. Процес није свуда завршен и на терену се може пратити његово напредовање. У неким крајевима долази до даљег разграђивања система падежних дистинкција. Тако се нпр. инструментал замењује конструкцијом *с* + акузатив: *да ī̄а удȁри сас онȕ мат̄ȉку*. Овакав развој резултат је утицаја призренско-тимочког дијалекта, а у неким случајевима и непосредног контакта с несловенским балканским језицима, румунским одн. албанским.

С друге стране врло је жив посесивни датив, и то не само од личних заменица и не само у адвербативној употреби: *Донȅсе мȁчку у бог̄ȁт̄ем т̄рг̄ȏвцу кȕћу* (= у кућу богатог трговца).

Разведеност̄

§ 100. У току миграционих покрета дошло је скоро свуда дуж граница косовско-ресавског дијалекта до мешавине са живљем који је говорио суседним дијалектима и уносио њихове црте. Отуда се у деловима Метохије и Косова и дуж Ибра осећа јак утицај зетско-сјеничког дијалекта (нпр. у наставку ген. мн. заменичко-придевске промене која гласи *-ије* или *-ија*: *мâлије дēцâ* или *мâлија дēцâ*), док у пределима дуж целе југоисточне границе дијалекта — дакле од Дечана па све до Зајечара — имамо доста призренско-тимочких наноса (оштећења деклинацијског система, аналитичких конструкција у компаративу итд.). У северној зони присутни су, опет, извесни елементи смедеревско-вршачког дијалекатског типа, и то у толикој мери да је, као што је истакнуто у § 68, на том терену уопште тешко повући дијалекатску границу. У долини Велике Мораве и у суседним областима налазимо често *и* у примерима као *ни́сам* или *сикȉра*, па компаративе на *-и(ј)и* с јотовањем претходног консонанта (*пошт̄ењȉи*) или с контракцијом (*пошт̄ењȉ*), презенте

на *-ајем* (*венча́јем*) и ген. мн. типа *кôли*. У извесним пределима долази и *вȅднем* место *вȉдим*. Пошто је земљиште косовско-ресавског дијалекта уопште сразмерно уско, и пошто су јаке миграције брзо разносиле језичке особине, нема готово ниједног краја у којем се не би осећао неки од ових утицаја, чак се често догађа да се негде укрсте два супротна таласа наноса са стране.

Кад се апстрахује присуство елемената који по пореклу нису косовско-ресавски, пада у очи релативно врло велика уједначеност говора овога дијалекта. Разлике између локалних типова своде се углавном на појединости. У говорима Косова и Метохије наставак 1. л. мн. аориста обично је *-смо* (*дōђȍсмо*), а не *-(х)мо*. У истим крајевима долази често и непренесен ˋ на ултими: инфинитив типа *кажњāвȁт̄*, 1. л. јд. аориста *дōђȍ*. У систему самогласничких фонема јавља се и *ь*, али по правилу само у речима позајмљеним из турског: *бакȁльк* < тур. *bakallık* (иако тачни описи артикулације и гласовне вредности *ь* у овом дијалекту недостају, врло је вероватно да се косовско-метохијско *ь* не разликује много од призренско-тимочког, о коме в. ниже). Понегде се јавља и глас *ӥ* (сличан немачком *ӥ* или француском *и*), такође унесен из турског у готовим речима (*т̄ӥт̄ӥнџȉја* 'дуванџија' < тур. *tütünci*). Уопште је број позајмица из турског, које су и иначе доста честе у овом дијалекту, највиши у најјужнијим крајевима, који су први потпали под турску власт и најдоцније се ослободили од ње. — У говору града Пећи и околине налазимо још и тврђи изговор *л* у свим положајима осим испред *е* и *и* (дакле *ѧ̏ук*, *мѧâд* итд.), а и делимично отврдњавање *љ* (*недȅл'а*). У истој зони долази и до умекшавања *ш*, *ж*, *ч* и *џ*, повезаног често с неразликовањем *ч* и *џ* од *ћ* и *ђ* (*ућинȅли*, *пêнђер*), а такође и до редукције и отварања ненаглашених самогласника, специјално до преласка ненаглашеног *о* у *а* (*палавȉна*, *Црнаг̄ȍрац*). — У Вучитрну и околини ʹ акценат замењен је са ˆ у истом положају.

У Александровачкој жупи (долина Расине) јавља се помињано продирање ʹ на место ˆ, а у долини Западне Мораве и око ње заступљен је прелаз *сц* и *шч* у *кц* и *кч* (§ 95).

Формирање косовско-ресавског дијалект̄а

§ 101. Област западног Косова и Метохије спада у оне делове наше језичке територије где је замена *ѣ* > *е* извршена сразмерно рано, још у XIII—XIV веку. Говор ових области био је у први мах веома близак основици доцније призренско-тимочке дијалекатске зоне. Доцније, углавном од XIV в., појавиле су се крупне

разлике. Иновације су биле претежно на страни косовско-метохијских говора: *ь* > *а*, *-л* > *-о*, *ѧ* > доследно *у*. Једном речју, ови говори преживели су типичну новоштокавску еволуцију. У међувремену су и призренско-тимочки говори иновирали многоструко, ушавши у развојну сферу тзв. балканског језичког савеза. Ипак су се живе узајамне везе наставиле и доцније, све до наших дана, захваљујући пре свега миграционим мешавинама. Данас су ова два дијалекта повезана великим бројем изоглоса, међу којима су и изоглосе замене јата, познавања фонеме *s*, облика 1. л. мн. аориста и имперфекта на *-(х)мо* итд. Нарочито је велики број слагања у ситним појединостима: чување *ир-* у *ирешња*, метатеза и асимилација у *самне* < *сване*, испадање *т* у типу *лисје*, метатеза у типу *іројзе*, сачуван презент *ковем* (= кујем), *отру-* (а не новије *отрова-*) у инфинитивној основи глагола *отрујем*, аналошко *н* у *узнем* (= узмем; упор. *почела* : *почнем*) итд.

Од епохе турских освајања наовамо, а нарочито од XVII в., извршена су велика миграциона кретања у току којих је становништво са Косова и из Метохије продирало преко Копаоника, затим преко Западне Мораве, па онда и преко Велике Мораве, углавном у северном и североисточном правцу. Ови покрети значили су и експанзију косовско-метохијског говора. На овај начин се објашњава необичан издужени облик територије данашњег косовско-ресавског дијалекта, а такође и релативно мала разлика између говора географски врло удаљених.

У севернијим деловима земљишта које је заузео косовско-ресавски дијалекат у току свог ширења ка североистоку говорили су се пре себа говори слични смедеревско-вршачком дијалекту, а на крајњем истоку и блиски основици тимочког дијалекта. Тамо где досељеници са југозапада нису долазили на потпуно пусто земљиште, већ су затицали старије становништво, оно је, асимилујући се, вршило известан језички утицај на досељенике. Отуда у говорима долине Велике Мораве и крајева око ње трагови ранијег дијалекатског слоја (§ 100). С друге стране, сами говори смедеревско-вршачког дијалекта претрпели су веома снажан косовско-ресавски утицај пошто су били изложени миграцијама са земљишта тога дијалекта. Стога је данас од свих других дијалеката косовско-ресавском најближи смедеревско-вршачки. — Насупрот овоме, са шумадијско-војвођанским дијалектом косовско-ресавски има врло мало заједничког.

Врло су значајне и везе косовско-ресавског са зетско-сјеничким дијалектом, засноване на старим додирима у средњовековној српској држави, а још више на новијим миграцијама које су ишле са зетско-сјеничког земљишта ка косовско-ресавском.

Многе од помињаних особина захватају на истоку одн. југу и истоку наше језичке територије широке аре, спајајући косовско-ресавски дијалекат истовремено са два или три од његових суседа (смедеревско-вршачког, зетско-сјеничког и призренско-тимочког). Такве су особине нпр. непренесена акцентуација с повлачењем " са ултиме, затим стварање два пара изједначених плуралских падежних облика (дат.-инстр. и ген.-лок.), па неразликовање падежа места од падежа правца, упрошћавање консонантских група *шч* и *сц* > *ч*, *ц*, одн. *-сш*, *-зд* > *-с*, *-з* и дат.-лок. типа *мене*, као и енклитике *ни*, *ви*, *не*, *ве*.

ЛИТЕРАТУРА

§ 102. За говоре у Србији:

1. *М. Ђ. Милићевић*, Кнежевина Србија (упор. § 29, т. 3).

О говорима овог дијалекта: јагодински округ 212—213, крагујевачки округ 301—302, крушевачки округ 765, крајински округ 1003, пожаревачки округ 1077, ћупријски округ 1139.

2. *Јован Живановић*, Особине ресавског или косовопољског дијалекта. Прештампано из „Програма" српске православне велике гимназије Карловачке за школску годину 1881/82. Ср. Карловци 1882, 1—19. (Прештампано још једном у књижици „О српском језику" истог писца, Нови Сад 1898, 183—203).

После дугог увода о разноликим предметима следи списак већ познатих особина овог дијалекта поткрепљен примерима из Вукових народних песама и из Милићевићеве књиге. — Врло мало података о пећком говору има у Живановићевом чланку „Српски језик у околини Призренској, Пећкој, Моравској и Дибарској" (в. § 129, т. 3).

3. *К. Мисирковъ*, Значението на моравското или ресавското нарѣчие за съврѣмената и историческа етнография на Балканския Полуостровъ. Бълг. Прѣгл. год. V, кн. I, 121—127.

Нисам имао прилике да се упознам с овим радом.

4. *Ljubomir Stojanović*, Dialektologische Miscellen aus der Gegend von Vrńci im Kruševacer Kreise. AfslPh XXV (1903), 212—218.

Садржи приличан број први пут забележених чињеница. Материјал не увек прецизно записиван, углавном без интерпретације.

5. *А. И. Беличъ*, Діалектологическая карта (упор. § 17, т. 4).

О овом дијалекту стр. 27—32. Осим дискусије има и нових материјалних података. Значајан је осврт на разлике међу говорним типовима у оквиру

овог дијалекта. Покоју појединост из своје грађе сакупљене на косовско-ресавском терену саопштавао је проф. Белић и у разним другим приликама, тако нпр. у књизи „Акценатске студије" I, Београд 1914, 26, и у монографији „О двојини у словенским језицима", 120.

6. *Милош Ивковић*, Фолклорно-диалектолошки прилози. Просветни гласник XXX (1909), 601—609.

Акцентовани текстови народних песама и приповедака, од којих су оне на стр. 601—605 са територије овог дијалекта (Левач, Жупа, Хомоље).

7. *Гл. Елезовић*, Извештај са дијалектолошког путовања од Вучитрна до Пећи. СДЗб II (1911), 464—473.

Белешке, сумарне, несистематске и не увек најсрећније формулисане, већим делом о пећком говору и његовом односу према вучитрнском.

8. *Милош Ивковић*, (Извештај о испитивању говора у североисточној Србији). Годишњак СКА XXV за 1911 (1912), 369—374.

Углавном о граници између призренско-тимочког и косовско-ресавског дијалекта у простору између Сталаћа и бугарске границе. Наводи се простирање мешавинских говорних типова, али без залажења у конкретне особине тих говора.

9. *Гл. Елезовић*, Једна интересантна контаминација у косовско-метохиском дијалекту. Гласник Скопског научног друштва II (1927), 185—189.

О заменичким облицима типа *ешовај*, које аутор оправдано тумачи утицајем аналогних образовања у албанском језику.

10. *Милош Ивковић*, (Збирка текстова народних приповедака из Ресаве, укључена у колекцију „Српске народне приповетке", уредио Веселин Чајкановић, СЕЗб XLI [1927]).

Списак Ивковићевих прилога, расутих међу другим приповеткама, налази се на стр. 474—475. Ради се о двадесетак добро записаних и акцентованих текстова без икаквих језичких коментара или закључака. Фонетске нијансе нису обележаване.

11. *Глиша Елезовић*, Речник косовско-метохиског дијалекта. Св. I, СДЗб IV (1932), XXIII + 477 (с картом). Св. II. СДЗб VI (1935), 1—587.

Најкрупније и најзначајније дело наше дијалекатске лексикографије. Међу речима многе су страног порекла (турског, арапског, персијског, албанског, новогрчког, романског итд.). Аутор се упушта у њихове етимологије, не увек с једнаким успехом. Кроз врло богат речнички материјал и многобројне примере који илуструју његову употребу пробијају гласовне, обличке и синтаксичке особине говора. Наша обавештеност о појединостима акценатског система била би много боља да нису изостављене речи које по облику и значењу не одступају од онога што постоји у књижевном језику. На почетку прве свеске предговор А. Белића. На стр. 491—543 друге свеске „Испр авке и допуне", на стр. 548—587 текстови.

Рец.: *A. Vaillant*, RES XII, 294. Врло похвално. Скреће пажњу на значај извесних појединости. *Х. Барић*, Прилози XV, 270—290. Веома оштро. Замерке се тичу највише етимологије и дефиниција значења речи. На ову рецензију одговорио је Елезовић у ЈФ XIV, 181—235, и показао да је знатан део примедаба неоправдан и да је рецензент сам починио приличан број погрешака. Барић је затим одговорио Елезовићу (Прилози XVI, 379—391) инсистирајући на низу замерки и указујући на Елезовићеву недовољну етимолошку спрему.

12. *Михаило Стевановић*, Извештај о дијалекатском испитивању Метохије. ГЗС VI за 1938 (1939), 56—69.

Основне говорне особине, дискусија о њима и о начину формирања говора.

13. *Павле Ивић*, Испитивање говора села Глоговца код Светозарева. Гласник САН IV (за 1952), 322—323.

Двадесетак особина, углавном лексички ограничених, датих највише ради поређења са стањем у говору Галипољских Срба.

§ 103. За говор села Чобанца код Будимпеште:

1. *Александар Белић*, Неколике белешке са екскурзије по околини Будима и Пеште. Босанска вила XXV (1910), 68—69.

Поред осталог и неколико података који доказују да је говор Чобанца заиста косовско-ресавски.

ПРИЗРЕНСКО-ТИМОЧКА ДИЈАЛЕКАТСКА ЗОНА

Границе

§ 104. Ова зона обухвата територију на југоистоку од југоисточне границе косовско-ресавског дијалекта (§ 91), па до границе Македоније и Бугарске. Уп. и § 5—6 и 124. Осим тога и у севернијим крајевима, пре свега у долини Велике Мораве, Шумадији и околини Београда, има знатан број места насељених у XVIII—XIX в. призренско-тимочким становништвом које још није (или није у потпуности) напустило свој дијалекат.

Основне специфичне особине

§ 105. Говорима призренско-тимочке зоне припада сасвим посебно место у оквиру штокавског наречја. Они се оштро издвајају двема значајним групама особина: извесним бројем архаизама и, нарочито, низом иновација које иначе нису обичне у српскохрватским говорима. У архаизме спадају: чување посебне фонеме за полугласник и неизмењено *л̥* и *-л*, одн. њихове замене делимично или потпуно различите од онога што је нормално у штокавским говорима. Од иновација најкарактеристичније су: губитак квантитативних разлика (нестанак опозиције дугих према кратким слоговима), претварање синтетичке деклинације у аналитичку, аналитичка компарација место синтетичке, губитак инфинитива и употреба удвојених облика личних заменица.

§ 106. На месту старих словенских полугласника *ъ* и *ь*, а такође и новијег полугласника развијеног у групи *консонанш̄ + сонанш̄* у финалном положају, изговара се овде посебна фонема која по правилу има гласовну вредност нелабијализованог вокала, најчешће средње висине, обично средњег или задњег реда.[1] У нашој

[1] Систем вокалских фонема у говорима ове зоне изгледа, дакле, овако:

у	*ь*	*и*
о	*а*	*е*

научној литератури овај се глас бележи знаком *ь* (по традицији српске средњовековне писмености):

дьж (= дажд), *зьлва* (= заова), *льже*, *усьне* (= усахне), *пеш̄ьк*, *одьш̄ле* (примери са старијим *ъ*), —

дьн, *пьс*, *ш̄ьма*, *нашьл* (= нашао), *кош̄ьл*, *удовьц*, *једьн*, *дњьс* (примери с изворним *ь*), —

мрш̄ьв, *исш̄ресьл*, *ósьм*, *óїьњ*, *вéш̄ьр* (полугласник новијег постања).

Нијанса овог гласа је врло променљива, тако да се он по изговору и вокалској боји често приближава другим вокалима, обично вокалу *а*, али такође и вокалу *е*, а ређе вокалима *о* или *у*:

сь^{а}в, *дь^{а}ска́*, *изль^{а}ї́а́*, *опь^{а}нча́р*, — *дь^{е}ске*, *ль^{е}жу*, *опь^{е}нци*, — *ósь$_{о}$м*, *замаь$_{о}$кне*, — *сéдь$_{у}$м*.

Ова је тенденција нарочито изразита код ненаглашених полугласника чија је артикулација уопште мање прецизна. У таквој позицији јавља се и изговор потпуно изједначен с изговором појединих других вокала: *усану́ла*, *побéїал*, — *ш̄ај ко́ш*, — *попри́ка*, — *осумна́јс*. Овакви случајеви по правилу су факултативни и обично не значе истирање фонематске разлике између *ь* и других вокала. Њиховој појави доприноси често и асимилација према суседним консонантима, палаталним (за *ь* > *е*) одн. лабијалним и, нарочито, веларним (за *ь* > *о*, *у*).

Глас *ь* јавља се и у речима страног, обично турског порекла (најчешће на месту турског полугласника *ı*): *бакьрно*, *јаш̄ьк*, *ка́дьр*, *пашаљк*.

§ 107. На североистоку ове зоне, у тимочком поддијалекту тимочко-лужничког дијалекта, чува се неизмењено вокално *л*: *вл̥к*, *јáбл̥ка*, *пл̥н*, *сл̥зá*. Јужно одатле, у лужничком поддијалекту истог дијалекта, налазимо *љ* поред рефлекса *л̥* (*сљнце*||*сл̥нце*), а у сврљишко-заплањском дијалекту доминира *љ*. Али и у лужничким и сврљишко-заплањским говорима у суседству лабијалних сугласника обично је *у*: *буá*, *вук*, *музéм*, *пýни*. Међутим, у призренско-јужноморавском дијалекту основни рефлекс је *у*, а у неколико примера, углавном иза дентала *д* или *с*, јавља се *лу*: *длуї́*, *слу́за*, *слу́нце*. На тај начин ни у једном говору ове дијалекатске зоне не налазимо доследно *у* као рефлекс *л̥*.

§ 108. У већем делу говора ове зоне сачувано је неизмењено *-л* на крају слога одн. речи: *бел*, *кош̄ьл*, *знал*, *промени́л*. У југозападном делу области призренско-јужноморавског дијалекта (тј. у већини говора овога типа на територији Косова) место *-л* имамо *-(ј)а*: *бéја*, *дéја*, *ш̄éјаци*, *бúја*, *викáја* (*ј* у *-аја* свакако је аналошким путем пренесено из облика где се развило гласовно иза *е* или *и*).

У једнини м. р. радног придева *-ја* је механизовано и раширено миграцијама по свим говорима јужноморавског дијалекта.

§ 109. У говорима ове зоне истрвене су све квантитативне опозиције (нема разлике између дугих и кратких гласова), а такође изостају и квалитативне (интонационе) опозиције (силазни : узлазни акценти). Има, дакле, само један акценат, експираторичан по карактеру, без обавезних квантитативних или тонских обележја, чији изговор може варирати трајањем и тоном само у зависности од реченичке интонације. Пошто новоштокавско акценатско преношење по правилу није извршено (упор. ипак § 121), место акцента је слободно: *зла́то*[2], *коле́но, јуна́к, прође́* или *пројде́* 2. и 3. л. јд. аор.

Фонолошки значај специфичности призренско-тимочког система акцентуације ванредно је висок. Упоређен са системима осталих српскохрватских говора, где је број вокала удвостручен квантитетским разликама (дуги и кратки вокал су две различите дистинктивне јединице), а обично и још више повећан интонационим опозицијама, призренско-тимочки систем одликује се битним смањењем броја дистинктивних јединица у вокализму. Тако нпр. призренско-тимочком *а* одговарају четири вокала у новоштокавским говорима: *â, á, ȁ* и *à*.

§ 110. И систем деклинације у овим говорима умногом је упрошћен. Насупрот шест падежа (сем вокатива) у највећем делу наших говора, овде стоје обично само два облика, номинатив и „општи падеж" (*casus generalis*), који врши службу свих зависних падежа. Кад обележава функцију објекта или партитивног генитива, он је без предлога (*нашија овцу́, ча́ша раки́ју*), иначе је увек праћен предлозима. Место инструментала употребљава се *с(ьс)* + општи падеж (*послужи сьс вино́*), место датива *на* + исти облик (*каза́ла на ца́рску ће́рку*), а иста конструкција служи и за посесивно значење (*ку́ћа на моје́ѓа бра́та*), што показује да се пре упрошћавања деклинацијског система ово значење обележавало дативом, а не генитивом. Што се тиче облика општег падежа, он продужује стари облик акузатива, тако да су предлошке конструкције с осталим падежима у ствари замењене везама истих предлога с акузативом (*од једну́ сестру, без де́цу, при ма́јстора*). Суштина основне промене је у томе што су зависне падежне конструкције, с предлозима или без њих, по правилу замењене везама предлога с *увек истим* обликом општег падежа. Насупрот различитим падежним формама које су у себи носиле синтетизовано и значење саме именице и значење специфичног падежног односа, овде је ово друго

[2] Акценатски знак на примерима из ове дијалекатске зоне означава акценат какав је описан у § 109, а никако штокавски дуги узлазни акценат.

значење издвојено и пренето искључиво на предлог. Пошто су облици номинатива и акузатива у многим случајевима од старине идентични, општи падеж се облички разликује од номинатива само у једнини именица м. р. на консонант које значе жива бића (*зет* : *зе́та*) и именица ж. и м. р. на *-а* (*ба́ба* : *ба́бу*, *па́ша* : *па́шу*). Код осталих именица мушког рода и у целом средњем роду једнакост акуз. = ном. наслеђена је из прасловенског. Исто важи за ж. и ср. род у множини, док су у множини м. р. оба облика у овим говорима накнадно изједначена.

Изван покрета једначења остао је облик вокатива (у једнини именица м. и ж. рода), што је и природно пошто вокатив није зависни падеж. Међутим, често чување посебног облика за датив код именица које значе жива бића представља одступање од општег система[3] (код личних заменица се на целој територији ове зоне чувају многобројни посебни облици за датив).

§ 111. И у поређењу придева спроведен је аналитички принцип. Компаративи с наставцима замењени су везама *по* + позитив: *по́стар* (старији), *по́незгодно* (незгодније). Функцију суперлатива врши веза *нај* + позитив: *на́јдобру, на́јтежьк*. Овакав принцип компарације омогућује да се у извесним случајевима пореде и именице и глаголи: *по́ ајдук* (= већи хајдук), *нај зна́ју* (= знају најбоље).

§ 112. У систему конјугације аналитички принцип је остварен само утолико што је инфинитив по правилу ишчезао из говора, замењен везом *да* + презент или чак самим обликом презента без *да*: *он не сме́ нава́ли, мо́гу ли ува́тим* поред *не сме́ да . . ., мо́гу ли да . . .* итд. Исте промене захватиле су и образовање футура. Њима се придружило још неуопштено продирање механизованог *ће* у облике 1. и 2. л. јд. и мн.: а) *оно́ ће да поѓи́не, — ћу ре́кнем*; б) *ће да при́чам, — куде́ ће и́деш, ће по́мремо, ће оста́рите*.

§ 113. Поред пуних и енклитичних облика личних заменица, у говорима ове зоне употребљавају се и комбиновани, тзв. удвојени облици: *ме́не ме боли́, па му се ње́му пожа́ли*. Ове комбинације употребљавају се свуда тамо где би се према књижевном језику очекивао пун облик, изузев у комбинацији с предлозима где остаје неудвојен пун облик: *за ме́не, сьс ње́ѓа* (као и у скоро свим другим екавским говорима, и овде је непозната употреба краћих облика уз предлоге у синтагмама типа *преда ме, за њ*).

[3] На овај начин многе именице имају ипак по четири посебна падежна облика у једнини (ном., општи падеж, дат., вок.). Овакво чување датива најраспрострањеније је у призренско-јужноморавском дијалекту.

Остале заједничке особине говора призренско-тимочке зоне

§ 114. Замена *ѣ* је чисто екавска: *несьм, ба́бе* дат., *старе́ја* (окамењени компаратив) итд.

За вокализам је карактеристичан јак утицај експираторичног акцента који чини да се ненаглашени самогласници изговарају непрецизније и редукују се делимично или потпуно: *sв°ни́, ср^а^мота́, кькьв, сьстру́, к°шу́ља, — за́јдно, сто́га Нико́лу, готви́ла, рћи́ју, пргази́ше* (појава је нарочито честа у суседству *р* које онда постаје слоговно). Упор. и елизије као *д-и́дете, да-с-уби́јем*. Неакцентовани вокали подложни су асимилацији према суседним консонантима, палаталним (*изјегњи́ле, ба́дњек*) или лабијалним одн. веларним (*дова́л* = давао, *кури́то*), а осим тога и доста јаком отварању (*изва^е^ду́, леси́ца, удави́ца, палави́на* — појава је најчешћа код *о* у слоговима испред акцентованог). Из постојеће литературе не разабира се увек које су од ових промена и у којим примерима фонологисане (тј. да ли је ишчезао напоредни изговор с првобитним вокалом). Отуда нпр. за многе говоре остаје нејасно да ли су у њима *ь* и *а* изван акцента две фонеме или једна.

§ 115. Спирант *х* не постоји у гласовном систему ових говора а артикулација сонаната *ј* (= *i̯*) и *в* је ослабљена, тако да они често испадају: *своу́, сеа́л, еде́* (= једе), *сто́ри* (< *створи*), *оста́и, ропсто́*.

Ново јотовање спроведено је код дентала *т, д, н* и *л*, али у већини говора не и код лабијала: *бра́ћа* (понегде *бра́јћа*), *љу́ђе, си́рење, е́ље* (= јеле), — *гро́бје, здра́вје*. У групи *зј* често налазимо метатезу: *ло́јзе, гро́јзе*.

У већини говора јавља се у низу положаја сугласник *s* место *з*. То бива најчешће на почетку речи, и то нпр. у вези са *в* или *р* (*sве́зда, на́sрем*), затим кад је следећи консонант у речи *д* (*sа́дњи, sи́дам*) итд.

Финалне групе *-ст, -зд, -шт* и *-жд* упрошћене су свуда у *-с, -з, -ш* и *-ж* (*пос, гроз, веш, дьж*).

§ 116. У области именичких облика карактеристични су наставак *-е* у вокативу именица ж. р. на *-ка* (*Стоја́нке*), изједначење облика општег падежа множине именица м. р. са номинативом (*доне́л ве́нци на младе́нци*) и прелажење именица ж. р. на консонант у мушки род (*па́мет ве́лики, овьј крв*). За деривацију су значајни шира употреба у неким случајевима наставака с елементом *к* (*ча́шка*, дем. *водени́чка*, а не *-ичица, момчьк*; уп. и *-иче* у *котли́че, торби́че* и сл.), затим суфикс *-иња* (*убави́ња*) и одсуство суфикса *-ад*.

Личне заменице у дативу имају *ме́не, те́бе, се́бе* (или са редукцијом *мен, теб, себ*, — обе варијанте и у акузативу), а у дат. мн.

1. и 2. л. долазе енклитике *ни* и *ви* (слични облици и у акуз., в. § 120). Енклитика *и*(*х*) проширена је у *ги* (према *га*). Исто *г* продрло је у већини говора и у енклитику ак. јд. ж. р. *гу* (поред (*ј*)*у, ву*). Сви ови облици на већем делу призренско-тимочке територије често служе и за датив: *умре́л ју му́ж, ни́шта ву не́је, ко́лко ће гу да́ш*.

Уз многе облике показних заменица ванредно су честе партикуле, обично *-ј* или *-*(*ј*)*а*: *ово́ј лице́, ти́ја чове́к, тоа́*. Присвојна заменица 3. л. ж. р. обично је *њо́јьн, њо́јна, њо́јно*.

У заменичко-придевској деклинацији наставци тврдих основа с елементом *о* преотели су доста терана наставцима меких основа са *е*: *на́шо де́те, sа́дњога*.

§ 117. Имперфект и аорист овде се веома живо употребљавају; њихов наставак у 1. л. мн. у већини говора ове зоне је *-*(*х*)*мо*. У имперфекту је веома раширен суфикс *-е-*: *и́деше, но́сеу* (= носијаху). 2. л. мн. императива има скоро свуда наставак *-ете* на месту обичног штокавског *-ите*: *гребе́те, носе́те*. У трпном придеву глаг. VII врсте аналогија је уклонила трагове јотовања (*ку́пен, загра́дено*), а прилог времена садашњег има *-*(*ј*)*ећи*: *игра́*(*ј*)*ећи, седе́ећи* и сл.

Глаголи на *-ујем* имају аналошко *-у-* и у инфинитивној основи: *ајдукува́л*. У већем делу говора ове групе налазимо продуктивну формацију итеративних глагола с променом коренског *е* у *и*: *огри́бам, истри́са*.

§ 118. У именица м. и ср. р. употреба облика на *-а* проширила се на све бројеве: *де́сет ја́рца, пе́т се́ла*. У већини говора ове зоне у м. р. се употребљавају напоредо и облици на *-и* (*два но́жи*), што је дало повода да се у многим говорима, углавном у већем делу тимочко-лужничког и сврљишко-заплањског дијалекта, јаве паралелни облици са *-и* и у ср. р.: *две ра́ли, се́дьм дете́ти*.

Тамо где се употребљава дативни облик, он је врло обичан и у посесивном значењу: *ку́ћа моје́му бра́ту*.

Уз компаративне конструкције са *како* и *колко* личне заменице стоје у акузативу: *колко те́бе је висо́к*.

О низу других синтаксичких особина в. § 93, 95 и 99.

Лексика говора ове зоне одликује се веома знатним бројем позајмица из турског.

Дијалекатски типови у призренско-тимочкој зони

§ 119. Као што је природно на тако широком земљишту, између говора ове зоне постоје врло знатне разлике, неки пут чак и веће од оних које деле нпр. косовско-ресавски дијалекат од

зетско-сјеничког. То нам даје право да ову област поделимо на најмање два дијалекта. Често се, додуше, у науци говори о „призренско-тимочком дијалекту" као целини, али тај израз треба схватити релативно. Велика заједничка одступања свих говора ове зоне од онога што је обично у свим осталим нашим дијалектима потискују у други план унутрашње разлике у њој и тако стварају привид њеног јединства.

§ 120. Западне и југозападне делове ове зоне, углавном јужноморавску долину и све што је западно од ње, захвата призренско-јужноморавски дијалекат. Његову источну међу чини линија која иде од бугарске границе јужно од Босиљграда ка северозападу до Криве Феје изнад Врањске Бање, затим ка северу дуж висова изнад саме долине Јужне Мораве, сече Нишаву источно од Ниша и наставља до планине Озрена код Соко Бање, где скреће ка североистоку да би код Тупижнице избила на границу косовско-ресавског дијалекта. Насупрот призренско-јужноморавском стоји тимочко-лужнички дијалекат, који се говори у већем делу слива горњег тока Тимока, у сливу горњег тока Нишаве и у планинском крају дуж бугарске границе све до предела јужно од Босиљграда.

Од разлика између ова два дијалекта већ смо истакли оне у погледу *л̥* и *-л* и познавања облика датива. Даље треба поменути, као призренско-јужноморавске иновације, облике *њум(а)* у ак. (= општем падежу) јд. л. заменице ж. р. (постало наслоном на дат.-инстр. мн. *њим(а)* и друге облике на *-има* по обрасцу *сьс њи́* : *сьс њи́ма* = *сьс њу́* : *сьс њу́ма*), наставке *-еју* и *-ију* (често фонетским путем > *-еу*, *-иу* > *-ев*, *-ив*) у 3. л. мн. презента (*у́знеју*, *ра́див*) и генерализацију елемента *-ше-* у свим лицима имперфекта, уз делимично преношење наставака за презент (1. јд. *и́дешем*, 1. мн. *и́дешемо*, 3. мн. *и́дешеу*). У целој јужноморавској долини забележен је и отворенији изговор наглашеног *е* и *о*: *ме́ᵃсо*, *до́ᵃсӣа*. Међу тимочко-лужничке иновације спадају отврдњавање старог *ћ* и *ђ* у *ч* и *џ* (*ноч*, *меџа́*; у призренско-јужноморавском је по правилу *ћ* и *ђ*, понекад, особито у јужнијим крајевима, са слабијом фрикацијом, дакле *ћ*ᵏ или *ћ*ᵐ, *ђ*ⁱ или *ђ*ᵍ), јака палатализација *к* и *ī* испред палаталних вокала и иза меких сугласника, која иде све до стварања новог *ћ* и *ђ* (*к'и́ша*, *но́ī'е*, *ī́усће*, *дру́ђи*, *дево́јк'а*, *Сми́љћа*) и имперфекатска образовања с проширењем *-о-* под утицајем аориста (1. јд. *īребе́о*, 1. мн. *носе́омо*, 2. мн. *иīра́осӣе*). За структуру самог говора најзначајнија је, међутим, постпозитивна употреба показних заменица у тимочко-лужничком: *човекьӣ*, *човекьв*, *човекьн*, — *жена́ӣа*, *жена́ва*, *жена́на*, — *деӣе́ӣо*, *деӣе́во*, *деӣе́но*, — *њи́вуӣу*, мн. *коњи́ӣи*, *овце́не*, *кри́вијаӣ*, *липца́ноӣоīа*, *чија́ва*, *на́шено село́*. У овако употребљеним заменицама демонстративно значење често се осећа слабије

него нијанса *одређеносӣи* (чланско значење), због чега низ аутора назива ове облике чланом. То није сасвим оправдано јер је демонстративни моменат — супротстављање *овоīа* (= ближег) објекта *ономе* (= даљем) итд. — још увек присутан, што показује и сама чињеница да постоје *ӣри* оваква елемента (*-ӣ-*, *-в-* и *-н-*). — Тимочко-лужнички дијалекат одликује се, даље, и низом архаизама: чувањем *-јд-* у *по́јдем* итд., старијег наставка *-ове* м. *-ови* (*си́нове*), а такође и *-е* и *-је* у неколико група именица м. р. (*друīаре́*, *īо́сје* [= гости], *Кња́жевчање*), затим старијих енклитика *ни* и *ви* у ак. мн. итд. У овим случајевима призренско-јужноморавски има углавном новије стање: *по́ђем* (и контаминирано *по́јђем*), *си́нови* и сл., у ак. мн. чешће аналошки енклитични облици *не* и *ве*.

§ 121. Док је тимочко-лужнички дијалекат на целом пространству свог земљишта прилично уједначен, призренско-јужноморавски показује знатне разлике између говорних типова. У околини Врања и јужно одатле налазимо повлачење акцента с последњег слога (*во́да*, *се́ло*; иако су односи у многом измењени аналогијом, изгледа да је првобитно преношен само ˝ с отворене ултиме), стари наставак *-у* у 1. јд. презента (*и́ду*, *ја ћу ка́жу*, *ја ӣр́чу*), а такође и особине унете из Македоније као чешћи изговор *ѧ* и *ћ*ᵏ, затим *-на-* у инфинитивној основи глагола III врсте (*викна́ли*, *осӣана́* = остадох) и *-ле* у сва три рода множине радног придева (*Ту́рци узи́мале*).

Превлачење акцента у типу *во́да*, *се́ло* обично је и у југозападном углу територије овог дијалекта, у његовим говорима на Косову и у Метохији. Овде, међутим, изостаје низ црта иначе карактеристичних за призренско-тимочку дијалекатску зону: ново јотовање извршено је и код лабијала (*īро́бље*), у 1. л. мн. аориста и имперфекта јавља се *-смо* (а не *-[х]мо*), у 2. л. мн. императива *-иӣе* (а не *-еӣе*), нема итератива типа *оīрибам* ни бројних конструкција типа *два ножи* итд. У ђаковачком крају има особина сличних пећкима: изговор *ч* = *ћ*, *џ* = *ђ*, меко *ш'* и *ж'*, *л'* испред *е* и *и*, *љ* > *л'*, *њ* > *н'* < *н*, *о* > *а* врло често у слоговима испред акцента. Уосталом и ту има македонског утицаја (*-ле*, *-на-*, *мие*, *вие* [= ми, ви]). Тај је утицај још интензивнији у Сретечкој жупи (источно од Призрена): акценат тросложних и вишесложних речи редовно је на трећем слогу од краја (*и́сечем*, *исе́чемо*), *ъ* > *о*, *ь* > *е* и *ǫ* > *а* у наставцима (*пе́ӣок*, *ко́нец*, *у́ вода*) итд. У планинској жупи Призренској гори јужно од Призрена македонски елементи доминирају.

У турским речима јавља се и овде на понеким местима (нпр. у Ђаковици) несупституисани глас *ӥ* (упор. § 100), тако да и ту имамо седмочлани вокалски систем.

§ 122. Између земљишта призренско-јужноморавског и тимочко-лужничког дијалекта протеже се на сектору од извора Власине па до врха Слемена источно од Соко Бање узак и дуг прелазни појас, тзв. сврљишко-заплањски дијалекат. Његова западна граница поклапа се с источном границом јужноморавског (§ 120), а источна се налази на горњем току Власине, Сувој планини, Сићевачкој клисури и Сврљишким планинама. Основна је одлика овог типа да не зна скоро ни за једну иновацију својих суседа. С једне стране овде не долазе *лу, -ја, пóђем* < *појдем*, заменички облици *не, ве, њум*, 3. л. мн. презента на *-еју* (*-ију*), имперфекти на *-шем* итд., а с друге стране изостају и претварање *ћ* и *ђ* у *ч* и *џ*, умекшавање *к, ї* > *ћ, ђ* у суседству одређених палаталних гласова, имперфекти типа *їребéо* и сл., а такође и постпозитивна употреба заменица. Ипак треба нагласити да је штокавско *-ови* у плуралу, иако иновација, заступљено и овде.

Македонски и буїарски їовори слични призренско-тимочкима

§ 123. Говори најсевернијих области Македоније по својој основици веома су сродни с онима у призренско-тимочкој зони. Јужна граница овог појаса иде од Шар-планине југозападно од Тетова, пролази јужно од тога града, избија на Скопље, захвата Овче поље све до близу Штипа, заокреће тамо ка североистоку и прошавши јужно од Злетова допире до бугарске границе на осоговском масиву (треба напоменути да су у западном делу овог појаса словенска насеља измешана са албанскима, док у источнијим крајевима има турског становништва, тако да оцртана граница није непрекинута линија).

Говори овога појаса разликују се од осталих говора Македоније по томе што знају за скоро доследно *у* < *ǫ* и изједначење полугласника у коренским морфемама, као и за многе друге црте које их спајају с призренско-тимочким (и другим српским) говорима. С друге стране, ту су заступљене и особине побројене у §§ 105—113 које одвајају призренско-тимочку зону од осталог дела штокавске територије. Иначе су говори ове групе сразмерно врло разнолики и немају заједничких специфичних одлика. Штавише, иако се сви налазе у непосредном суседству призренско-јужноморавског земљишта, нема ниједне специфичне иновације тога дијалекта коју би сви они познавали. С друге стране, ту изостају и посебне појаве које су развијене у тимочко-лужничком дијалекту (изузетак чини, у већини говора, постпозитивна употреба показних заменица).

Заједнички су свим говорима северномакедонског појаса елементи јаког утицаја из јужнијих македонских крајева, заснованог на дејству дуготрајног суседства и интензивног миграционог кретања. Осим особина поменутих поводом врањског и ђаковачког говора, ту су и многе друге, међу којима и рефлекси *о* и *е* за *ъ* и *ь* у наставачким морфемама (*пéток, трїóвец*). Највише црта ове врсте има у тетовском крају и на линији Св. Николе — Злетово — Крива Паланка, а најмање у Скопској Црној Гори и у кумановској области, где се јавља јак јужноморавски утицај (*лу, њума*, 3. л. мн. презента типа *лéїнев* [= легну] и сл., имперфекти као *úдешемо*, понегде и *-ја* у радном придеву).

У Доњем Пологу заступљене су и две специфичне западномакедонске одлике: акценат везан за трећи слог од краја и (сем у најсевернијим селима) замена *л̣* са *ол*, које се овде даље развило у *оџ*, у складу са чињеницом да у овом говору свако антеконсонантско и финално *л* прелази у *у̯* (неслоговно *у*). У источнијим крајевима, међутим, налазимо слободно место акцента (додуше скоро свуда с помињаним померањем акцента с отвореног крајњег слога) и замену *л̣* која одговара оној у сврљишко-заплањском дијалекту и јужном делу тимочко-лужничког: *ль* као главни рефлекс, а сем њега *у*, углавном уз лабијале. — У већем делу источних говора овог појаса долази у 1. л. јд. презента стари наставак *-у*.

§ 124. Највећи део особина тимочко-лужничког дијалекта простире се и у западној Бугарској, углавном у узаном појасу дуж границе, омеђеном с источне стране линијом која полази од тачке између Босиљграда[4] и Ћустендила, протеже се северозападно од тог града, допире до Радомира и ту заокреће ка северу, а затим прелази Стару планину западно од Берковице и пролази источно од Ћипровца и Белоградчика. Северно одатле нема више једноставне говорне границе јер је премештање становништва створило врло компликовану ситуацију. Осим приличног броја румунских насеља у подунавској области северозападне Бугарске, налазимо најмање три врсте становништва разног порекла. Једна група досељена је из источнијих крајева Бугарске (такви су становници Куле и најближих села, а уосталом и села Велики Извор на југословенској страни границе), друга показује један северозападни бугарски говор, понегде са доста призренско-тимочког утицаја, док трећа има говоре сличне онима око Белоградчика, дакле у основи тимочког типа. Насеља ове последње групе расута су око Видина и јужно одатле (и у самом граду Видину неке махале имају

[4] Овамо спадају и говори димитровградског и босиљградског краја, чији су становници национално опредељени као Бугари.

овакав говор), а једна скупина од десетак села налази се у близини ушћа реке Цибра у Дунав. Као што је утврдио Цв. Тодоров, врло велики део овог живља сачињавају пресељеници који су се из висинских области Старе планине спустили у плоднију подунавску равницу. Првобитну говорну границу је, међутим, тешко одредити, пошто и међу осталим становништвом има дошљака, а за целу област располажемо веома оскудним документарним сведочанствима из ранијих епоха.

Мада је општи правац изоглоса главнине обележја говора овог појаса насупрот чисто бугарским говорима углавном исти (упор. § 5), у појединостима ипак има доста одступања, понегде и за пространство од неколико срезова. Неке тимочко-лужничке особине нису распрострањене свуда на овој територији, тако нпр. постпозитивна употреба *-три̏ју* показних заменица, која се добро сачувала само у трнском крају (другде налазимо само члан *-ьт̏*, *-т̏а*, *-т̏о*). Иначе је утицај суседних бугарских дијалеката на ове говоре много слабији него одговарајући утицаји с југа у северномакедонском појасу (§ 123). С друге стране, неке особине српског порекла пружају се и даље ка истоку у Бугарску. Међу њима се налазе *вь-*, *въ-* > *у*, *чр-* > *цр-* и *-м* у 1. л. јд. през.

Замена *ѧ* дели говоре овог појаса на две подгрупе: на северу се углавном чува *ѧ* као у тимочком крају, док око Трна и даље ка југу налазимо лужничку ситуацију: *ль* || *у*. У најјужнијим говорима (босиљградски крај) долазе и македонизми као *е*, *о* < *ь*, *ъ* у суфиксима (*ст̏а́рец*, *пе́т̏ок*). На знатном делу ове територије дативи именица ж. р., уколико се употребљавају, имају наставак *-и* (тип *баби*).

Развитак говора и њихови односи

§ 125. Говори призренско-тимочке зоне развили су се из некадашње најисточније групе штокавских говора. Њихово српскохрватско порекло несумњиво је засведочено особинама изнесеним у § 5, а припадност штокавском наречју огледа се с једне стране у присуству штокавских иновација као **skj*, **stj*, **zgj*, **zdj* > *ш̏*, *жд*; *чр-* > *цр-*, *вь* > *у-* и *вс-* > *св-*, а с друге стране у непознавању иновација карактеристичних за чакавски и кајкавски дијалекат. Разлика између ових говора и њихових југоисточних и источних суседа, говора македонских и бугарских, била је још од времена досељења на Балкан врло осетна (§ 5). Међутим, одступања од стања у већини штокавских говора у прво време готово није ни било. Ови су се говори једва разликовали од доцнијих косовско-ресавских (с којима су, уосталом, и даље сачували живе узајамне

односе, упор. § 101). Једину значајнију фонетску особеност представљао је прелаз *ѧ* > *лу* у неколико примера[5], додуше ограничен на призренско-јужноморавску област. Врло је карактеристично да је *ѣ* и овде, као и у осталим штокавским говорима, пре своје замене било затвореније од вокала *е*, о чему сведочи стање у крашованском говору, који потиче с овог земљишта (§ 220).

Док су штокавске иновације најраније фазе (до око XII в. — у ствари из периода до првих писаних споменика на народном језику) по правилу заступљене у говорима ове зоне, новији развој њу најчешће није додиривао, или ју је захватао само делимично. Тако су у тимочко-лужничком дијалекту изостали замена полугласника, стапање *-јд-* у *-ђ-*, претварање *-л* > *о*, а углавном и промена *ѧ* > *у*. У призренско-јужноморавском, међутим, налазимо *-јд-* > *-ђ-*, а *ѧ* (па и *-л*) претрпели су промене, само што се оне не поклапају тачно с онима у већини штокавских говора. Јасно је да су отприлике од XII—XIII в. тимочко-лужнички говори, а у XIV в. призренско-јужноморавски, изашли из штокавске развојне заједнице[6]. Има доста разлога за претпоставку да се то догодило у вези са територијалним ширењем ових говора ка истоку и југоистоку. При том је у много случајева захваћено земљиште на којем су дотад живели романски (влашки) пастири, а изгледа да је понегде било и словенског живља са *ш̏т*, *жд* < **tj̨*, **dj̨*. Било би, међутим, неоправдано тумачити ове покрете у првом реду експанзијом немањићке државе. Томе се противе хронолошки и, нарочито, географски разлози. На истоку и североистоку говори ове зоне обухватају и области које у средњем веку нису биле политички српске. Нарочито су значајни подаци које пружају Сврљишко јеванђеље српске рецензије из 1279. год. и извесни видински текстови из друге половине XIV века који показују исту рецензију, одн. чак српски народни говор са нешто обележја призренско-тимочког развоја. Биће, дакле, да се ове старе миграције своде на покрете пастирског живља који је тражио нове испаше. Карактеристично је да су високи планински венци дуж граница данашње Србије према

[5] Расположиви материјал не пружа могућности да се прецизира јесу ли се већ у то време почеле развијати и понеке ситније карактеристике у морфологији (*-б̏е* у множини императива, суфикс *-ичка* и сл.). Вероватно је да је за њихово коначно уобличавање била одлучна углавном следећа епоха, када је контакт са осталим штокавским говорима ослабио, а успостављен тешњи еволутивни додир са македонским и бугарским језиком.

[6] Хронологија ових процеса може се утврђивати само приближно, јер као ослонац за закључивање служе углавном промене извршене пре првих писаних споменика, или такве за које нам данашње стање проучености тих споменика не допушта да тачно одредимо епоху њиховог јављања у разним крајевима.

Бугарској одн. Македонији сви у потпуности заузети овим говорима, чији су се представници затим спуштали и у околне долине, даље ка истоку и југу.

§ 126. Централни догађај у доцнијем развоју говора призренско-тимочке зоне била је појава тзв. балканизама[7], особина распрострањених и у другим балканским језицима, словенским и несловенским. Непознавање интонационих опозиција (а најчешће ни квантитативних), аналитичку компарацију и удвојену употребу личних заменица налазимо и у грчком, румунском, албанском, бугарском и македонском језику. Исто важи и у великој мери и за потискивање или потпуно ишчезавање инфинитива. Аналитички принцип влада и у бугарској и македонској деклинацији. И новогрчка, румунска и албанска деклинација одликују се упрошћеношћу и показују мали број падежних облика. Употреба трију постпозитивних заменица обична је и у великом делу македонских говора, а у другим македонским говорима и у огромној већини бугарских, затим у румунском и албанском језику отишло се за корак даље стварањем правог постпозитивног члана. Првобитно порекло сваке од ових особина није увек довољно расветљено, али је извесно да су се оне у већини случајева преносиле из једног балканског језика у други. Јасно је да се ни одговарајуће црте у призренско-тимочким говорима нису спонтано развиле, већ су унесене са стране. Оправдана је претпоставка да је велику улогу морала играти асимилација некадашњег романског елемента на овом терену, али не треба потцењивати ни утицај суседних словенских језика. Само се тако нпр. може објаснити подударање између призренско-тимочке зоне и македонског и бугарског језика у *конкретном* средству (предметку *по*) којим је остварен аналитички принцип у компарацији. Географски разлози упућују на то да су на призренско-тимочки дијалекат нарочито утицали македонски говори, а на тимочко-лужнички—бугарски. Због недовољности писаних споменика тешко је одредити детаље тока и хронологије овог процеса. *Јасно је у сваком случају да су дијалекти призренско-тимочке зоне ушли у развојну сферу балканског језичког савеза и да тај преокрет углавном није старији од XV века. Према томе, главне изоглосе које спајају призренско-тимочке говоре са бугарским и македонским језиком хронолошки су секундарне у односу на оне које обележавају блискост истих говора са осталим штокавским дијалектима. Стога оне, иако имају вредности за типолошку (структуралну) карактеристику говора, ипак не значе ништа за њихово порекло*[8].

Захваљујући балканизмима призренско-тимочки говори су данас, ако се узме у обзир целокупност говорних особина, свакако најреволуционарнији српскохрватски говори. У тој се чињеници огледа општи закон да језичка укрштања убрзавају промене у говорима.

У наслону на бугарско и македонско стање развијен је овде и известан број других особина, углавном ограниченог значаја: трп. прид. типа *купен*, *-ува-* м. *-ова-* у инф. основи и сл. Било је, наравно, и даље развоја паралелног са штокавским, тако нпр. у погледу судбине *х* и новог јотовања. Али аре тих особина захватају и широко земљиште у Македонији и Бугарској.

§ 127. Разлике између призренско-јужноморавског и тимочко-лужничког дијалекта давнашњег су постанка. Појава *лу* у примерима као *слунце* заступљена је у писаним споменицима већ крајем XII в., што значи да је знатно старија од замене *л* > *у* у другим положајима. Сигурно је да су говори који су формирали тимочко-лужнички дијалекат изашли из штокавске развојне заједнице раније него призренско-јужноморавски, који познају делимично и штокавске иновације из XIV в. (*л* > *у* у свим положајима где није већ раније дошло *лу* наместо *л*). Овакви односи условљени су географским и историјским околностима. Призренски крај припао је врло рано средњовековној српској држави и чак сачињавао део њеног језгра, док су крајеви на североистоку и истоку дуже, или штавише током целог средњег века, остали изван граница те државе. Тако се догодило да се образују два иновациона жаришта, замеци двају данашњих дијалеката. Удаљеност између њих била је врло знатна (до 200 km), што се огледа у разликама између оба дијалекатска типа. Говори у међупростору имали су мање изразита обележја, слично данашњем сврљишко-заплањском типу. Током доцнијег развоја тимочко-лужнички говори задржали су своја места (у њиховој области већ вековима није било знатније етничке смене). Становништво призренске зоне и оближњег југоисточног Косова било је, међутим, захваћено снажном стру-

[7] Значај ових особина утолико је већи што ниједан од поменаних архаизама призренско-тимочких говора не чини апсолутну разлику према стандардном штокавском типу: рефлекс полугласника се чува као посебна фонема и у многим зетско-сјеничким говорима, *л* је у готово свим призренско-тимочким говорима ипак дало *у* у једном делу примера, а ни *-л* није остало неизмењено на целој територији ове зоне.

[8] И поред великог лингвистичког значаја структуралних феномена, они не могу бити основни критерији одређивања блискости језичких типова. У том погледу централно место припада статистичком мерилу, тј. збиру конкретних сродности и разлика у самом материјалу од којега је језик сграђен. Ако би се узели у обзир искључиво структурални критерији, дошло би се до најапсурднијих консеквенца, нпр. да су македонски и бугарски говори ближи аромунском и румунском него словенским језицима.

јом сеоба, углавном у североисточном правцу, добрим делом под притиском прилива експанзивног албанског елемента. Тако је призренски говорни тип продро у јужноморавску долину и преплавио је потискујући првобитни дијалекат те долине у побрђе даље на истоку, где се он до данас сачувао као сврљишко-заплањски дијалекат. У овој светлости бива јасно зашто је земљиште тога дијалекта на изглед тако неприродно уско, а такође и откуда потиче издужени облик призренско-јужноморавске говорне територије. Није, уосталом, искључено да је у једној ранијој фази и сам садашњи сврљишко-заплањски тип доживео слично ширење јужноморавским правцем, и то можда на рачун говора ближих тимочко-лужничком дијалекту, а у севернијим крајевима и говора са знатнијим бројем новоштокавских обележја. У сваком случају миграциони покрети довели су до стварања оштрих дијалекатских граница у целој овој зони. Чак и тамо где постоје прелази (као у простору источно од Сталаћа), они нису органски настали, него су плод накнадне мешавине.

И говори тетовско-кратовског појаса у северној Македонији остали су највећим делом по страни од иновација из двају поменутих центара. Али овде је дошло до изражаја дејство једног трећег жаришта, онога у јужнијим говорима чисто македонског типа. Овај утицај, такође ношен миграцијама, вршио се од југа ка северу; у Доњем Пологу осећа се западномакедонски нанос, а у кратовском и кривопаланачком крају присутни су елементи говора долине Брегалнице. Талас се затим ширио и даље. Очигледна је нпр. велика зависност говора околине Призрена од тетовског типа и врањског говора од кумановског. Тако се догодило да најновија струјања у долини Јужне Мораве разносе поред изразитијих штокавских иновација (из призренског жаришта) и низ македонизама.

§ 128. Повезаност призренско-тимочке дијалекатске зоне са македонским језиком огледа се и у томе што постоји известан број изоглоса које секу границу ових двеју језичких области у правцу север-југ спајајући западније македонске говоре са западнијим призренско-тимочким. Такве су нпр. изоглосе употребе облика датива, наставка мн. м. р. *-ови* : *-ове*, акуз. енкл. *не, ве* : *ни, ви* и 2. л. мн. императива *-ите* : *-ете*. Међутим, на граници призренско-тимочке зоне према бугарском језику овакав однос се не јавља.

Иначе, пошто говори призренско-тимочке зоне немају заједничких специфичних чисто *дијалекатских одлика*, особине заједничке са бугарским и македонским језиком готово су једино што све те у ствари доста разнородне говоре спаја у једну целину у односу на остале штокавске дијалекте. Ако се одбије мањи број

дијалектизама, обичних и у косовско-ресавском, оваквог су карактера скоро све црте наведене у §§ 110—118. А из бугарске односно македонске перспективе добива се управо обрнута слика. Разлика између призренско-тимочких говора и тих језика лежи управо у оним цртама чије се аре продужују на српскохрватском језичком земљишту, само што је овога пута листа још дужа и особине старије.

У крилу саме ове дијалекатске зоне призренско-јужноморавски говори много су ближи просечном српскохрватском (штокавском) стању него тимочко-лужнички: имају не само мање изразитих специфичних облика, него и мање балканизама (боље чувају падежне облике датива, немају постпозитивних заменица), а више иновација у новоштокавском духу.

ЛИТЕРАТУРА

§ 129. За говоре у Србији:

1. *М. Ђ. Милићевић*, Кнежевина Србија (упор. § 29, т. 3).

О говорима ове дијалекатске зоне: алексиначки округ 816, кнежевачки округ 856—858, црноречки округ 922—923.

2. *М. Ђ. Милићевић*, Краљевина Србија. Београд 1884. XIII + 485 (с картом).

О крајевима припојеним Србији 1878. Обавештења истог карактера као она у раду под 1. О говорима ове дијалекатске зоне: нишки округ 137—139 (углавном лексички подаци), пиротски округ 248—249, врањски округ 314—317 (највише о личним именима), топлички округ 404—405. У текстовима народних умотворина присутни су елементи књижевног језика.

3. *Јован Живановић*, Српски језик у околини Призренској, Пећкој, Моравској и Дибарској. Стражилово III (1887), 554—556, 573—574, 585—587. (Прештампано на стр. 208—229 књижице „О српском језику" од истог аутора, Нови Сад 1898).

На основу народних песама које је објавио Јастребов у књизи „Обычаи и песни турецкихъ сербовъ". Посебно се наводе особине говора призренског краја, долине горњег тока Јужне Мораве, Сретечке и Сиринићке жупе. Број констатованих особина је сасвим низак.

4. *Бранислав Ђ. Нушић*, Косово. Опис земље и народа, Нови Сад 1902, Књиге Матице српске број 6, 1—180.

На стр. 150—152 неколико карактеристика говора приштинског краја из области фонетике, морфологије, синтаксе и лексике. Стр. 152—162, а и другде у књизи, текстови углавном опет из истог предела.

5. *Olaf Broch*, Die Dialekte des südlichsten Serbiens. Schriften der Balkankommission, Linguistische Abteilung III. Wien 1903, 4°, 342 ступца (с картом).

Материјал из области од врањског краја до пиротског, изложен у великој мери према локалним говорима. Аутор је одличан фонетичар, али мање добар познавалац наше дијалекатске проблематике. Његов метод скупљања материјала има озбиљних слабости, а ни класификација говора није беспрекорна. У некима од датих текстова има несигурнога. Дело је у знатној мери неактуелно после појаве Белићевих „Дијалеката". — Претходни извештај Брохов о овим говорима објављен је у Anzeigeru бечке Академије, XXXVII (1900), 93—106.

Рец.: в. бр. 8.

6. *Тихомир Р. Ђорђевић*, Оглед граматике народног говора у Алексиначкој Морави. Промена заменица. Карацић (часопис) IV (Алексинац 1903), 1—9, 85—96.

Парадигме заменица и нешто текстова. Обавештења о месном говорном типу, без акцената и без фонетске прецизности.

7. *Александар Белић*, Дијалекти источне и јужне Србије. СДЗб I (Београд 1905). СХП + 715 (с картом и регистром речи).

Највећи рад наше дијалектологије, како по обиму тако и по значају. Врло богат материјал из скоро свих крајева призренско-тимочке дијалекатске зоне у границама преткумановске Србије. Фонетско бележење истиче се узорном и досад ненадмашеном прецизношћу и пажњом према нијансама. По први пут у нашој научној литератури приказана су широка варијациона поља разних језичких феномена. У први план стављене су заједничке особине свих говора испитиване области, док на локалним разликама писац мање инсистира (остаје нпр. задатак да се осветле јужноморавски месни типови на граници према косовско-ресавском дијалекту). Драгоцена обавештења дата су о грађењу речи и о акценатском систему у морфологији. Сразмерно најмање разрађена је синтакса. Плодна дискусија о многим појавама која је, поред осталог, на дефинитиван начин решила питање генетичког односа говора ове зоне према осталим нашим дијалектима и према бугарском језику. И данас, кад је познато кудикамо више података из разних других говора, у Белићевој књизи има само мало појединости у схватањима које захтевају ревизију. У уводу (стр. XCI—CXII) критички преглед раније литературе, коју је, уколико се тиче говора описаних у овој књизи, њена појава углавном учинила застарелом. На крају збирка текстова. — Нека од гледишта изложених у овој књизи кориговао је аутор у раду под 8, а такође и у чланку наведеном у § 29, т. 16, стр. 90—92.

8. *Александар Белић*, О дијалекатском материјалу О. Броха у књизи: Die Dialekte des südlichsten Serbiens. СДЗб II (Београд 1911), 1—104.

Анализа Броховог материјала уз исправљање грешака и истицање извесних интересантних појединости, а такође и исправке и допунске напомене уз рад под 7, с новим тумачењима извесних појава.

9. *Маринко Станојевић*, Севернотимочки дијалекат. СДЗб II (1911), 360—463.

Садржајан опис говора групе села јужно од Зајечара (пишчев назив „севернотимочки" је несрећан јер се не ради о северном делу тока Тимока). Дат је и преглед — не увек потпун — акценатског система у морфологији. Без синтаксе. Штета је што се писац није задржао више на специфичним локалним одликама и не осветљава разлике према другим говорима овог типа. Доста текстова солидно забележених. Овим радом потиснуте су у заборав раније, такође трезвено састављене белешке ауторове о говору истог краја дате као коментар испод текста народних песама које је он објавио у часопису „Карацић" IV (1903), 96—108.

Рец.: *А. Белић*, ЈФ I (1913), 136—143. Приказујући корисност рада и истичући његове слабости, даје своје тумачење низу појава или поправља пишчеву интерпретацију.

10. *Глиша Елезовић*, Нешто о јањевском говору. Босанска вила XV (1910).

Приличан број података, не увек сасвим срећно формулисаних. Извод из овога у чланку истог аутора у СДЗб II (упор. § 102, бр. 7), 471—473.

11. *Милош Ивковић*, (Извештај, в. § 102, т. 8).

12. *Б. Цоневъ*, Происходъ, име и езикъ на моравцитѣ. Издава културнопросвѣтна дружба „Морава", София 1918, 8°, 84.

Нисам имао прилике да се упознам с овим радом.

13. *Жив. Стефановић*, О замени полугласника у заглавском говору. Белићев зборник 1921, 251—259.

Несрећно класификовани примери „пространијег разбистравања" а одн. његове замене вокалима у говору књажевачког краја, уз неразликовање оказионалног од обавезног и увођење нових, не баш погодних графичких знакова за извесне гласовне нијансе (за које, међутим, аутор има добар слух).

14. *Маринко Станојевић*, Прилози речнику тимочког говора. СДЗб III (1927), 177—194.

Лексички материјал фонетски забележен. Исти аутор је дао још материјала о овом говору (углавном текстова, али и понешто лексичке грађе итд.) у „Зборнику прилога за познавање Тимочке Крајине" (I Београд 1929, II Београд 1930, III Београд 1931, IV Зајечар 1937).

15. *А. М. Селищев*, Полог (в. § 130, т. 1).

На стр. 406—416 о говорима Призренске горе, Сретечке и Сиринићке жупе. Без материјала са терена, по доста оскудним подацима из друге руке (углавном по текстовима Јастребова, упор. т. 3 у овом §). Осврт на сасвим штуре податке у ранијој литератури. Присутна национално-политичка тенденција.

16. *Миливој Павловић*, Говор Сретечке Жупе. СДЗб VIII (Београд 1939), 1—352 (с картом и регистром речи).

Рад од крупног методског значаја. Обиман материјал изнесен без тежње да се уједначавањем стварност стилизује и обрађен на врло модеран начин. Формирање и развој говора објашњавају се доследно и с пуним успехом у

светлости метанастазичких покрета. Писац обраћа велику пажњу и самом току процеса, а не једино њиховим готовим резултатима, што је у складу с правилним схватањем да је у језику законита варијација, а не укоченост. Одељак о синтакси обилује добрим опсервацијама, често под новим углом гледања, али не садржи преглед целокупности факата. Знатан број текстова неконвенционално одабраних. Треба жалити што овај рад, појавивши се непосредно пред рат, није стигао да буде приказан на одговарајући начин. — Претходни извештај о испитивању овога говора, а такође и тетовскога, дао је аутор у Гласнику Скопског научног друштва XII (1933), 253—255.

17. *Гл. Елезовић*, Један оглед нашег говора из Ораховца у Подрими код Призрена. ЈФ XVIII (1949—50), 133—140.

Историјски и етнографски подаци. На стр. 139—140 један акцентован текст, по којем би говор био прелаз од призренског ка метохијском типу.

18. *Михаило Стевановић*, Ђаковачки говор. СДЗб XI (1950), 133—140.

Добар материјал са дискусијом. Рад је у знатној мери заснован на принципима постављеним у раду под 16. Формација говора и порекло низа особина разјашњени су. Потпуност рада смањена је тиме што извесне појаве, одн. области појава нису додирнуте. Без текстова.

19. *Миодраг А. Васиљевић*, Југословенски музички фолклор I. Народне мелодије које се певају на Космету, Београд 1950, 1—423.

Стр. 199—335 текстови песама, главним делом из југозападних крајева овог дијалекта (од Гњилана до Призренске горе). Песме обично нису дијалекатски чисте, а њихов акценат, који је забележен, често не одговара говорном акценту. Ту и тамо ипак понеки пример даје извесно осветљење одговарајућег локалног говора.

20. *Миливој Павловић*, Испитивање говора Јањева у поређењу са материјалом Дубровачког архива. Гласник САН IV (1952), 317—318.

Извештај. Теза о дубровачком пореклу извесних црта овог говора захтева даљу аргументацију.

§ 130. Од литературе о северномакедонским говорима тетовско-кратовског појаса истаћи ћемо само неколико најзначајнијих радова (без навођења рецензија о њима):

1. *А. М. Селищев*, Полог и его болгарское население. София 1929, VIII + 439 (с картом).

Етнографска, историјска, културноисторијска и језичка монографија. О говорима Пологa на стр. 280—405. Обухваћен је и Горњи Полог, чији је говор сасвим друкчијег типа. Дискусија на бази не одвећ обимног материјала скупљеног на терену и разних текстова, углавном из XIX в. Упркос високом нивоу ауторове научне спреме, поједини проблеми нису добили правилно осветљење, пре свега зато што аутор полази од погрешног основног схватања да су полошки говори бугарски.

2. *Миливој Павловић*, Принцип корелативности у еволуцији језика и некорелативност дијалекатских црта Горњег Повардарја. Годишњак Скопског Филозофског факултета I (1930), 297—312.

Тумачење генезе и еволуције говора повезано с фактима миграција и разматрањима о извесним феноменима који настају у мешавинским говорима. (О низу говорних одлика тетовско-кратовске зоне пружа податке и раније наведени Павловићев рад о говору Сретечке жупе).

3. *Рада Угринова*, Говорите во Скопско. Скопје 1951, 1—40 (с картом).

Говор града и говори околине, од којих само они у Скопској Црној Гори спадају у ову зону. Дате главне особине сваког од обухваћених говора.

4. *Тодор Маневиќ*, Забелешки за овчеполскиот говор. MJ III (1952), 188—199.

Јасан преглед знатног броја важнијих особина.

5. *Божо Видоески*, Северните македонски говори. MJ V (1954), 1—30 и 109—198 (са две карте).

После краћег „Општег погледа" два описа говорних типова. I Кумановско-кратовската говорна група, стр. 4—30. Углавном сумарно, али са јасним сагледањем ствари и сталним инсистирањем на изоглосама особина. (Из ове су области и два детаљније рађена прилога од истог аутора: Место на акцентот во кратовскиот говор, MJ III (1952), 58—63, 84—86, 105—108, 134—146, и За вокалната система во кривопаланечкиот говор, MJ IV (1953), 112—121, 159—165, 173—182 и 206—209). II Говорот на Скопска Црногорија, стр. 109—198. Много подробније, често са добром анализом процеса. Без текстова, са сразмерно мало синтаксе.

§ 131. Од доста велике и неједнако добре литературе о западнобугарским говорима сродним нашој призренско-тимочкој групи поменућемо само следеће радове:

1. *Сп. Младенов*, Къмъ въпроса за езика и националната принадлежность на Ново Село (Видинско). СбНУ XVIII (1901), 471—506.

Концизан, али доста информативан опис. Дискусија не увек срећна. Тачно одређена дијалекатска основица говора, али аутор налази и компоненте којих у ствари нема. На крају списак лексике и нешто текстова.

2. *Йорданъ Захариевъ*, Кюстендилско Краище. СбНУ XXXII (1918), 1—659 (с картом).

Претежно етнографски рад о босиљградском крају (упор. § 124). Опис говора 176—207. Доста информативан филолошки опис са приличном количином материјала, додуше не сасвим слободан од погрешака. На крају велики број текстова.

3. *Д. Ив. Господинкинъ,* Трънчанитѣ и трънския говоръ. ИССФ IV (1921), 148—210.

Студентски рад (као и они под бр. 4 и 5). После етнографског дела опис говора (170—186), текстови и збирка речи. Добива се јасна слика већине важнијих говорних црта, иако се у излагању осећа непотпуност ауторове спреме.

4. *Д. В. Петричевъ,* Принос къмъ изучване на трънския говоръ. ИССФ VII (1931), 35—75.

Исправља неке материјалне грешке Господинкина и попуњава његов рад новим примерима, али са још мање разумевања ствари. Богата допунска збирка речи.

5. *Анѣлина Берберска,* Говорътъ на с. Ошане (Бѣлоградчишко). ИССФ VII (1931), 79—119.

Опис говора на стр. 92—107. — Лингвистичка оријентација ауторова понекад слаба, а има и материјалних нетачности, али је рад ипак користан због података које пружа.

6. *Цвѣтанъ Тодоровъ,* Северозападнитѣ български говори. СбНУ XLI (1936), XV + 543 (с картом).

Значајно дело, рађено у осетној мери по узору на Белићеве „Дијалекте". Обухвата ванредно широку територију, од које је само мањи део покривен говорима сродним с нашим тимочко-лужничким дијалектом. Материјал најчешће довољан, дискусија обилна и обично добро управљена. Разлике између обрађених говора, у ствари сасвим разнородних, нису сваки пут довољно осветљене. Сразмерно мало се говори о селима на самој граници зоне *ч* и *ц*. Желело би се нпр. више прецизних података о пределу Искреца, где по Цоневу (који је први одредио ову границу, упор. његов рад наведен у § 17, т. 2) влада „неодређена мешавина". С друге стране, драгоцена су обавештења о оазама овог дијалекатског типа у крајевима дуж Дунава. Рад садржи и исцрпну критичку библиографију раније литературе,[9] а такође и приличан број текстова. — Приложена карта не даје сасвим јасну слику о стању у говорима ближим Дунаву. О томе проблему в. чланак истог аутора „Говорни кръстосвания въ крайната северозападна българска область", Български прегледъ I (1929), 230—242, а такође и расправу „Населението между Тимокъ, Искъръ и Стара-планина", Списание на Бълг. академия на наукитѣ LV (1937), 237—287, са врло интересантним резултатима и с картама у које су унесене још неке изоглосе.

§ 132. У великој већини наведених радова бугарских научника заступљена је полемика против тезе о српском пореклу одн. карактеру одговарајућих говора. Такву полемику налазимо, како у погледу ове зоне, тако и у погледу сродних говора са српске стране границе, и у низу других бугарских публикација, поред осталог и у књигама Б. Цонева „История на български езикъ" I (София 1919,

[9] Радови објављени до 1905. који се тичу говора ове области укључени су и у Белићев преглед литературе, дат у уводу „Дијалеката" (упор. § 129, т. 7).

II изд. 1940) и Ст. Младенова „Geschichte der bulgarischen Sprache" (Berlin 1929). О овом питању упор. и мишљења Јагића, Белића, Решетара, Маргулиеса и ван Вејка изложена у радовима наведеним у §§ 29 и 129. Ван Вејк је посветио и посебну расправу питањима српско-бугарске језичке границе и генезе призренско-тимочког дијалекатског типа: „Taalkundige en historiese gegevens betreffende de oudste betrekkingen tussen Serven en Bulgaren", Mededelingen der Koninklijke Akad. van Wetenschapen, Afd. Letterkunde, deel 55, ser. A (Amsterdam 1923), 55—76. Ту је први пут изложена ван Вејкова теорија о првобитно романском насељу у овој зони, које је испочетка раздвајало Србе и Бугаре.

Најбољи преглед проблематике балканског језичког савеза пружа књига Kr. Sandfelda „Linguistique balkanique, problèmes et résultats" (Paris 1930).

ИСТОЧНОХЕРЦЕГОВАЧКИ ДИЈАЛЕКАТ[1]

Границе

§ 133. Југоисточна граница овог дијалекта полази од најсевернијег залива Боке Которске, код Рисна,[2] и иде мало ка северу, а затим ка истоку, испуштајући црногорска племена и пределе Цуце, Озриниће, Загарчане, Комане, Бјелопавлиће, Братоножиће и Васојевиће, а обухватајући црногорску Херцеговину и чак северни део земљишта које је припадало Црној Гори до 1878. год.: Грахово, Пјешивце, Жупу, Луково, Дробњак, Ускоке и Морачу. Затим ова линија иде ка северу обухватајући Колашин и испуштајући Бијело Поље и сече Лим јужно од Бродарева. Одатле она узима правац ка североистоку, пролази поред Сјенице и негде близу Студенице избија на Ибар. Граница у западној Србији према екавском наречју оцртана је у § 46 и 91. На западу компактна зона овог дијалекта (тј. област у којој припадници свих вероисповести говоре њиме) допире до Неретве (и нешто преко ње у зони Габеле у њеном доњем току),[3] а затим до линије која иде од Јабланице преко фојничког краја до Лашве, где прелази реку Босну и чини лук источно од Зенице да близу Жепча још једном пресече ту реку[4] и настави ка северу углавном западно од њеног тока. Североисточно од Дервенте ова црта избија на Саву и продужује дуж те реке ка истоку све до ушћа Дрине — с напоменом да говори око Орашја не припадају овамо. На југозападу, у приморју, овај дијалекат заузима и источну половину полуострва Пељешца (почев од села Жуљане) и дубровачка острва, укључујући ту и Мљет.

[1] Иако у ствари сувише узак, овај се термин прихвата овде као најмање неподесан од досад предложених.

[2] Међутим, и западно одатле на земљишту Боке има католика са говорима зетско-сјеничког типа.

[3] По саопштењу Асима Пеца.

[4] По саопштењу Далибора Брозовића, који је одрастао у Зеници, означена линија на сектору Зенице односи се на говор муслимана, док је међу католицима зеничког краја раширен јекавски изговор и западно од те линије.

Али јекавског живља има у врло великом броју и северозападно и северно од граница означене области. Овим дијалектом говоре по правилу Срби у западној Босни и Херцеговини, у Далмацији, ужој Хрватској, Славонији (али за Осијек и Винковце уп. § 38) и Барањи.[5] У некима од тих крајева има понегде и Хрвата, одн. Муслимана јекаваца (тако нпр. у западној Славонији и у крају северозападно од Бање Љуке). Ту се ради или опет о досељеницима из јужнијих или источнијих крајева, или о покатоличеним Србима или о домородачком елементу који је под утицајем дошљака примио њихов говор. Посебно треба истаћи да овом дијалекту припадају штокавске оазе на кајкавском терену поменуте у § 14, а такође и штокавско село Рачишће на Корчули. Најзад, трагова овог дијалекта има и у говору неких српских етничких острва у околини Будимпеште (упор. § 62).

Особине

§ 134. Новоштокавско акценатско преношење извршено је на земљишту овог дијалекта сразмерно врло радикално. Оно обухвата много већи број типова с преносом акцента на проклитику него на североистоку: *о̀т̄ Ст̄ева̄новōī, за̀ вјеренӣка, īлѐда̄ ѝ слуша̄, нѝ брат̄ нѝ ма̄јка*, чак и *два́ да̄на, једна̀ кућа*. Ретки су случајеви непренесеног силазног акцента ван првог слога речи, изазвани углавном емфатичком интонацијом: *узо̂чес* (< *у зао час*), *т̄ама̏н*[6]. Према подацима којима располаже наука интонационе карактеристике штокавских акцената у овом дијалекту су најизразитије.

Фонетско скраћивање неакцентованих дужина у овом дијалекту скоро нигде није забележено.

§ 135. Јекавска замена јата најкомпликованија је од свих штокавских замена овога гласа. У том погледу народни говори показују још много више разноликости него вуковски књижевни језик.

Пре свега, правило да је рефлекс дугог *ѣ* двосложно *ије*, а кратког *ѣ* једносложно *је*, вреди само за један део јекавског терена, углавном у источнијим крајевима. При том *ѣ̂* гласи у разним говорима *ѝје* или *ѝјē*, или с полудужином *ѝјѐ* (*снѝјеī, снѝјēī, снѝјѐī*), док *ѣ́* има вредност *ијѐ* или *ијé*, или се јавља полудуги узлазни акце-

[5] Највећи део српских колониста у Војводини, насељених после I, односно II светског рата, донео је такође овај дијалекат.

[6] Има ипак крајева где новоштокавско преношење није извршено у потпуности (види § 142—144).

нат на *е*. Одговарајуће варијанте постоје и код неакцентованог *ѣ̄*: *прѝповијес(ш̄)*, *прѝповијёс(ш̄)*. Уз то се *ј* (= *і̯*) између *и* и *е* не изговара подједнако изразито у свим крајевима и у свим положајима; местимично оно чак и изостаје (*риѐка*). Даље ка западу и северозападу има говора са двосложним *ѣ̂* (> *ѝје*), али једносложним *ѣ́* (*јé*). Објашњење ове неједнакости лежи у чињеници да се на првом затворенијем делу *ѣ̄* (првобитног *іе͡*) слоговност може лакше развити ако на томе делу лежи интонационо и динамичко тежиште. Најзад, има знатан број говора где се *ѣ̄* никако не удаљује од једносложности: *лі̯éпа*, *ві̯ёк*. У појединим говорима чак долази до јотовања у групама *лѣ̄* и *нѣ̄*: *љéпо*, *њéсу*, *кòљёвка*. Према садашњем стању науке немогућно је оцртати тачне изоглосе свих ових појава. — На крају речи и у наставцима придевско-заменичке промене сви јекавски говори по правилу имају двосложно *ѣ̄* (*двѝје*, *ш̄ѝје*, *дòбријем*).

Рефлекс кратког *ѣ* је *је* (= *і̯е*) с тим да се у групи коју *ј* сачињава с претходним консонантом догађају различите промене, које иду дотле да се у неким говорима *ѣ̆* практично готово нигде и не чува као *је*. Пре свега, у вези с консонантима *л* и *н*, који су у нашем језику уопште најподложнији јотовању, и књижевни језик јужног наречја, као и народни говори, има *љ* и *њ* (*љепòш̄а*, *њѐмачкӣ*). Групе *тѣ̆* и *дѣ̆* дају обично *ће* и *ђе* (*ћѐраш̄и*, *ђѐвōјка*), а само се понегде, као у Дубровнику и делимично код хрватског и муслиманског становништва Босне и Херцеговине, чува тип *ш̄јѐраш̄и* и *дјѐвōјка*. У везама лабијала са *ѣ̆* долази до јотовања у многим говорима: *вљѐра*, *пљѐсма*, *бљѐжаш̄и*, *мљѐра*, а нарочито често у инфинитивној основи неких глагола VII врсте: *жи́вљеш̄и*, *ш̄р́пљеш̄и*. Врло је раширено и јотовање консонаната *с* и *з* уврло умекшане гласове *ć* и *ź*, при чијој се артикулацији предњи и средњи део језика снажно издижу ка тврдом непцу, тако да се изговорени гласови донекле приближавају вредности *ш' и ж'*: *ćѐме*, *ѝźесш̄и*. Паралелно с овим је и јотовање *цѣ̆* > *ће* (*ћѐпаница*). У многим крајевима, нарочито јужнијим, промена се врши и тамо где се налазило *в* (у овим говорима слабо и често подложно испадању): *мѐђед*, *ćедòчиш̄и*, *Ћѐш̄ко* < *Цвјеш̄ко*.

У вези *рѣ̆*, међутим, *ѣ̆* је дало *е*: *мрѐжа*, *прелòмиш̄и*, *рѐзаш̄и*. Иако је ова гласовна промена извршена у готово свим штокавским јекавским говорима, данас скоро свуда има и примера са *је*, углавном ван првог слога речи: *ӣòрјеш̄и*, *сш̄арјѐшина*, *корјѐнић*, *ӣòрје* и сл., ређе *брјѐӣови*. Ови се примери обично тумаче аналогијом, али је с разлогом истакнуто да је чувању групе *рј* у средини речи могло допринети и то што она у овом положају ствара много мање артикулационих тешкоћа будући да ова два гласа не морају припадати

истом слогу. Упор. и чињеницу да у фонолошком систему нашег језика секвенца *рј* у иницијалном положају иначе не постоји.

У положају испред *ј*, *ѣ* обично даје *и*: *сѝјаш̄и*, *сш̄àријӣ*, *пѐцијāше*. Исто вреди и за *ѣ* испред *о* < *л* (*цѝо*, *лѐш̄ио*, *диòба*, али с напоменом да у радном придеву нису ретки ни аналошки облици типа *лѐћео*, *ш̄р́пљео*). Испред *љ* промена *ѣ* > *и* мање је доследна: *бѝљеӣ* је врло обичан облик, али *нѐдиља*, *кỳдиља* и сл. имају много ужу изоглосу.

Рефлекс кратког јата механички продужен преноси се у неким случајевима аналогијом на примере са *ѣ̄*. Тако је у ген. мн. *врêћā* обичније него *вријећā*, а *мјêрā* долази место *мијерā* и тамо где *ѣ̂* иначе има двосложан рефлекс.

Готово у сваком јекавском говору има по неколико лексичких примера са *и* и по неколико са *е* на месту *ѣ*. Тако *и* долази у разним крајевима у примерима као *ни́сам*, *сѝкира*, *при-* место *пре-*, а *е* у *ȍбе*, *цѐсш̄а*, *цели́ваш̄и*, *обѐћаш̄и*, *озлéдиш̄и*, *зѐница*, *ш̄ѐло* итд. Карактеристично је да често исти икавизми долазе и у екавским, а исти екавизми у икавским говорима.

§ 136. Вокализам овог дијалекта не познаје отварања обична на већем делу екавског земљишта.

Група *-ао* сажима се обично у *-о* (*рѐкō*, *пòсō*; само понегде и *дô*, *жô*), а на северозападу (српски крајеви у Хрватској и северној Далмацији) и у једној ареи на југу (у неким говорима на северозападу земљишта СР Црне Горе) у *-ā*: *дòшā*, *кòш̄ā*. Није ретка ни контракција *-ео* у *-ō*: *пȍчō*, *ỳзō*, *дѐбō*.

§ 137. Највећи део говора овог дијалекта зна за ново јотовање у обиму већем од оног у књижевном језику. Овде су, наиме, обухваћени и сугласници *с* и *з*: *клâćе*, *ćỳш̄ра*, *кȍźӣ*. Стварањем фонема *ć* и *ź* (чији размештај, додуше, није тако слободан као код других консонаната: нема их, на пример, у финалном положају) уклоњена је неравномерност између африката и одговарајућих констриктива:

с	ć	ш
з	ź	ж
ц	ћ	ч
(s)	ђ	џ

Консонант *х* ишчезао је у већини говора, а задржао се у Дубровнику и код највећег дела Муслимана, и, много мање, Хрвата у Босни и Херцеговини. При том се *х* често изговара као грлена аспирација, и чак покаткад звучно. На крају речи у наставцима у босанским и херцеговачким говорима по правилу се не изговара *х* (*дóђо*, *òвије*). Међутим, у основинским морфемама где финални положај алтернира са медијалним, *х* се често одржава под утицајем

система: ном. *крȕх* према ген. *крȕха* итд. Српски живаљ чува *х* само по изузетку (нпр. у Мостару). Међутим, у многим говорима налазимо *к* или *ī* на месту *х* у неким примерима, углавном на крају речи и у наставцима имперфекта: *до́ђок, њи̂ī, о̀вијеī, īра̏ī, мѝшљāīӯ*. Ареа ове појаве захвата претежно јужније и југоисточније пределе, али допире и до Сарајева. Распоред *к* одн. *ī* варира према локалним говорима, а тачно утврђивање фактора који су на њега утицали представља задатак будућности. Изгледа да је понегде играо улогу квантитет, а можда и акцентованост слога са *х*. У сваком случају у овој зони, исто као и у суседним зетско-сјеничким говорима (§ 159)[7], *х* је било најјаче на крају речи, дакле баш у положају где је најслабије у говорима даље ка северозападу.

Стара промена *же* у *ре* раступљена је у већини говора овог дијалекта и у примерима као *мо̀ре* (= може) и *до̀ренēм* (през. од *до̀īнаши*).

Од промена у консонантским групама за многе говоре је карактеристичан прелазак *пс* и *пш* у *вс, вш*: *всѐшо, вшѐница, љѐвшӣ*.

У јужним крајевима, све до Мостара и Сарајева, финалне групе *-сш* и сл. упрошћене су: *по̂с, пла̂ш, īро̂з, да̏ж*.

§ 138. У множинским падежима, нарочито код именица, знатан део говора, углавном оних на северу и северозападу, чува извесне старије облике, и то ген. мн. без наставка (*љѐшнӣк, īо̀вēд, ја̏бӯк*), дат. на *-ом* и *-ам* (*кр́мком, рѝбāм*), инстр. на *-и* (*прѐд врāши*) и *-ами* (*врѐћами*) и лок. на *-ије* (< *-ѣх*), *-и* (< *-их*) и *-а* (< *-ах*): *по зу́бије, по̀ плећи, о жѐнā*. При том се облици на *-ами* и *-ам* употребљавају често за три падежа (дат. = инстр. = лок.), а и *-ије* се понекад јавља у инстр. мн.: *међу све́ције, прѐд врāшије*. Постоје, наравно, и новији облици на *-има* и *-ама*, а широко је распрострањено и само *-ма* у м. и ср. р.: *шјелѐсма, по брегòвма*, чак око Тузле и *īрадо̀ма* (< *īрадовма*). Најзад, јавља се и *-им* у м. и ср. р. (*Ту̂рцим, др́вим, шјелѐсим*, упор. и *жѐнам*), опет у дат.-инстр.лок., и то најчешће код хрватског и муслиманског живља у сливовима Неретве и горњег тока Босне.

У дат.лок. јд. именица с номинативом на *-а* у већини говора је очувано претварање *к, ī* (и *х*) у *ц, з* (и *с*), које је понегде радикалније него у књижевном језику, толико да се чак јављају облици као *А̂нци, по̀ Лӯци* (од мушког имена *Лука*).

У инстр. јд. имен. м. и ср. р. опажа се, додуше не свуда у подједнакој мери, експанзија наст. *-ом* на рачун *-ем*: *кљу́чом, ко̀њом, су̂нцом*.

[7] Додирну тачку са зетско-сјеничким говорима чини и сама појава *ī* < *х*, свакако преко прелазног стадијума *γ*.

Двосложна хипокористична образовања м. р. са ´ акцентом имају најчешће ном. јд. на *-о* (*Ђу́ро*), али у косим падежима нема сагласности између говора: у јужнијим и југоисточнијим пределима имамо праву промену старих основа на *-о* (ген. *Ђу́ра*, дат. *Ђу́ру* итд.), а у осталим крајевима налазимо наставке именица на *-а*: ген. *Ђу́рē*, дат. *Ђу́ри* итд., чак понегде и *Ве́љко*, ген. *Ве́љкē*, дат. *Ве́љки* итд. С друге стране, на знатној територији постоји и паралелни тип *Пѐра*, ген. *Пѐрē, Нѝка*, ген. *Нѝкē* (са ˋ).

За деклинацију личних заменица карактеристично је познавање краћих облика у употреби с предлозима (*за́ ме, прѐдā њ*). У низу говора налазимо дат.-лок. јд. л. замен. типа *мѐне, шѐбе, сѐбе* (или: *мѐне, шѐбе, сѐбе*).

Заменичко-придевска промена уопштила је скоро свуда у инстр. јд. м. и ср. р. и у ген., дат., инстр. и лок. мн. наставке тврдих заменичких основа: *с о̀вијем, мо̀ије(х), вѐликијем кȕћама*. У овом погледу највећи део јекавских говора иде заједно с косовско-ресавским, а не са севернијим екавским дијалектима.

§ 139. Аорист је у употреби на скоро целој територији овог дијалекта, а у већини говора чак и у врло широкој употреби. Имперфект, међутим, долази углавном у јужнијим и источнијим говорима, па и у сарајевској зони; даље ка северу он је, изгледа, редак или је, штавише, ишчезао потпуно.

Завршетак инфинитива је *-ши* (*-ћи*) или *-ш* (*-ћ*), већ према локалном говору. Исто тако постоје говорни типови с очуваним *-е* у 3. л. мн. глаг. VII и VIII врсте, и други који су тај наставак заменили аналошким *-у*. Глаголи VII врсте с инф. основом на *ѣ* имају у већини говора и паралелне облике по типу *молити* : *летити* поред *лећети* и сл.

§ 140. У поређењу с највећим делом екавских говора овај дијалекат се истиче доследнијим чувањем акценатских алтернација у типу тросложних именица ж. р. са ` на претпоследњем слогу: *даљѝна, да̏љину, ȕ даљину, да̏љине*. Исто тако овде је јаче заступљен тип са силазним акцентом у дат. јд. имен. ж. р. (*стра́на* : *стра̑ни, ко̀са* : *ко̏си*) и скраћивање ´ акцента у ` у дат.-инстр. -лок. мн. двосложних именица ж. р. (*ку́ла* : *у кȕлама*).

§ 141. У разним говорима овог дијалекта запажена је веома широка употреба приповедачког императива (*Он им нѐ шћедни испри́чати*), футура и инфинитива (*Возимо се ми у трамвају, кад један човек одједном викнути . . .*).

Конструкције са посесивним генитивом типа *Боīда́новића кȕће*, познате и понегде другде (нпр. у деловима Војводине), овде су врло раширене. У многим говорима налазимо и широку употребу генитива уз предлог *за*: *за дјеце узо хљеба*.

Лексика ових говора показује у разним крајевима различите утицаје: у приморским крајевима романске (осим књижевног италијанског ту играју улогу елементи старог далматског романског и венецијанског италијанског дијалекта), у Босни и Херцеговини, нарочито код Муслимана, турске, а у Хрватској, пре свега у крајевима који су припадали Војној граници, немачке.

Разведеност

§ 142. Супротно ономе што би се можда очекивало, динарски гребен не чини никакву дијалекатску границу. Највише планинске области биле су у ствари етнички резервоар, главни извор миграција које су стално текле у правцу јадранске обале и према плоднијим крајевима у долинама Саве и њених притока.

Основну масу јекаваца с новијом акцентуацијом — а то је углавном српско (одн. православно) становништво — можемо поделити на две групе: једну у јужнијим и југоисточнијим крајевима (источна Херцеговина, северни делови Црне Горе, југоисточна Босна, делови Санџака и уже Србије, уколико припадају овом дијалекту) и другу у пределима даље ка северу и западу. Одлике ове друге групе биле би: чешћи једносложни изговор *ѣ*, честе вокалске редукције (*вѐлкӣ, кòсца* < *косица*), које понегде доводе до слоговне функције извесних сонаната (*сȁкр̥ла, ви́кн̥ӣти*), одсуство промене *-сӣ* > *-с*, примера са *к* или *ī* < *х* и најновијег јотовања у примерима где је стајало *в* (дакле изостаје тип *ćедòчиӣи* и сл.), затим чување, у мањој или већој мери, старијих наставака плуралских падежа именица, деклинацијски тип *Ђу́ро* : *Ђу́рē*, непознавање дативских енклитика *ни* и *ви* (које су честе у Херцеговини), непознавање или ретка употреба имперфекта[8] и раширеност приповедачког инфинитива (в. В. Бабића, ЈФ XIX, 213—224; на југу се, насупрот овоме, веома често употребљава историјски императив, в. М. Пешикана, НЈ, Нова серија VII, 164). Осим тога у

[8] Овом типу припада и говор унијатског становништва у Жумберку западно од Загреба. Замена *ѣ̄* тамо је једносложна, имперфекта нема, а аорист је у ослабљеној употреби, стари наставци множинских падежа употребљавају се широко. Интересантно је да су заступљена мање-више сва јотовања у вези са *ѣ*, па чак и необични тип *ђвема*. Иначе је овај говор претрпео јак словеначки утицај, нарочито у лексици. — Акцентуација је у западном делу Жумберка новоштокавска (*вòдē*), а у источнијим местима (крај око Сошица и даље ка истоку) углавном стара (додуше с повлачењем ˝ са ултиме) и праћена ликвидацијом неакцентованих дужина. Оваква ситуација поставља проблем генезе постојећих односа, а и евентуалних других разлика између ова два говора, о којима литература ћути.

истим крајевима често долази акценатски тип *чи̏тāмо, чи̏нӣте* у 1. и 2. л. мн. презента. Наравно, немају све ове црте једнаке изоглосе, али се јасно уочавају супротни полови, оличени нпр. у говору Коренице у Лици на северозападу и у говору Пиве и Дробњака на југоистоку. При том је у већини случајева иновација на страни југоистока. Исто тако и блискост књижевном језику већа је у говорима на тој страни. Али та блискост, ако се као мерило узме нпр. говор племена Дробњака, из којега води порекло породица Вука Караџића, ниуколико не значи приближан идентитет. Међу већ набројаним одликама има знатан број одступања од књижевног језика (в. и § 114—118). Њима би се могла додати и друга, пре свега таква која су заступљена у мање-више свим новоштокавским говорима: испадање *и* у императиву, обично у случајевима кад томе *и* претходи само један консонант (*ку́пӣте* : *у̀спиӣте*), продирање (овде само делимично) наставака заменичке промене на место наставака именске промене придева (*Сӣѐвāновōī* поред *Сӣѐвāнова* ген. јд.), појава (додуше факултативна) једнообразне енклитике *би* у свим лицима потенцијала (*īовòрили би* поред *īовòрили бисмо*) и сл. Даље треба поменути чување окамењеног старог облика ген. мн. у извесним бројним синтагмама: *пé сӣоӣӣн īȍдӣнā* и, додуше не редовну, употребу *с* уз инструментал оруђа (*сијѐци с нóжом*). Нарочито у акцентуацији имају ови говори специфичних црта, као што је нпр. дужина извесних наставака: *пу̏шкāма* (као у Војводини!), *жу̏ћкāс(ӣ)*, *сви̏ӣāӣи* (и *сви̏ӣаӣи*), *īи̏нӯӣи* (и *īи̏нуӣи*), *īра̏бӣӣи* (и *īра̏биӣи*), затим *бијáīӯ* (поред *бијáīу*), у неким говорима и *поцр̥њешē*. — Треба додати и то да неки говори овога типа на територији Црне Горе показују знаке јаког утицаја зетско-сјеничког дијалекта (*-ао* > *-ā*, *-ћ* > *-ј*, *љ* > *ј* иза лабијала, употреба акузатива место локатива уз месне предлоге итд.), а да је у србијанским говорима дуж Дрине и у ужичком крају забележен веларни изговор *ѧ* (*ѧу̂д, вáѧа*).

§ 143. Говори Дубровачког приморја издвајају се врло изразитим цртама од свога херцеговачког залеђа. Највише специфичности има говор самог града Дубровника и суседног Цавтата, који је уједно и најбоље познат науци. Уз потпуно пренесену акцентуацију овде се место ̀ у кановачком положају у двосложним речима изговара ′ (*сéсӣра, jéзик*), док у тросложнима у одговарајућем положају стоји ˝: *вру̏ћӣна, љепȍӣа*. Рефлекс *ѣ́* је једносложан (*рі̯éка*), а рефлекс *ѣ̂* двосложан (*бри̏і̯еī*). Дуго вокално *р* скраћено је (*кр̏в, цр̏ква*), а дуго *а* изговара се обично као *а*° (*jâ*°, *хрá*°*на*). Финално *-м* у наставцима даје *-н*, или се чак слива с претходним вокалом у назални вокал: *īлѐдāн, ру́кōн*, или исти облици с назализованим *-ā* одн. *-ō* (али *-м* у основи, које у другим облицима може бити у

унутрашњости речи остаје неизмењено: *Рӣм*, подржавано од *Рӣма*, *Рӣму* итд.). На место сонанта *љ* продире *ј* (*боје*, *ује*), а група *чк* претворена је у *шк*: *мӑшка*, *дӯбровашкӣ*. Последњих пет особина добро су познате из чакавских говора. У већини случајева ту се ради о тзв. далматинизмима, који су се јавили у укрштању двају гласовних система, словенског и романског. Консонант *х* чува се доследно. Најновије јотовање у вези са кратким *ѣ* врши се по правилу само код *л* и *н* (ипак се јавља и изговор као *љѐпшӣ*, *Њѐмица*), док нпр. групе *шӣј* и *дј* остају неизмењене: *лѐшӣјешӣ*, *дјѐвӧјка*. Овакав се изговор боље чува у Цавтату него у Дубровнику, где долази и тип *лѐћешӣ*, *ћѐвӧјка*, а осим тога и неразликовање *ћ* и *ђ* од *ч* и *џ*. Док у м. и ср. р. дат.-инстр.-лок. мн. има редовно *-ма*, у ж. р. налазимо у сва три падежа паралелну употребу *-ама*, *-ам* и *-ами*: *рӣбама*, *рӣбӑн*, *рӣбами*. Показне заменице имају у ген. (-ак.) и дат.-лок. јд. тип *шѐīā*, *ӧвемӯ* (вероватно према изгубљеном *сеīа*, *сему*, упор. Вајана, La langue de Dominko Zlatarić II, 153), а дат.-лок. јд. ж. р. заменичко-придевске промене има облике на *-ом* (> *-он*), сличне шумадијским: *дӧбрӧн жѐни* (овде се ареа оваквих форми продужује и на јужночакавском земљишту). Имперфекат и аорист се не употребљавају. Важну карактеристику акценатског система чини чување алтернације код придева поменуте у § 84 (тип *дрâī*, *дрâīа* : *дрâīо* ср. р.) а такође и појава сличних односа у радном придеву неких глагола (*прӧдӧ*, *продâла* : *прӧдâло*). Значајна је и алтернација *кӧвӧ* : *кӧвала*. У лексици се манифестује врло снажан романски утицај. Исто вреди и за синтаксу (*īоворим од њему*, *мучио сам се за наћ īа* и др.).

Знатан део наведених појава заступљен је и на осталом делу земљишта некадашње Дубровачке Републике. Тако је нпр. у Конавлима, југоисточно од Цавтата, забележено *друīарицам*, *овему*, *у чијом кући* и сл. (иначе у текстовима из тога краја налазимо и трагове херцеговачког утицаја: губљење *х* и најновије јотовање проширено и на консонант *с*). За говоре на северозападној страни (острва Колочеп, Лопуд, Шипан и Мљет, обалски појас до Стона и око њега, као и источна половина Пељешца) познато је да имају низ дубровачких особина, али да у некима од њих долази и непренесени ° ван почетног слога (*сесӣрӗ*). Такође се зна да на једном делу овог земљишта кановачки ´ акценат обухвата и тросложне речи (*врућѝна*, *шијерóко*). Говор Мљета истиче се сем тога неизмењеним *рје* < *р ъ̆*: *врјѐћа*, *мрјѐжа*.

§ 144. Говор босанскохерцеговачких Хрвата и Муслимана јекаваца, нарочито оних у сливу Неретве и Босне, има такође особина које га одликују од говора суседног српског живља. Муслимани по правилу чувају *х* и не разликују *ћ* и *ђ* од *ч* и *џ*, а понегде имају

и промену *љ* > *ј*. Вероватно је да ће будуће прецизније анализе открити у овим особинама — и то не само у првој, где је ствар очигледна — траг билингвизма, тј. укрштања турске фонетике са нашом (међу нашим Муслиманима има и породица које потичу од досељеника из Азије, а не треба заборавити ни честе и веома дуге боравке муслиманских ратника у султановој војсци). Тако је нпр. неразликовање африката типа *ч* од оних типа *ћ* по својој прилици одблесак структуре турског консонантизма, у којем на месту ова два реда консонаната стоји само један.[9] Код Хрвата се наведене говорне одлике јављају ређе и то, како изгледа, обично тамо где их имају и Муслимани у суседству.

У деловима долине Неретве и једни и други, а уз њих и мостарски Срби, познају скраћивање *р̆* < *р̄*. За деклинацију су у тој зони карактеристични облици на *-м* у дат.-инстр.-лок. мн. (упор. § 138).

Иначе, за територију Босне и Херцеговине углавном важи и правило да је хрватски живаљ ближи по говору Муслиманима него Србима, с тим да у неку руку стоји између њих. Посебности Срба своде се најчешће на њихово порекло (насељавање из источне Херцеговине и сл.), док се неподударности између говора Хрвата и Муслимана морају објашњавати пре свега социјалном изолацијом, и, како је већ речено, турским утицајем на Муслимане.

У области око Крешева, Фојнице, Високог и Вареша говори Хрвата и Муслимана имају знатан број специфичних црта које се једним делом продужују и у сарајевском крају, а такође и у севернијим пределима (в. ниже). Овамо спадају изостанак дужења вокала у слоговима које затварају извесни сонанти (*сӯнце*, *Тӯрци*, *Крѐшӗвка*), прилично доследна промена *и* > *ъ̆* испред *р* (*мӯјер*, *сјердӧшӣа*; овакав процес, обично делимично извршен, налазимо и у разним другим говорима, од Мљета до Славонске Посавине), жива и редовна супституција *ф* са *п* (*прашӣар*, чак и *хв* > *ф* > *п*: *пала*, *упашӣши*), а у Варешу и претварање групе *дн* у *хн* (*īлахна*) и посебан рефлекс *уо* < *л̥* у примерима *жуоч*, *сшӣуоп* и *чуонак*. Овоме се придружује неколико особина изразито западне боје: *шћ*, *жђ* < **stj*, **skj* итд., одн. **zdj*, **zgj* итд. (*шћúпајӯ*, *звижђашӣи*), у неким местима и *ј* < **dj* у извесним речима (*мѐја*, *слâјӣ* и сл.), примери као *врéбац* и *īрѐб*. Најзад у многим месним говорима нису остварене или су непотпуно остварене поједине новоштокавске

[9] Није искључено да је ту страни утицај наишао на погодно тле у самом дијалекатском стању. Има индиција да је процес претварања старог *ч'* и тврдо српскохрватско *ч* у западнијим штокавским говорима текао врло споро, што је олакшало једначење још непотпуно тврдог *ч* са *ћ*. Међутим, из овога не треба извући закључак да је овакво *ч* специфичност штокавских говора са *шћ* < **skj* итд. Ове две изоглосе се не поклапају.

иновације. Често се чува непренесени ˆ (*дјецê, расшêжӯ*), сасвим су обични примери са неизвршеним новим и „најновијим" јотовањем (*ївȍздје, цвйешје, снȍпје, клâсје* — *дјѐвојка, шјѐме*[10]), па чак и с оним у групи *јд* (*дôјдē*[11]), а понегде је сачуван и ген. мн. без наставка (*ȍпанāк*).

Даље ка северу, у простору између доњих токова Дрине и Босне, налазимо такође изостанак дужења пред сонантима (и то, како изгледа, без разлике по вери), примере с непренесеним дугим акцентом (углавном код Муслимана јужно и западно од линије Грачаница—Осмаци—Кладањ), неизвршено ново јотовање (Муслимани сем оних у Подрињу), затим *шћ* и *јд* (*шћâп*, или упрошћено *ćâп*), *дôјдем*, а и *дôјем*, — чак и у Срба на Озрену и на Требави. Иначе се као опште особине говора целокупног становништва ових крајева наводе и $a^0 < \bar{a}$, тип *обећајем* у презенту глагола на *-аваши* и приповедачки императив везан са *би*: *па би он причај*.

Примери с непренесеним акцентима, и то не само ˆ већ и ˇ, забележени су и у Костајници на Уни: *шрīôвци, имȁјӯ, нāрȍд*. Недостају обавештења о изоглоси ове појаве у околини, као и о другим особинама истог говора.

Строго узевши, говори с елементима старијег наглашавања не би ни улазили у састав источнохерцеговачког дијалекта у чије основне одлике спада нова акцентуација. Постоји у ствари пет различитих типова штокавске јекавштине са старом акцентуацијом, одн. с елементима те акцентуације. Од њих су три (Дубровачко приморје, Жумберак, долина Уне) територијално уско ограничена, док четврти, зетско-сјенички, већ одавно има признато место у нашој дијалектологији. Изгледа, међутим, да ће будућа дијалектолошка испитивања омогућити да се и фојничко-тузлански говори дефинишу као посебна дијалекатска јединица са прилично пространим земљиштем и низом карактеристичних обележја.[12]

Јекаваца са *шћ* има, по наводу Решетаревом, и међу Хрватима штокавцима у некадашњој бјеловарској жупанији, свакако досељеним из јужнијих крајева.

§ 145. Иако не спадају стриктно у јекавско наречје, овде ће бити поменути извесни полујекавски говори, географски и по особинама блиски онима које смо прегледали. То су:

[10] Сонанти *л* и *н* по правилу се ипак јотују: *љѐшо* итд.

[11] Јављају се и облици као *дôјē*, који се могу објашњавати на разне начине.

[12] Ово не значи да би било оправдано спојити овај дијалекатски тип у једну групу са три напред поменута говора. Томе се противи разнородност особина та четири говорна типа, још више него њихова географска неповезаност.

1. говори са $\bar{ƀ} > e$ и $\check{ƀ} > je$ у Маглају и Тешњу, у пределу средњег тока Босне (Муслимани);

2. говори са $\bar{ƀ} > uje$ и $\check{ƀ} > u$ у Жепчу у долини Босне (Муслимани и Хрвати) и у Јабланици на Неретви (Муслимани).

За говоре Тешња и Маглаја, с једне стране, и Јабланице, с друге стране, констатовано је, поред осталог, да знају за факултативно непренесени ˆ и да имају *шћ* < **skj*, **stj* итд.

Развитак говора са *ƀ* > *uje*||*u* дуж границе између јекавштине и икавштине врло је природна појава. Мање је јасно откуда $e < \bar{ƀ}$ у Маглају и Тешњу. Тек продубљенија испитивања показаће може ли се поћи од вредности *u͡e* с тежиштем на другом делу овог можда непотпуног дифтонга. Сугерирана је и занимљива идеја (Ружичић, в. § 153) да је говор настао на јекавско-екавској граници негде близу Саве, па се затим преместио у току муслиманских миграција ка југу.

У мањој групи села у западној Славонији (Банова Јаруга, Међурић, Краљева Велика, Кривај) налазимо екавско-јекавски говор настао у мешавини кајкавске екавштине са штокавском јекавштином. Иако се овде не може говорити о правој зависности рефлекса јата од квантитета, ипак у већини случајева на месту $\bar{ƀ}$ стоји *е*, а на месту $\check{ƀ}$ — *је*.

Постанак и развој дијалекта и његових говорних типова

§ 146. По материјалу писаних споменика може се закључити да се око XIV века развила изразитија дифтоншка вредност изговора јата у динарским крајевима немањићке државе (што значи у Зети, Травунији и источном Захумљу, а свакако и у суседним висинским пределима у сливу Таре и Пиве). Говори тих крајева налазили су се тада у завршној фази изграђивања основних штокавских обележја. Били су остварени, или су се баш тада остваривали, гласовни процеси *ь* > *а*, *јд* > *ђ*, *-л* > *о*, *ѧ* > *у*. Вероватно је отприлике у истој епоси на овом терену извршено и акценатско померање. Оно, међутим, од самог почетка није имало исту изоглосу као јекавска замена јата: по страни је остала Зета (где је уосталом и полугласник остао незамењен), а захваћени су и икавски крајеви у западнијем делу Захумља (интересантно је да се оваква изоглоса углавном поклапа са југоисточном међом Тврткове босанске државе и са границама доцније Херцеговине XV в. и турског периода). Судећи по говорима исељеника по удаљеним крајевима,

који су скоро сви понели готову новоштокавску акцентуацију, треба закључити да је овај процес у XV в., у епоси почетка сеоба, био већ завршен.

Из овако створеног језгра новоштокавског дијалекатског типа, чији је први носилац било снажно, издржљиво и веома покретно сточарско становништво, ширили су се миграциони таласи на различите стране. Вероватно још у средњем веку почела су кретања низ дрински слив ка северу и североистоку, у правцу плоднијих нижих предела. Турска инвазија упутила је експанзију овог живља ка северозападу: у хришћанској или турској војној служби он се насељавао с обе стране тадашње западне турске границе, најчешће у местима чије је раније становништво било истребљено или растерано ратним догађајима. Тиме је овај дијалекат задобио ванредно много терена, и то на рачун штокавских икавских и (у Славонији) екавских говора, а такође и чакавског и кајкавског наречја.

Доцније иновације поникле на херцеговачком терену нису, наравно, захватиле у потпуности говоре у крајевима далеким од иновационих жаришта. Тако се догодило да је њима туђ херцеговачки развој у правцу претварања дифтоншког изговора *ě* у двосложност и уједначавања наставака трију познатих падежа множине. Иначе се, судећи по неким индицијама, разлике између ових говора и оних у најисточнијој Херцеговини (нпр. у Пиви и Дробњаку) своде делом и на то да је и првобитно место миграционих говора било нешто северозападније (горњи ток Неретве или сл.).

Струја источнохерцеговачких миграција у правцу северне Србије наставила се и даље, да у XVIII в. и почетком XIX в. достигне кулминацију. Отуда су говори овога типа у Србији и југоисточној Босни много ближи садашњем стању говора источне Херцеговине.

§ 147. Јекавски говор с новом акцентуацијом продро је и у Дубровник, првобитно романско насеље чији се романски дијалекат угасио тек крајем XV в. (мада је словенска пенетрација у град почела кудикамо раније). Пресудан утицај на физиономију новог словенског говора града Дубровника имали су, наравно, говори на замљишту Дубровачке Републике. Они су уз несумњиву источнохерцеговачку основицу садржали и извесна обележја секундарног значаја заједничка са чакавским икавским дијалектом Далмације. Развитку таквих веза допринели су, осим заједничке католичке вере и припадности истом културном кругу, повољни услови поморског саобраћаја који су оштро контрастирали са мучним околностима караванских комуникација кроз динарски крш. Уз то не треба заборавити да је један део становништва Дубровачке Републике имао чакавски говор (Ластово, западни део Пељешца)

и да је међу словенским придошлицама у граду свакако било и таквих који су дошли морским путем. У језику дубровачке поезије у епоси њених почетака било је много више чакавског (и икавског) него у самом говорном језику и у делима прозне књижевности. То треба тумачити престижем далматинских узора и, можда, тежњом властеле да се „узвишени" језик поезије дистанцира од наречја пука и помало презреног херцеговачког сточарског залеђа. Доцније, са све јачом афирмацијом дубровачке поезије и уопште културе, ови елементи бивају потиснути. Али у народном говору и даље се јављају иновације у чакавском духу, плод интензивног контакта дуж обалске магистрале и, нарочито, заједничке изложености романским утицајима. С друге стране, за новију фазу дубровачког говора карактеристично је осетно заостајање за херцеговачким иновацијама, у чему се огледа географска, политичка, културна и верска одвојеност од залеђа.

Везе данашњег дубровачког говора са чакавским наречјем очигледне су. Скоро свака од особина поменутих у § 143 продужује на неки начин чакавску ареу одговарајућег феномена. Али, супротно ономе што се често тврдило, ту се не ради о остацима неког старог чакавског говора Дубровника, већ о скорашњим, накнадно развијеним цртама. Језик дубровачких прозних писаца XVI в. сведочи да тада још није постојао највећи део данашњих разлика према стандардном штокавском типу.

§ 148. Крајем средњег века развио се јекавски рефлекс јата и у источној Босни и у делу централне Босне, у крајевима који никада нису припадали држави Немањића и њихових наследника, али су стално били у њеном суседству. Разлике између овог дијалекатског типа и оног у некада немањићкој Херцеговини биле су врло знатне. Овде су штокавски развојни процеси имали много слабији или никакав замах, а било је на доста великој територији и чакавских елемената као *j* < **dj*. Говори ове зоне имали су, наравно, много заједничког са суседним икавским говорима у сливу Босне и горњег тока Врбаса (§ 182), — с напоменом да је тамо морало бити више веза са чакавштином.

Талас миграција из херцеговачких центара запљуснуо је и ову област. Али како овде становништво није било у целини смењено (вероватно зато што је, налазећи се далеко од западне турске границе, било мање изложено ратним недаћама) и како га је од насељеника обично одвајала вера, многи елементи старог говора одолели су пертурбацијама у мањој или већој мери, на ширем или ужем терену. Тако су говори овог појаса, заједно са суседним икавским говорима, где су услови били слични, остали као истурена предстража извесних „западних" особина које су некад у компактној

ареи допирале довде, а сада их више нема у многим крајевима који су се некад налазили у дубини њихових ареа, и по сто и двеста километара далеко од првобитне изоглосе. Међу такве особине спадају елементи старе акцентуације, *j* < **dj* и *шћ*, као и изостанак промене *jд* > *ђ* и жива употреба старог ген. мн. Нарочито је интересантна линија Сарајево—Кладањ—Осмаци која, иако испрекидана, ипак обележава остатке некадашњег чувања старог дугог акцента ван почетног слога. Чување *x* и неизвршено ново јотовање имају, међутим, значај као сведоци извесне изолације која се наставила и у односу на новоштокавске црте настале у турском периоду. — Упор. § 183.

У науци је у више махова, чак и са најкомпетентније стране (проф. А. Белић), изношена претпоставка да су јекавски „шћакавци" у Босни јекавизирани икавци, и да је уопште овај део Босне, све до Дрине, био у средњем веку икавски, па тек доцније променио наречје под притиском херцеговачких досељеника. Основни аргуменат за ово гледиште давала је чињеница да су натписи на стећцима у овим крајевима по правилу икавски. Вредност тог аргумента ограничена је, међутим, због опште језичке несигурности ових натписа, пуних погрешака у језику и писању, а и због могућности да се иза овог икавизма крије традиција у стереотипним гробним формулама (која би била утолико оправданија што је у средњовековној Босни као целини икавско наречје ипак „давало тон"). Уосталом, није искључено да су клесари били сви из истога краја где се гајила традиција тога заната, и да је тај крај био икавски. С друге стране, постоје значајни докази за релативно рану појаву јекавштине на овом терену. Писац Матија Дивковић (почетак XVII в.), родом из ових крајева (в. ниже), био је чист јекавац. Уосталом, и сама унутрашња анализа говора овога типа нагони на закључак да они никада нису могли бити икавски. Када су њихови носиоци, одолевајући јекавским таласима које су ширили православни досељеници, успели да сачувају толика друга обележја свог првобитног говора, зашто би напустили баш икавштину, коју иначе католици и муслимани у додиру с православнима најупорније чувају као амблем? И то овде, на терену где проценат старог становништва никако није незнатан. — Све ово, разуме се, не значи да није могло бити ситнијих померања границе јекавштине према икавштини и међу старим становништвом ове области.

Источнохерцеговачки дијалекат као основица књижевног језика

§ 149. Крајем XV и почетком XVI в. формирао се у Дубровнику књижевни језик на бази месног јекавског говора, али, бар што се тиче језика поезије, са знатним чакавско-икавским примесама које су се, као што је већ поменуто, током времена све више губиле. Овај је језик остао у употреби за све време живота дубровачке књижевности.

У другој деценији XVII в. развио је живу књижевну делатност католички пропагандиста Матија Дивковић, Бошњак рођен у селу Јелашкама северно од Вареша који је писао добрим народним језиком свог родног краја. Али већина доцнијих писаца босанске фратарске књижевности — исто као и сви славонски и далматински штокавски писци — служила се икавштином, што је било у складу са чињеницом да је већи део њихове пастве говорио икавски.

У почетку XIX в., када су и дубровачка и босанска јекавска књижевност већ припадале прошлости, снажна фигура Вука Караџића још једном је омогућила јекавштини приступ у књижевност. Огромну улогу одиграле су народне песме које је Вук објавио, у огромној већини јекавске. Језик Вукових списа мање-више се поклапао с језиком тих песама, а у основици му се налазио месни говор Тршића код Лознице у западној Србији, у крају где доминирају досељеници из источне Херцеговине. Доцније је Вук у свој језик увео и неке елементе стране тршићком народном говору, као писање *x* тамо где му је место по етимологији (1836) и писање *тје* и *дје* од *тѣ* и *дѣ* (1839). Ту је Вуку као узор служио изговор Дубровчана и муслиманског градског становништва у Босни. Овим изменама Вук је хтео да подвуче књижевни карактер језика којим је писао и да му осигура ширу дијалекатску платформу. Али и изван овога јекавски књижевни језик показује низ одступања према народним говорима који су му најближи, као што је говор Дробњака, краја из којега води порекло породица Караџића (в. § 142). За сада се не може поуздано проценити које су од ових разлика резултат развоја народних говора за последњих сто педесет година, а које су плод Вукове стилизације народног језика за литерарну употребу. Биће, уосталом, веома интересантно испитати говор села Тршића јер није искључено да ће се у њему наћи и посебних особина тога краја, различитих од дробњачких, а које се огледају у књижевном језику.

Иако је Вуков књижевни језик у основи усвојен код Срба, јекавски изговор није се одржао у књижевности ни у Војводини

ни у Србији из разлога поменутих у § 47. У накнаду за то он је усвојен у Босни са Херцеговином и у Црној Гори, а такође и у Хрватској.

Хрвати су у четвртој деценији XIX в., у тежњи да се ослободе регионалне расцепканости која је дотле спутавала развој њихове културе, усвојили штокавско наречје као основицу књижевног језика. При том су они изабрали јекавски изговор, не само због великог угледа народне поезије и жеље да се оствари што већа блискост са Србима већ и због престижа дубровачке књижевности. Кристализација књижевног језика Хрвата није ишла глатко и дискусије око овога трајале су међу Хрватима око пола века, док није коначно усвојена вуковска основица штокавског јужног наречја, али у пракси са доста модификација у синтакси и лексици, заснованих не увек на хрватским народним говорима, већ понекад и на калкирању према немачком језику.

ЛИТЕРАТУРА

§ 150. За главнину дијалекта (остављајући по страни дубровачки и жумберачки говор и полујекавске говоре):

1. *М. Ђ. Милићевић*, Кнежевина Србија (упор. § 29, т. 3).

О говорима овог дијалекта: руднички округ 355, подрински округ 571, ужички округ 631—632, чачански округ 693—694. Податке из ове књиге о границама јекавског наречја у Србији приказао је на карти *Вл. Карић* на стр. 206 своје књиге „Србија", Београд 1887.

2. *M. Rešetar*, Zur Aussprache und Schreibung des *ƀ* im Serbokroatischen. AfslPh XIII (1890—91), 591—597.

Покреће питање једносложног изговора *ƀ* у данашњим говорима (насупрот Вуковом двосложном бележењу). Ова рана редакција у основи тачног Решетаровог схватања, које је значило крупан корак у науци, није, међутим, без претераности и нетачности, нарочито оних којих се заснивају на невођењу рачуна о географској нијансираности појава. — Доцније се Р. у више махова дотицао овог питања (упор. т. 30).

3. *T. Maretić*, Dali *ie* ili *je?* NVj I (1892—93), 148—156.

Поводом бр. 2. Одбија, додуше без одлучности, Решетарово гледиште о једносложности *ƀ* под ´ акцентом, али сматра да се често чује и изговор „*тӣјêло, ријéка*", додајући да „не може рећи, куда се све тај изговор протеже".

4. *Đ. Šurmin*, Njekoliko bilježaka o govoru hercegovačkom. NVj III (1894—95), 164—175.

О говору у источној Херцеговини, све до црногорске границе. Углавном без акцента и без праве локализације особина, нимало поуздано. На крају кратак текст.

5. *Đuro Šurmin*, Osobine današńega sarajevskog govora. Rad 121 (1895), 186—209.

Материјал прикупљен углавном на методски неправилан начин („половицу сам грађе готово сабрао прислушкивањем у чаршији и на улицама") и често непоуздан. Ипак, у недостатку бољег, он није без информативне вредности. Изношење материјала пропраћено је понекад амбициозним, али збуњеним и добрим делом нетачним опсервацијама. Акценат типа *дарòвима* код неких појединаца аутор објашњава тиме што они „не умију добро хрватски". На крају лексичка грађа и кратак текст.

6. *Ivo Šajnović*, Kola, Narodni život i običaji. ZNŽ III (1898), 252—264.

Неакцентовани текстови на народном језику (из краја јужно од Бање Луке), забележени углавном добро, иако у избегавању књишких елемената нема праве доследности. Употреба глаголских облика врло карактеристична, али текстови нису слободни од афектације. У доцнијим свескама ZNŽ (XI, XIII, XVIII, XIX, XX, XXI, XXIV, XXVI) слични краћи прилози од истог аутора.

7. *N. Simić*, O bilježenju akcenta u školskim čitankama. Prilog štokavskoj akcentuaciji. NVj XIII (1899—1900), 15—26, 103—114.

Поводом нетачности у једној читанци даје своје допуне акценатском систему Вука и Даничића и низ одступања од тога система у Горњој Крајини (углавном у околини Вргинмоста). Поред осталог и списак више стотина речи чији се акценат разликује од Вуковог. Понегде и осврт на стање у Срему.

8. *Vladimir Ardalić*, (Низ фолклористичних прилога из Буковице у северној Далмацији). ZNŽ IV (1899), 113—126, 196—220, V (1900), 1—50, VII (1902), 237—294, X (1905), 130—143, XI (1906), 129—137, 161—200, XIII (1908), 148—154, 161—232, XV (1910), 255—278, XVII (1912), 191—192, 357—364, XIX (1914), 187—190, 350—357, 364—367, XX (1915), 32—52, XXII (1917), 302—311, XXIII (1918), 310—312, XXV (1924), 189, 383—384, XXVI (1928), 189—190, 380—381, XXX 1 (1935), 243—244.

Текстови на не сасвим чистом народном језику, без акцената и без филололошке стручности у бележењу. Ипак богат материјал, драгоцен ако се критички искоришћава.

9. *M. Rešetar*, Die serbokroatische Betonung südwestlicher Mundarten (упор. § 29, т. 10.).

О акцентуацији говора овога типа скоро ништа сем граница зоне старије акцентуације, означених у уводном поглављу.

10. *H. Hirt*, Der ikavische Dialekt im Königreich Serbien. Sitzungsberichte der Kais. Akademie der Wissenschaften in Wien. Phil.-hist. Classe CXLVI (Wien 1903), V Abh., 1—56.

Упркос наслову више о јекавским него о икавским говорима западне Србије (углавном у Азбуковици крај Дрине). Пуна грешака у разумевању казивања информатора, у акценту, у интерпретацији факата и у много чему

другом, ова расправа илуструје разнолике опасности којима се излаже испитивач недовољно упознат са материјом коју испитује. Само понека лепа и оригинална опсервација указује на руку мајстора. На крају два кратка, нимало беспрекорно забележена текста. — Претходни извештај ауторов, Anzeiger der Phil.-hist. Classe XXXVI (1899), 33—38, тиче се више самог његовог путовања него проучаваног говора.

Рец.: *A. Belić*, AfslPh XXVIII, 125—128. С оправданом строгошћу. Многобројне исправке.

11. *Frano Murgić*, Visoko u Bosni. ZNŽ VIII (1903), 79—103.

Мада у тексту (неакцентованом) има нешто књишких елемената и извесних недоследности које је тешко разумети, он у целини ипак пружа корисне податке о шћакавском говорном типу северозападно од Сарајева.

12. *I. Kasumović*, Pabirčenje . . . (в. § 188, т. 8).

Писац полази од свог икавског говора, али ипак у низу случајева даје јекавске облике карактеристичне за говор личких Срба.

13. *Bogdan Lastavica*, Korenički govor. NVj XIV (1905—1906), 752—765.

Иако и он носи печат дилетантизма, овај рад је на просечно вишем нивоу него већина прилога у NVj. Акценат добро бележен. Без података о синтакси. На крају збирка речи.

14. *M. Rešetar*, Der štokavische Dialekt (в. § 17, т. 5).

О говорима овога типа сразмерно мало и разбацано.

15. *Vladimir Ćorović*, Der Dialekt von Mostar. Ein berichtigender Nachtrag zu der Abhandlung M. Milas' „Današnji mostarski dijalekat" (Rad JAZU Bd. 153). AfslPh XXIX (1907), 497—510.

Исправља Миласове погрешке (в. § 188 т. 9), од којих су неке очигледне, али ће бити да један део несагласности потиче и отуда што је Милас пошао од говора мостарских икаваца, док је Ћоровић Србин јекавац, и сам Мостарац. Иначе Ћоровићева грађа пружа корисних обавештења, иако је понекад небрижљиво забележена и само делом акцентована. У одређивању изоглоса на почетку расправе има нетачности.

16. *Mijo Žuljić*, Današnji vareški dijalekat. Školski vjesnik XV (Sarajevo 1908), 36—41, 148—151, 255—258, 347—351, 425—428, 495—499, 572—575, 669—672, 773—777, 894—908.

Врло интересантна и прилично богата грађа изнесена на дилетантски начин. Упркос несналажењу у тумачењима и несрећним формулацијама, бележење је углавном добро. На крају текстови и збирка речи. — Од истог је аутора и неакцентовани дијалекатски текст *Narodna medicina u Varešu* (*Bosna*), ZNŽ XI (1906), 218—276, који у значајној мери илуструје и допуњује наводе у Školskom vjesniku.

17. *Ivan Milčetić*, Narodna epika bosanskih muhamedanaca (приказ извештаја М. Мурка у Sitzungsberichte бечке Академије наука). Savremenik XI (Zagreb 1914), 172—173.

На стр. 173 поред осталог два кратка пасуса с подацима о говору између Плитвичких језера и Бихаћа, по Милчетићевим личним опажањима. Говор јекавски и икавски. Без акцената, обично без дефиниција, углавном речи-примери. Није све поуздано.

18. *R. Strohal*, Hrvatski dijalekti u današnjoj ličko-krbavskoj županiji, NVj XXVII (1918—19), 190—192 (с картицом). Dijalekti u današnjoj bjelovarsko-križevačkoj županiji, NVj XXVIII (1919—1920), 412—416, Dijalekti u Bosni i Hercegovini, NVj XXXII (1923—24), 303—306, 370, Hrvatski dijalekti u Dalmaciji, NVj XXXIII (1924—25), 30—33.

Не описи говора, већ подаци о њиховој распрострањености. Као основни извор обавештења употребљене статистике становништва по вероисповестима и саопштења појединих лица родом из одговарајућих крајева. Преглед није потпун, а има и нетачности, нарочито у чланку о Босни и Херцеговини. Релативно најбоља су обавештења о стању у личко-крбавској жупанији. Упор. и § 17, т. 3.

19. *Данило Вушовић*, Диалект источне Херцеговине. СДЗб III (1927), 1—70 (с картом).

Углавном о говору никшићког краја. У опис укључен акценатски систем у морфологији, тј. одступања од Даничића. Материјал углавном поуздан с изузетком појединих случајева непажње у погледу акцената и квантитета. Међу тумачењима има и успелих, али и таквих који одају недостатак лингвистичког критерија. Без текстова.

Рец.: *М. Решетар*, ЈФ VI, 254—256 (—260). Сумња у низ појединости.

20. *Г. Ружичић*, Акценатски систем пљеваљског говора. СДЗб III (1927), 113—176.

Савесно урађен посао. Излагање концизно и прегледно, дискусија готово потпуно изостаје. За проблеме изван акцентологије Ружичићева грађа даје сразмерно мало. Понекад, као пред примерима *кр̏ст* или *сȅдок*, остајемо у недоумици да ли је фонетика у њима стилизована. Текстова нема.

Рец.: *М. Решетар*, ЈФ VI, (253—) 256—260). Врло позитивно, дискутује о детаљима.

21. *Миливој Павловић*, О становништву и говору Јајца и околине (в. § 188, т. 17).

О јекавском говору знатно мање него о икавском (в. тамо).

22. *Миленко С. Филиповић*, Височка Нахија. СЕЗб XLIII (1928) (Насеља и порекло становништва 25), 191—647 (с картом).

Етнографски рад. О говору стр. 324—332. Значајан материјал, додуше неакцентован и без фонетских танчина. Не може се прихватити схватање да је говор целог краја јекавско-икавски. Анализа примера на стр. 326—327 показује да се то односи само на најзападнија села.

23. *Милош С. Московљевић*, Данашња граница између екавског и јекавског изговора у Србији (в. § 65, т. 8).

24. *Milenko Filipović*, Borovičani. ZNŽ XXVIII 2 (1932), 216—223.

О особинама ове етничке групице у пределу западно од Вареша. Стр. 217—218 о говору, сажето и без удубљивања, али јасно и корисно. Текстови подругачица на стр. 220—223 потичу из околине Боровице, а њихов језик је мешавина народног и књижевног.

25. *Г. Ружичић*, (Извештај о испитивању говора католика и муслимана на левој обали Босне, између Босанског Брода и Лашве). ГЗС III (1936), 35—37.

Даје границе између јекавског и икавског говора исправљајући ранија схватања.

26. *Јован Л. Вуковић*, Карактеристичне особине мостарског говора. Зборник „Мостар и Херцеговина" 1937, 89—99.

Прегледно изложене особине већ познате из радова Миласа и Ђоровића, уз нешто исправки и нових опажања. Примери нису сви акцентовани. Без текстова.

27. *Petar Skok*, Prilozi proučavanju turcizama u srp.-hrv. jeziku. Dio prvi: bosansko-hercegovački novi materijal. Slavia XV (Праг 1938), 166—190, 336—366, 481—505.

После увода о методологији оваквих испитивања, са наговештеним закључцима о карактеру турских позајмица у Босни и Херцеговини (пре свега утицај турске градске културе) даје се листа 863 овакве речи, с етимологијама, понекад и с дискусијом о њиховом гласовном лику. Речи су акцентоване, а забележио их је аутор, који је укупно петнаест година боравио у Бањој Луци и Сарајеву (други део материјала потиче од његових информатора из Тузле, одн. Мостара).

28. *Јован Л. Вуковић*, Говор Пиве и Дробњака. ЈФ XVII (1938—39), 1—113.

Најзначајнији од постојећих радова из области штокавских говора са новом акцентуацијом и уједно најуспелија од расправа у нашој науци у којима аутори описују свој матерњи говор, полазећи пре свега од сопственог језичког осећања. Солидан материјал и опсервације са много смисла за гласовне нијансе. Обраћајући пажњу на појаве које раније нису запажане, писац шири круг проблематике обрађиване у нашој научној литератури. Веома значајна синтаксичка грађа. Вредност рада није битно умањена местимичном несигурношћу у терминологији ни чињеницом да нису означена места из којих потичу примери. На крају узорно забележени текстови и Додатак: Вуков језик и данашњи говор у Дробњаку.

29. *Јован Л. Вуковић*, Акценат говора Пиве и Дробњака. СДЗб X (1940), 185—417.

Најподробнија међу расправама о акценатским системима наших говора. Многобројни осврти на стање у осталим говорима, понегде дискусија. Рад има врлине онога под 28, чији је у ствари наставак. Интересантна нова опажања, нарочито о феноменима дезакцентуације речи у реченици. Стр. 379—417 Речник.

30. *M. Rešetar*, Izgovor i pisanje praslav. vokala *ě* u dugim slogovima. Rad 273 (1942), 207—225.

По последњи пут враћа се на спорно питање које је покренуто радом под 2. Анализира новију дијалектолошку литературу и у њој налази потврде за своју тезу о две зоне, западној (Лика, Сарајево, Мостар, Дубровник, Бока, Црна Гора) са једносложним изговором и источној (источна Херцеговина, Пива и Дробњак, Пљевља) са двосложним. Затим претреса питање писања *ије* или *је* у неким речима у савременом књижевном језику, одн. у старој дубровачкој књижевности.

31. *Миленко С. Филиповић*, Гласинац, антропогеографскоетнолошка расправа. СЕЗб LX (1950, Насеља 32), 177—463 (с картом).

О говору на стр. 363—368 на начин сличан ономе у раду под 22.

32. *Св. Георгијевић*, Јат (*ě*) у говору Личког Поља. ЈФ XIX (1951—52), 134—149.

О распореду говора јекавских и икавских и о појединостима у вези са заменом јата у њима, са доста материјала, али не увек беспрекорно акцентованог. Понегде занимљива дискусија. Закључак овога рада разликује се од схватања која се иначе налазе у литератури о вредности дугог јата у говорима северозападних јекавских крајева.

33. *Михаило Стевановић*, Испитивања појава и особина говора Црне Горе. Гласник САН III (1951—1952), 274—276.

Извештај. Одређују се поред осталог границе говора у области Колашина. Упор. § 171, т. 20 и 27.

34. *Миливој Павловић*, Дијалекатска испитивања у Косјерићу, Сјечој Ријеци (и средњој Босни). Гласник САН III за 1951 (1952), 276 (—277).

Извештај, углавном о неким питањима у вези са заменом јата.

35. *Stj. Pavičić*, (в. т. 19 у § 66).

Садржи податке о распореду и пореклу јекавских говора у Славонији.

36. *Милија Станић*, Говор племена Ускока у Црној Гори. Гласник САН V (за 1953), 325—331.

Извештај. Наведен знатан број говорних особина.

37. *Јован Радуловић*, Акценатска одступања од Даничића у области новије Источне Херцеговине, затим одступања акцентуације мостарског говора од правописа А. Белића. Гласник САН V (за 1953), 331—333.

Извештај. Констатације се односе на карактер говорног језика мостарског становништва, на изговор јата у Мостару и на неке акценатске типове код глагола.

38. *Ivan Brabec*, Rad na ispitivanju govora tuzlanske oblasti u 1951 god. Ljetopis JAZU 59 za 1951—52 (1954), 173—174.

Извештај о испитивању говора становништва све три вере у простору између доњих токова Босне и Дрине. Набрајање основних говорних карактеристика целог подручја и диференцијалних одлика појединих говорних типова.

§ 151. За дубровачки говор:

1. *Вук Стеф. Караџић*, Народне српске пословице. Цетиње 1836. L + 362 (друго издање: Српске народне пословице, Беч 1849, LIII + 388; одељак важан за дијалектологију доцније прештампан у III књ. „Скупљених граматичких и полемичких списа" В. К., Београд 1896, стр. 3—23).

У предговору поред осталог и приличан број података о дубровачком говору, чије су особине добро запажене и изложене са Вуковом великом трезвеношћу, која чини да овај опис и данас има већу научну вредност него многи познији радови из доба када би се могло очекивати више научности. У бележењу акцента Вук овде још не разликује ˆ од ˋ.

2. *P. Budmani*, Dubrovački dijalekat, kako se sada govori. Rad 65 (1883), 155—179.

Овај рад, често хваљен и одиста најбољи у нашој дијалектолошкој литератури пре Решетара, баш због тога је карактеристичан за скромни ниво наше тадашње науке. Писац прилази материји с недијалектолошким критеријем правилности или погрешности говора и допушта себи далекосежне стилизације акценатског, па и гласовног лика примера. Иначе рад садржи солидну грађу. Штета је што су многе појединости остале недотакнуте. Од значаја је збирка посуђеница с анализом њиховог порекла и гласовног лика. Има напомена о акценатским алтернацијама у разним парадигмама. Без текстова. — Понешто напомена о дубровачком говору налазимо и у делу истог аутора Grammatica della lingua-croata (illirica), Vienna 1867, XV + 250.

Рец.: *V. Jagić*, AfslPh VII (1884), 492—493. С признањем. Излаже схватање — с којим је данас тешко сложити се — да је од првобитног дубровачког дијалекта остало (одупирући се херцеговачкој навали) свега неколико особина. Јагићев списак тих особина није нимало уверљив.

3. *M. Kušar*, Čakavske osobine u današnjem dubrovačkom dijalektu. Program ć. k. velikog državnog gimnazija u Dubrovniku za školsku godinu 1888—9 (Dubrovnik 1890), 3—7.

Доказује првобитно чакавски карактер дубровачког говора навођењем особина које су заједничке са чакавским наречјем. Аргументи неједнаке вредности (разнородни феномени посматрани су у истој равни). Углавном без новог материјала. Упор. т. 4.

4. *Милан Решетар*, „Чакавштина" у Дубровнику. Нова Зета II (Цетиње 1890), 402—413.

Побија Кушара (в. т. 3). Сматра поред осталог да се архаизми и романизми не могу узети као чакавске одлике. За велики део особина које наводи Кушар Р. доказује да су познате и разним неоспорно штокавским говорима. Иначе сагледа јасније (упор. § 29, т. 5) да је од самог почетка могло бити „посреднијех дијалеката" између чакавштине и штокавштине.

5. *Милан Решетар*, И опет о „чакавштини" уопће и напосе о „чакавштини" у Дубровнику. Нова Зета III (1891), 2—7.

Признаје тачност Јагићеве примедбе о неоправданости оштре поделе наших говора на чакавштину и штокавштину (упор. § 29, т. 6) и дискутује о првобитном дубровачком словенском дијалекту, доказујући да ни он није био чакавски, а да су чакавизми дубровачких песника дошли угледањем на Марулића. — И доцније се Р. често враћао на ову тему, разрађујући своју аргументацију. Крајњу етапу развоја његових погледа на овај централни проблем његовог научног рада обележавају посмртни радови *Најстарији дубровачки говор*. Глас САН CCI (1951), 1—47, и *Најстарија дубровачка проза*, Посебна издања САН CXCII, Београд 1952, 1—116.

6. *Л. Зоре*, Дубровачке туђинке. Споменик САН XXVI (1895), 4º, 1—26.

Збирка позајмљених речи, углавном романских.

7. *M. Milas*, Ispravci dubrovačkijeh riječi u Vukovu rječniku, Rad 136 (1898), 223—248.

Бројне исправке облика, акцента и значења.

8. *Nike Balarin*, Konavli. Ženidba (na Grudi). ZNŽ III (1898), 276—302.

Неакцентован текст на прилично добром народном језику. Слични текстови у ZNŽ VI (1901), 312—320 и VII (1902), 382—388.

9. *M. Rešetar*, Die serbokroatische Betonung (упор. § 29, т. 10).

Као један од три акценатска система који се пореде узет је дубровачки, углавном по Будманију, али с извесним допунама.

10. *Nikola Ljubidrag*, Pridvorska kaznačina u Konavlima. ZNŽ VIII (1903), 104—112.

Текст неакцентован, али на добром народном језику. Јасно се сагледа низ говорних особина.

11. *Mate Tentor*, O dubrovačkom jeziku s leksičke strane. Rešetarov zbornik iz dubrovačke prošlosti (Dubrovnik 1931), 449—455.

Списак од преко двеста лексема за које аутор сматра, најчешће с правом, да су непознате херцеговачком дијалекту. Већину тих речи аутор налази и у чакавском наречју (наводи потврде углавном из говора Цреса). Вредност ових изоглоса је неједнака, али стоји чињеница да међу њима има врло изразитих.

12. *Tomislav M. Macan*, Čaranje i gatanje (Blato na Mljetu). ZNŽ XXVIII 2 (1932), 224—234.

На врло добром народном језику. Разабира се знатан број говорних особина. Књишких елемената веома мало. Неакцентовано. — Сличан текст од истог писца у ZNŽ XXIX 1 (1933), 206—214.

§ 152. За жумберачки говор:

1. *P. Skok*, Mundartliches aus Žumberak (Sichelburg). AfslPh XXXII (1911), 363—383, XXXIII (1912), 338—375 (с картом).

Излагање и најчешће тачна интерпретација материјала из обе групе жумберачких говора, штокавског јекавског (који по пишчевом наводу има три подврсте битно различите по акценту) и чакавског екавско-икавског. Доста синтаксе, текстови, обилна збирка речи, лепа анализа фонетских односа при позајмљивању речи. Рад ипак много губи тиме што материјал ових двају дубоко разнородних говора није одвојено изложен, тако да су замућене многе нијансе. Доцнији радови М. Поповића указали су на извесне нетачности у овој расправи.

2. *Milko Popović*, Die Betonung in der Mundart von Žumberak. ZfslPh VI (1929), 345—363.

Увод о општим акценатским приликама у говору (при чему исправља нека Скокова тврђења), затим о природи акцената и реченичкој интонацији (ствари главним делом сасвим нове, и које изискују нове потврде, евентуално експерименталним путем), најзад излагање о акценатском систему у морфологији (што је у Скоковом раду остало необрађено), веома концизно, без дискусије и без осврта на друге дијалекте.

3. *Milko Popović*. Žumberački dijalekat, Zagreb 1938, XXXII + 64 (с картом).

После дефиниције дијалекатских типова јасан, веома сажет и утолико садржајнији опис говора јекаваца с новом акцентуацијом: фонетика, морфологија, доста о грађењу речи. Услед велике концизности има мање анализе него што би се желело (нпр. код елемената унетих из суседних чакавских говора). Врло су интересантна објашњења о изговору *ѣ*. Дато је и неколико краћих текстова. — Синтаксичким и лексичким особинама овог говора М. Поповић је посветио посебну књижицу: „Sintaksa i rječnik žumberačkog dijalekta", Zagreb 1941, 47 стр. Код многобројних лексичких позајмица из немачког и словеначког језика означено је њихово порекло.

§ 153. О полујекавским говорима в. М. Решетара, Der štokavische Dialekt 77—87. О екавско-јекавском говору Маглаја и Тешња:

1. *Гојко Ружичић*, Један незапажен босански говор, Прилози XVI (1936), 236—254.

Културно рађен кратак опис говора, готово сав усредсређен на фонетику (највише на изговор ѣ). Морфологије сразмерно мало, синтакса није заступљена. На крају текст и дискусија о генези говора, добро постављена, али због природе ствари без сигурног резултата.

ЗЕТСКО-СЈЕНИЧКИ ДИЈАЛЕКАТ

Границе

§ 154. Земљиште овог дијалекта ограничено је Јадранским морем на сектору од Пераста до Улциња, албанском језичком територијом у простору од Улциња до источних обронака Проклетија, одатле до студеничког краја границом косовско-ресавског дијалекта (в. § 91), и даље до Пераста границом источнохерцеговачког дијалекта (§ 133). Албанских насеља има на југословенској страни државне границе с обе стране Скадарског језера, а такође и у етничким оазама у санџачком (североисточном) делу оцртаног земљишта. С друге стране, представника овог дијалекта има нешто у скадарском крају, а у мањим говорним острвима и на Косову и Метохији, као и другде на косовско-ресавској територији.

У јужној Истри у селу Пероји код Пуле налазимо групу исељеника с овим дијалектом.

Особине

§ 155. Акцентуација у овом дијалекту је углавном старија штокавска. Дуги силазни акценат, с којим је изједаначен и ˜, остаје на старом месту, а такође и ˝ на унутрашњим слоговима. Међутим судбина ˝ на крајњем слогу није свуда иста.

1) Начелно чување старог стања (*сестра̏, тра̄ва̏, пото̄к, на̄ро̏д*) налазимо у две ивичне арее: у неким селима Боке Которске на западу и у Крајини, Зети, Титограду с околином, Пиперима, Кучима и Братоножићима на југоистоку. Додуше, у свим говорима честа су аналошка померања ˝ с отвореног крајњег слога: *во̏да, ӣла̂ва* према облицима као ак. *во̏ду, ӣла̂ву*, вок. *во̏до, ӣла̂во*, плур. *во̏де, ӣла̂ве* итд., па затим (код неких именица) и тип ген. *ма̏ᵉӣлē, бêрбē*, инстр. *ма̏ᵉӣло̄м, бêрбо̄м* итд. Домашај овог покрета није у свим локалним говорима једнак. Има места где је у ствари већина примера са ˝ на отвореном последњем слогу ликвидирана на овај начин.

2) Повлачење ˝ само с отвореног крајњег слога (уз чување типа *пот̄о̏к, на̄ро̏д*) долази у већем делу западне области и у периферијском гусињском говору на истоку.

3) Редовно повлачење ˝ са крајњег слога, без обзира на то је ли он отворен, обично је у Бјелопавлићима и Васојевићима, као и у североисточној зони.

Приликом преношења ˝ с отвореног краја речи у говорима друге групе јављају се силазни акценти на претпоследњем слогу: *се̏ст̄ра, т̄ра̂ва*. Изузетак чине само говори гусињског краја, Озринића, Комана и Загарача, где наспрам ˝ у примерима као *се̏ст̄ра* ипак стоји ´ у типу *т̄ра́ва* (додуше и у последња три говора у току је процес претварања узлазности овог акцента у силазност). У говорима треће групе, с напуштањем окситонезе ˝ у свим примерима, по правилу се јавља ˋ и ´ на претходном слогу: *сѐст̄ра, по̀т̄ок, ї̄ла́ва, на́род*. На тај начин прва група и већи део друге имају двоакценатски систем (ˆ ˝), мањи део друге троакценатски (ˆ ˝ ´), а трећа четвороакценатски (ˆ ˝ ´ ˋ).

Основни узрок преношењу биће и овде, свакако, штокавска тенденција да се акценатски врхунац уклони од краја речи. Ова тенденција, којој близина источнохерцеговачких иновационих жаришта свакако даје импулс, остварује се у једним говорима морфолошким путем (при чему угледање на друге чланове парадигме стоји према гласовној тенденцији у односу повода према дубљем узроку), а у другим говорима фонетским. Том приликом се није морала увек одмах развити силазна интонација на слогу који је примио акценат. Случај говора озринићке групе где се ´ пред нашим очима претвара у ˆ, врло је поучан. Сам принцип неразликовања двеју интонација, силазне и узлазне, резултат је општих интонационих прилика, на чије је формирање свакако утицао билингвизам. У црногорским говорима и иначе се интензивно осећају трагови додира и мешања словенског становништва са романским и албанским.

Неакцентоване дужине сачуване су у великој већини говора. Међутим, у крајњем јужном углу, око Бара, оне се скраћују потпуно, а у неким местима Боке Которске забележено је ишчезавање дужина у слоговима *иза* акцента (ту је појава, изгледа, само факултативна).

§ 156. Рефлекс *ѣ̄* овде је по правилу двосложан (*ии̯е, ие*): *ви̏и̯ек, ци̯и̯епа̏ла, ве̏ликии̯ема*, — *си̏ено, млие́ко, ї̂орњием* (у погледу прелазног *и̯* нема сагласности међу испитивачима; јасно је толико да има варијације према месним говорима, а и према положајима у односу на акценат: кад је *ѣ̄* под ˆ, *и̯* је најјаче). Један истраживач,

Б. Милетић, бележио је, међутим, дифтоншко (једносложно) *и̯е* у већини говора које је проучавао: *ст̄ри̯е́ла, си̯е̂но, побі̯е̄ди̏о*; у Црмници и *и̏ᵉ*: *бри̏ᵉї*.

У говорима титоградских и плавско-гусињских Муслимана имамо *ӣ* < *ѣ̄* (*бри̂ї, дӣли̏т̄*), тако да су ово у ствари икавско-јекавски говори. Мало је вероватна изнесена претпоставка да се овај рефлекс развио под утицајем говора босанско-херцеговачких Муслимана (додир у турској војсци итд.): кад велики део Муслимана у самим тим областима чува јекавштину упркос блиског суседства с икавцима, како онда разумети одлучујући утицај икаваца на оволикој даљини? Уосталом, и ти многобројни јекавски Муслимани могли су утицати и сами, наравно у смислу чувања *ије*, утолико пре што су географски ближи. Пре ће бити да је гласовна еволуција ишла од *иᵉ* ка *ӣ*. — Рефлекс *ӣ* < *ѣ̄* забележен је и у говору нашег живља у Скадру. У говору Мрковића код Бара налазимо рефлексе *ē, ẹ, ei̯* < *ѣ̄*: *лêпо, лẹпо, лêi̯по*. Засада ток развоја овде није јасан.

Кратко *ѣ* развило се у *је* при чему су дентални консонанти увек јотовани (*ћѐра̄м, ђево̂јка, ćеди̂м, изѐли, ћепа̏ница, љѐт̄о, црвењѐт̄*), док код лабијала имамо обе могућности, већ према месним говорима: *вљѐра, пљѐсма, бљѐше, измљѐрӣт̄*, — *вјѐра, пјѐсма, бјѐше, измјѐрӣт̄* (међутим, у многим говорима *љ* иза лабијала уопште даје *ј*, в. ниже). У групама *цвѣ, свѣ* и *двѣ* извршено је јотовање после испадања *в*: *ћет̄а̏т̄, ćедо̏ци, међѐд*.

Група *рѣ̆* даје *ре*: *ї̄орѐло, ст̄а̏решина, речи̏ца*. У низу говора ова је промена доследно остварена, у другима долазе и примери као *ї̄орјѐт̄(и), свӣрјѐт̄(и)*. Тачну изоглосу оцртаће будућа испитивања.

Промена *ѣ* > *и* испред *ј* и *о* обична је и овде: *боїат̄и̏(ј)и, ци̏(ј)о*. У неким говорима, углавном на југу, преглас *ѣ* > *и* изостаје у неким примерима у вези са *ј* : *ćѐ(ј)а̄т̄, ст̄арѐјӣ, вљѐавица* (појава можда није без узрочне везе са слабошћу артикулације *ј* у овим говорима). И у јекавским говорима постоји, дакле, у овом погледу двојство слично ономе код екавских (упор. однос *сејат̄и* : *сијат̄и*, *ст̄аре(ј)и* : *ст̄ари(ј)и* на екавском земљишту).

У говору Бијелог Поља с околином, а такође у новопазарско-сјеничком крају *ѣ̆* > *е* — говор је дакле јекавско-екавски: *белопо̏љскӣ, мѐсе̄ц, седѐо*.

Низ екавизама постоји и у другим говорима: *зѐница, о̏зледа, цѐст̄а* и сл. Сличност са стањем у источнохерцеговачким и икавским говорима је очевидна. На југу (у Црмници, Мрковићима итд.) оваквих примера има више: *бѐше, лѐб, врѐђѐт̄* итд.

§ 157. На знатном делу подручја овог дијалекта стари полугласници нису изједначени ни са једном другом фонемом. Њихов рефлекс има вредност између *а* и *е*, дакле $а^е$ или $е^а$, у зависности од месног говора, понекад и од фонетског положаја: *да̂ᵉн*||*дêᵃн*, *ка̏ᵉд*||*кêᵃд*, *лаᵉнѐно*||*леᵃнѐно*, *саᵉсшàнаᵉк*||*сеᵃсшàнеᵃк*; уп. и односе као *момàᵉк* : *нарàмеᵃк* у истом говору. Фонолошки систем вокала овде је, дакле, шесточлан:

у	*и*
о	*е*
а	$а^е$ (или $е^а$)

Ову ситуацију налазимо у две зоне. На југозападу она захвата крајеве око Цетиња и Ријеке Црнојевића и све што је јужно одатле, поред осталог и цело Црногорско приморје с изузетком већег дела уже Боке Которске. На истоку ова ареа обухвата Пипере, Куче, Братоножиће, плавско-гусињски крај и већи део Васојевића, све до околине Иванграда. У појединим од ових говора, углавном у оним најсевероисточнијим (у Васојевићима) и најјугозападнијим (у Приморју), где је рефлекс полугласника најближи вокалу *е*, долази до промене $е^а > е$ у ненаглашеним слоговима: *ја̏рец*, *ка̏шељ*, *шрȍшек*. Према досад објављеном материјалу изгледа да је овакав изговор обично факултативан.

У разним говорима јавља се $е^а$ (или $а^е$) место *а* и у речима које по етимологији немају полугласа: *за̏ᵉдњӣ*, *раᵉчу̂н*. Ова појава, не свуда подједнако распрострањена, најобичнија је у Црмници.

Говор Мула у Боки има, међутим, и систематску промену *ă* > $а^е$: *ба̏ᵉбаᵉ*, *ра̏ᵉк*, *аᵉјду̂к*.

У говорима Кртола и Доброте, такође у Боки, долази изговор $ь^а$ (сличног призренско-тимочком полугласнику): *мьᵃч*, *кьᵃд*. Ова вредност јавља се у Доброти често (или по правилу?) и на месту *ă* : *ӣьᵃдљӣв*, *нȅᵃпьᵃдāј*.

§ 158. У неким деловима источне Црне Горе дуж албанске границе рефлекс полугласника на крају речи изговара се назализовано: *исшѐкāᵉᴴ*, *кōзâᵉᴴ*. Слична појава долази, додуше без доследности, и код вокала *и* у истом положају: *овûᴴ*, *пријашел'скûᴴ*. Одговарајући феномен у вези са *и* забележен је и у Паштровићима у Приморју.

У низу говора дуж обале *ā* се изговара као *āᵒ*: *да̂ᵒр*, *кāᵒза̏ли*.

Вокалска група *-ао* у већини говора даје *-а*, а *-аᵉо* (*-еᵃо*) > *-āᵉ*, *-ēᵃ*: *пȍзвā*, *изосшâ*, — *пошâᵉ*||*пошêᵃ*, *ȍкрӯӣāᵉ*||*ȍкрӯӣēᵃ*. На периферији (североисток и понеки приморски говори) контракција може изостати (*пȁо*, *пѐкеᵃо*), или се врши у супротном правцу: *послȍ*, *мȍӣō*.

§ 159. И у овим говорима консонантски систем је проширен присуством фонена *ć*, *ź*, насталих тзв. новим и најновијим јотовањем (а) *клâćе*, *ćâјаᵉн*, *кȍźӣ*, — б) уп. § 156), а такође и једначењем *с* или *з* према следеће *ѣ* или *ђ*: *иćѣѐрāш*, *Ćѣēпȍ*, *иź ђѐшелинē*. На разним местима се слуша и *ȍćѣе*, *кȍźђӣ*, па чак и *кȍђӣ*.

Консонант *х* има у различитим говорима неједнаку судбину. Он се чува, замењује другим гласовима или губи у зависности од положаја у речи (иницијалног, медијалног или финалног), суседних гласова и морфолошких фактора:

1. Говори са чувањем *х* налазе се претежно у западној Црној Гори (зона око Цетиња и Ријеке Црнојевића, низ места на обали), док је на истоку изговор *х* обичан, како изгледа, само код Муслимана (плавско-гусињска и сјеничко-новопазарска зона). Чување фонеме *х* не значи увек, и чак најчешће не значи, неизмењен изговор гласа *х*. Тако се ова фонема остварује понекад са редуцираном фрикацијом, одн. чак као проста аспирација, или се *х* (у иницијалном и медијалном положају) соноризује у *γ*: *γȍћеш*, *мȕγе*, *иђâγу*. Сличан изговор *γ* долази и у албанским говорима у суседству овог дијалекта. Међутим, географски разлози не допуштају да се ова појава једноставно тумачи албанским утицајем. Једино у случају плавско-гусињских Муслимана овакво објашњење изгледа прихватљиво.

2. У многим говорима дуж обале на месту *х* долази *ī* или *в*: *орȁī*, *мȕīа*, — *орȁв*, *снѐᵃва* (ови су гласови настали свакако из вредности *γ* — уколико се *в* не може објаснити као прелазни глас уз лабијализован вокал). Овакве замене по правилу не вреде за све положаје (обично одступа почетак речи, где је тенденција губљења *х* најјача), а у неким говорима јавља се *-к* на крају речи према *в* у средини: *снѐᵃва*, али *нāђȍк*.

3. Пространо земљиште захваћено је ширим губљењем *х*, које је ишчезло у свим положајима (већи део источне Црне Горе) или је остало поштеђено само на крају речи (где се чува — Бјелопавлићи, Зета — или прелази у *ī*: *кȍпāī*, *њûī* — Озринићи). Прелазни тип налазимо у Црмници, где се може пратити процес редукције и ишчезавања *х*, најјачи у иницијалном положају, а слабији у средини речи, док се финално *х* обично држи или прелази у *-к* (*вȕђек*).

Консонант *л* испред веларних вокала изговара се веларизовано у већини говора: *ла̏бӯд*, *Мȕлош*, *разлӯпа̏ш*. У говорима Мрковића, Куча, Братоножића, плавско-гусињског краја и сјеничко-новопазарских Муслимана неутрализована је у контакту с албанским живљем опозиција *л* : *љ* у положају испред *е* и *и* : *чȕл'и*, *закȍл'и*, *пѐл'ене*, *бȍл'е*; *љ* је мање умекшано и иначе: *л'ӯл'а̏ш*. У говору зетске

равнице процес је отишао и даље. Ту је истрвена свака разлика између фонема *л* и *љ* па се и место *ѧ* изговара *л'*: *Бл'ā̄жȍ, ȍл'ово.*

§ 160. Свакако под албанским утицајем извршена је потпуна десоноризација свих звучних консонаната на крају речи у мрковићком и гусињском говору: *нāрȍт̄, īрȍп, рôк*. У разним другим говорима, углавном дуж албанске етничке границе, тако нпр. у Црмници, у Зети, у Пиперима, Кучима итд., долази до изражаја иста тенденција, али је ту десоноризација факултативна или обухвата само неке консонанте (нпр. *-д*, а не и *-б* и *-ī*).

Изговор *в* и *ј* у многим говорима је врло лабилан, тако да су ванредно чести примери испадања ових сонаната: *ђȁо, зȅчеи*, — *нȁст̄арием* (= нај-), *ђевôка*. Сонант *љ* иза лабијала замењује се гласом *ј* у многим говорима Црне Горе: *зȅмја, кȳпјени, здрȁвје, зȍбју*. Појава се често тумачи преношењем напоредности изговора из примера са факултативно извршеним најновијим јотовањем лабијала (*вљȅра* поред *вјȅра*). Ипак ће бити да је знатну улогу играо и импулс из суседних албанских говора који познају фонетску промену *л'* > *ј* иза лабијалних консонаната.

У разним говорима, већим делом дуж албанске границе и вероватно под албанским утицајем, јавља се палатализација *к* и *ī* испред самогласника предњег реда: *мȍī'āᵉ, рȳк'ê, к'ȕшу*. За промену финалног *-ћ* и *-ђ* у *-ј* (*дôј, испȅј, доīȍј*) зна се да је обична у источно-црногорским говорима и да је има и ван те области, али тачна изоглоса није позната.

У већем делу говора западне Црне Горе и Црногорског приморја консонанти *с* и *з* испред *н* и испред *л* за којим следи палатални вокал прешли су у *ш* и *ж*: *кȁшно, жнȁт̄, мȕшлӣ, ижлēмâ*.

Отпадање крајњег консонанта у *-ст̄* и сродним сугласничким групама заједничка је особина говора овог дијалекта: *жȁлōс, īрôз, прȕш, дȁᵉж*.

У разним говорима дуж обале налазимо промену *-м* у *-н*: *пȕшēн, збȍīон*. И овде је самогласник испред оваквог *-н* назализован. Исто тако ни овде нису захваћени примери где *-м* има подршку у парадигми: *дôм, дȍма*.

§ 161. У дат.-инстр. мн. уопштени су наставци с елементом *-ма*: *зȳбȕма, женȁма*. Само у околини Бара чувају се старији облици (*вȍлом, ал'ȕнам*, уп. и *по сȅлим*).

Ген. и лок. мн. изједначени су на највећем делу подручја. У говорима с посебним рефлексом полугласа и са чувањем одн. заменом *х* обичан наставак је *-ьх* (*сêлāᵉх, īȍдинеᵃк*), али има и говора, као што је црмнички, где *х* изостаје (*опȁᵉнāᵉкāᵉ, врêћāᵉ*; у многим другим говорима *-х* је отпало гласовним путем). Наравно, тамо где је *ь* > *а*, завршетак је *-āх* (*-āī* итд.) или *-ā*. Генеза ова два наставка,

-ьх и *-ь*, није сасвим јасна, а поготову је нејасно да ли у данашњим зетско-сјеничким говорима са *-ā* треба гледати у том гласу рефлекс *-ь* или обичан штокавски наставак *-ā* (чије је порекло, уосталом, такође мутно). — У низу ивичних области (Бока, Озринићи, сјеничко-новопазарски крај итд.) лок. мн. изједначен је с дативом и инструменталом у облицима на *-ма*.

Двосложна хипокористична образовања м. р. имају овде тип *Бōжȍ* (*Бóжо, Бôжо*), с променом по деклинацији м. р. Код одговарајућих женских имена распрострањен је тип *Мâре, Кâт̄е*, и то не само у вокативу већ и у номинативу.

§ 162. Међу облицима личних заменица и овде налазимо дат.-лок. *мȅне, т̄ȅбе, сȅбе* и енклитике *ни, ви* за датив и *не, ве* за акузатив множине (једино у неким бокељским говорима забележени су облици *ни, ви* сачувани и као акузативи: *он ви је поздравио*).

У ном. јд. м. р. показних заменица налазимо најчешће *т̄âᵉ* (*т̄êᵃ, т̄â* или сл.): *овȕ, онȕ*, мада и ове заменице имају у разним говорима форме с полугласником (*овâᵉ, онâᵉ*).

Наставци *-а* у ген. (-ак.) и *-у* у дат.-лок. јд. м. и ср. р. неких заменица и придева неодређеног вида теже да изиђу из употребе: *њеīȍва* и *њеīȍвоīа, Мâркову* и *Мâрковом*.

У придевској промени сачувани су у низу говора остаци алтернације *к, ī* : *ц, з* испред наставачког *и* или *ѣ*: *јȅднāци, з дрȳзием*. Иначе су и овде по правилу уопштени завршеци тврдих основа са *ѣ* тамо где је према њему стајало *и* у меких основа: *с нȁшием ђет̄ȅт̄ом, дâјȳ боīȁт̄иема*. Под утицајем именичког наставка претворен је завршетак *-и(ј)е(х)* у ген.(-лок.) мн. придевско-заменичке промене у *-и(ј)āᵉх* одн. *-и(ј)ā(х)*: *т̄ȕјāᵉ, млâдијāᵉх*, — *дȍбријā*. У мањем делу говора сачувано је *-и(ј)ех* у ген.-лок., које долази понегде и уз лок. именице на *-ма*: *при т̄ȕје кȳћāма*.

У придевско-заменичкој промени чести су у многим говорима облици проширени партикулом *-зи*: *земаљскô(ј)зи, онȕзи, ш-њȕјовезием*.

§ 163. Аорист и имперфекат овде су живи; нарочито је аорист у честој употреби.

3. л. мн. презента глагола VII и VIII врсте има у неким говорима старије *-ē* (*рâдē*), а у другим аналошко *-ȳ* (*рâдȳ*). У VI врсти веома је раширено *-ау*: *пȳцау*.

Инфинитив је увек без *-и*: *орȁт̄, дôј* и *дôћ*.

У овом дијалекту нарочито је раширена појава, које додуше има и понегде другде, да 3. л. мн. глагола *хт̄ѣт̄и* чува стару консонантску алтернацију: (*х*)*ȍт̄ē* (упор. старослов. хотѧтъ). Према овоме и 3. л. мн. футура гласи *носȕт̄ē, дôјт̄ē* и *дôћт̄ē*.

§ 164. Морфолошко уједначавање акцената у појединим парадигмама, нарочито код именица ж. р., манифестује се овде не само у појавама описаним у § 155, већ и у уопштавању окситонезе код извесних именица: ном.-ак. мн. *вӣлѐ, свӣњѐ* у разним говорима. Акценатска алтернација у дат. јд. именица ж. р. овде није обична. Исто тако изостаје она у 3. л. мн. презента гл. IV врсте с покретним акцентом: *пӣтау* као *пӣтам* итд.

И у овом дијалекту налазимо дужине иза акцента у наставцима као *-ӓсӣ* и сл., затим у *-ӓма* и у инфинитивним основама многих глагола: *кӣшӣла, мӓзӓӣ, дӣгнӯсмо.*

§ 165. Из синтаксе падежа треба забележити темељито поремећен однос између падежа места и падежа правца (*Ето̄ ӣа у сѐло; Кӓ^е[ӣ] смо бӣли под Бӓр,* — али и *Изӣди преӣ кӯћо̄м*) и употребу *с* уз инструментал оруђа (*Немô ӣô довӓћӓӣ с рукӓма*; понегде има и супротних примера: *Разӣо[в]âрӓше Љӯбом*). У свему овоме огледа се романски и албански утицај. Овај последњи довео је и до удвајања личних заменица у извесним пограничним говорима: *Мѐне ми је ӣме Мӣљица.*

За конгруенцију, која се овде одликује појачаном тежњом ка природном слагању, карактеристична је у многим говорима појава акузатива множине м. р. придева и заменица уз објекатске бројне конструкције: *Вӣђе ли онê ӣрӣ чôјка?* — *Позӧ[в]и дрӯгӣ дѐсе[ӣ] љӯђӣ.* Даље се овакве форме преносе и на номинатив (*Сӣӣгоше ли ӣи онê-двâ нӧвē плӯгӣа*) и на ср. р. (*Овê двā нӓша сѐла*).

У неким крајевима (изгледа углавном оним југозападнијим) чува се употреба ген. *њê* у значењу посесивне заменице 'њен': *Кӯћ по̄ђӧше онê њê ђевôјке?* (= оне њене кћери).

Приповедачки императив и овде је веома обичан: *Поӣрчи ја ӣамо, а он оӣӣшā^е.*

У лексичком саставу ових говора налазимо велики број романизама чија фреквенца расте с приближавањем обали.

Развој дијалекӣа и његова разведеносӣ

§ 166. Јекавштина, која чини основну везу овог дијалекта с његовим источнохерцеговачким суседом, не значи само истоветни општи рефлекс *ѣ*, већ обухвата и поклапање у читавом низу појединачних процеса. Поред осталог долази у оба дијалекта до појаве нових фонема *ć* и *ʒ́*, које се јављају такође и у резултатима новог јотовања. Међутим, других специфичних веза између ова два дијалекта узета у целини готово и нема. Остало што их повезује углавном су или црте много шире од јекавског домена или опет такве

које захватају осим зетско-сјеничког дијалекта само југоисточније говоре источнохерцеговачког. Овакве су црте нпр. претежно двосложни изговор *ѣ̄*, најновије јотовање и у случајевима где је првобитно стајало *в* (тип *ćедок*), изостанак јачих вокалских редукција, промена *-сӣ* > *-с*, тип *Божо*: ген. *Божа*, уопштавање *-ма* у дат.-инстр. мн., дат.-лок. *мене*, енклитике *ни, ви* итд., познавање имперфекта, дужине у наст. *-āма* и на вокалима *-ā-*, *-ӣ-*, *-ӯ-* у инфинитивној основи. Однос између зетско-сјеничког и ових југоисточнијих говора источнохерцеговачког дијалекта одговара умногоме блискости између млађег икавског и севернозападнијих говора источнохерцеговачког типа. Језички односи потпуно су паралелни географскима.

Иначе зетско-сјенички дијалекат показује и врло значајне везе са својим другим суседом, косовско-ресавским. Осим опште сродности акцентуације ту је од централне важности еволуција облика плуралских падежа: док су се датив и инструментал изједначили у формама на *-ма*, локатив је изједначен са генитивом. Овоме се придружују и друге особине: промена *-сӣ* > *-с*, плуралске заменичке енклитике, познавање имперфекта, редовно краћа форма инфинитива, чување *(х)оӣе* у 3. л. мн. през., неразликовање падежа места од падежа правца итд. Хронологија развоја ових црта већим делом није јасна; сигурно је ипак толико да се не могу све оне једноставно свести на некадашњу заједницу у средњовековној српској држави. С друге стране, изоглосе ових црта по правилу захватају на истоку ареу ширу од косовско-ресавског дијалекта, а на западу знатним делом и говоре југоисточне Херцеговине (уп. списак горе), која је и сама била дуго у саставу немањићких земаља. Иако у тим случајевима природа самих особина не чини увек вероватном могућност кристализације данашњих односа још у XIV или XV веку, ипак неће бити да некадашњи додири нису оставили трага; они су, ако не друго, створили извесну развојну основицу и припремили познију еволуцију. — Нису без значаја ни поједине ситне, али сразмерно врло старе црте које зетско-сјенички дијалекат здружују с косовско-ресавским (и преко њега са осталим српским екавским дијалектима): изостанак промене *же* > *ре* у през. *може* и тип *чеӣворо* (скоро сви говори источнохерцеговачког дијалекта, заједно са штокавским икавским наречјем, имају *море* и *-еро*).

§ 167. Заостајање за развојем главнине штокавских говора, које се манифестује не само у старијој акцентуацији већ и у чувању посебног рефлекса полугласника, фонеме *х*, веларног изговора *л*, морфолошких типова као *једнаци* и *(х)оӣе* и помињаних дужина у низу наставака, очигледно је везано за периферијски положај ових

говора и за чињеницу да земљиште Црне Горе и њеног Приморја није било изложено оноликој миграционој ветрометини као многи други предели. Мада је и ту проценат насељеника врло знатан, ипак су ове области биле чешће извори миграција него њихов циљ. Карактеристично је да се сва садашња села у Црмници помињу већ у једној повељи из 1242. год.[1] То показује да праве, велике смене становништва није било.

У погледу чувања старине истиче се неколико ивичних предела: околина Бара (нарочито муслиманско племе Мрковићи), део Боке (пре свега католичка насеља која немају толико придошлица из уже Црне Горе), а затим и група од неколико племена у простору између Титограда и Комова. Посебну пажњу привлачи говор Мрковића, који се одликује не само већ помињаним особинама (екавизам у дугим слоговима, поједини старији плуралски облици на *-м* итд.), већ и таквим архаизмима као што су неизмењена група *дв-* у примерима као *двӣ̏ӣнут̄*, остаци старог ак. јед. именица м. р. једнаког номинативу код именица са значењем живих бића (*лӣ̏јек за овӣ цр̂в*), ген.-ак.-дат.-лок. јд. л. зам. *мѐ*ᵃ*не* (стари дат.-лок. имао је у првом слогу полугласник, а не *е*!), инстр. јд. л. зам. *сѐ*ᵃ *мну*, *с т̄о̏бу* (*-у* < *-ǫ*; и овај облик, као и претходни, одговара чакавским архаизмима), ак.-лок. јд. л. зам. 3. лица *ње*ᵃ*ам* (контаминација лок. *њем*[*ь*] и акуз. *њь* ?), наставак *-у* у 1. л. јд. презента (*ӯзму*) и др. У области заменичко-придевске деклинације овде има велики број особености: *мêса свӣњска, жѐни цȁрови*, ген. *њӣ̏је* (= *ње*), *ис т̄ӣ̏је*ᵃ *чѐт̄е, онӣ̏је т̄опо̏ве*, — само што је ту тешко одвојити новији самосталан развој од стварних архаизама. Има, даље, у овом говору и знатан број иновација: дифтонгизација *ō* и *ē* (*бу̂ôј*, ген. мн. *жⁱêна*ᵉ*к*), појава африкате *s* (*sво̏но, sо̏ра*), 3. л. мн. презента са загонетним *-ћ* (*збо̏рећ, знȁјућ*), трпни придеви глагола VII врсте без јотовања (*ост̄ȁвен*) итд. Фонолошки је значајна слика вокализма у неакцентованим слоговима. Скраћивањем дужина изван акцента овде је опозиција *ă* : *ā*° претворена у чисто квалитативну опозицију *а* : *а*°, тако да у том положају имамо седмочлан вокалски систем:

у и
о е
а° еᵃ
а

У суседним говорима такође има карактеристичних особености; поред осталог чувају се примери с неизмењеним *чр-* у појединим лексемама: *чр̏т̄ало, чр̏ваво* 'црвљиво'.

[1] Милетић, СДЗб IX, 213.

§ 168. Иновације у говорима зетско-сјеничког дијалекта су многобројне, али, као уосталом и архаизми, најчешће не обухватају цело подручје. Само један део тих иновација може се сматрати самониклим на овом терену. То су нпр. контракција *-ао* > *-а*, често испадање *в* и *ј*, промена *љ* > *ј* иза лабијала, *х* > *γ* (и даље > *ī*, > *в*), *-ћ*, *-ђ* > *-ј*, *сн* и сл. > *шн* итд., завршно *-х* у ген. мн. именица, *-и*(*ј*)*а*ᵉ(*х*) одн. *-и*(*ј*)*а*(*х*) у ген. мн. заменичко-придевске промене и бројне конструкције м. и. ср. р. са заменичким облицима као *овê*.

Низ иновација унесен је са стране, из других дијалеката, одн. језика:

1) Талас херцеговачког утицаја ширио се из предела око Дурмитора и Сињајевине и из околине Никшића, поглавито долинама Мораче и Зете ка северној обали Скадарског језера. Овим путем надирала је замена полугласника вокалом *а*, убацивани су локативи множине на *-ма*, а напредовала су и акценатска преношења. Није случајно што је баш на овом сектору северозападна граница зетско-сјеничког дијалекта угнута. Херцеговачки утицај врло је интензиван и на крајњем североистоку, у сјеничко-новопазарском крају, где су записани чак и примери факултативне новоштокавске акцентуације као *овáцā, рођáцима, о̀вā* (осим тога и лок. мн. на *-ма*, *мо̀ре* место *мо̀же* и др.). Нешто херцеговачког наноса има и у извесним бокељским селима; тако је у Лепетанима обично преношење акцената на претходну дужину: *јáје, ӣлáвом, кúхао*.

2) У разним приморским местима сусрећемо тзв. далматинизме, појаве карактеристичне за обалски појас и у севернијим крајевима, чакавским и штокавским: *-м* > *-н*, *ā* > *а*°, *р̄* > *р̌*. Будућа испитивања одредиће удео који у овоме имају непосредан романски утицај, одн. ширење готових иновација обалском магистралом.

3) Читав низ промена мора се тумачити албанским суседством: изједначење *л* и *љ*, палатализација *к* и *ī*, десоноризација финалних консонаната, редупликација личних заменица, барско скраћивање дужина, по свој прилици и назализација *а*ᵉ на крају речи. У већини ових случајева већ сам географски распоред особина одаје њихово порекло. Језичко укрштање игра свакако улогу у неразликовању падежа места од падежа правца, затим социјатива од инструментала оруђа, у тенденцији избегавања интонационих опозиција и укидања акценатских алтернација у парадигмама. Само што је ту тешко разликовати албански утицај од онога који је извршио романски живаљ асимилован у овим крајевима. — Није

искључено, уосталом, да ће продубљенија анализа моћи протумачити на овакав или сличан начин неке од „самониклих" иновација поменутих у почетку овог §.

§ 169. Говори североисточно од коридора којим ареа промене *ь* > *а* избија на Скадарско језеро мање су архаични, просечно узевши, од ових на југозападу од истог коридора. Највише старине овде чувају Пипери и кучко-братоножићка група са плавско-гусињским крајем, мање Васојевићи, а најмање предели даље на североистоку. Треба напоменути да су ове две последње зоне већим делом изразито метанастазичке области. То се осећа нарочито у новопазарско-сјеничком крају, где се мешају утицаји црногорских и источнохерцеговачких насељеника, а такође и албански, који потичу од придошлица из северне Албаније. Иначе замена *ѣ* показује да овде имамо у ствари прелазни тип између екавског и јекавског наречја.

И овде на истоку говор муслиманског становништва садржи више архаизама (чак и у Новом Пазару чува се *х*!) и знаке специфичног развоја. И ту делују узроци који су створили одговарајућу ситуацију у мрковићком крају и у Босни и Херцеговини: Муслимани су изоловани од околине, а и мање покретљиви.

Јасно је из свега да је готово немогуће поделити зетско-сјенички дијалекат на неке иоле пространије поддијалекте; говори овде показују велику исцепканост и многоструке преливе, што све није типично за штокавске прилике, али је нормално у дијалектологији уопште.

§ 170. Посебно треба поменути насеобину Црногораца у селу Перојн (званични назив: Перој) код Пуле у Истри. Говор ових пресељеника, који се тамо налазе од 1657, измењен је донекле под утицајем романске околине, а такође и истарских икаваца. Аорист и имперфекат овде су изгубљени.

ЛИТЕРАТУРА

§ 171. За главнину говора:

1. *Вук Стеф. Караџић*, Народне српске пословице (уп. § 151, бр. 1).

У предговору поред осталог и знатан број података, врло трезвено изложених, о особинама црногорских и бокељских говора, фонетским, морфолошким и лексичким, понешто о синтаксичким, а најмање о акценатским. Карактер зетско-сјеничке акцентуације остао је потпуно неосветљен.

2. *Л(ука) З(ore)*, *ъ* и *ь* у Црнојгори и Боки Которској. Slovinac II (1879), 199.

Опис изговора полугласа као *а* и као *ъ* (оба изговора слушао је аутор у Боки), са још неколико дијалектолошких напомена.

3. *I. Broz*, Zamjena poluglasnika u govoru barskome. NVj I (1892—3), 64—68.

Низ тачних констатација, углавном на основу опажања на терену, али и неколико крупнијих нетачности.

4. *Tomo Brajković*, Peraški dijalekat. Program C. K. državne velike gimnazije u Kotoru za školsku godinu 1892—1893. Zagreb 1893, 3—21.

Рађено по узору на рад П. Будманија о дубровачком говору (§ 151, т. 2). Богато подацима, концизно. Доста обавештења и о акценатском систему у морфологији. Дајући примере аутор своди акценте на новоштокавски систем. Решетар (Betonung 20) исправља неке нетачности у овом раду, које се тичу пре свега општих прилика акцентуације у разним местима у Боки.

5. *Milan Rešetar*, Die serbokroatische Betonung südwestlicher Mundarten (в. § 20, 10).

Поред осталог изложен акценатски систем два места на подручју овог дијалекта: Прчања у Боки и Велестова у Озринићима.

6. *Саво П. Вулетић*, Неке карактеристичне одлике говора у Зети, Бранково коло IX (1903), 186—187.

Свега четири особине, тачно запажене, али не увек једнако добро дефинисане.

7. *Љ. Ковачевић*, Језик и правопис (Марка Миљанова). Предговор књизи „Племе Кучи" од Марка Миљанова, Београд 1904, LXVI—LXXX.

Низ важнијих црта кучке фонетике, морфологије и синтаксе на основу текста М. Миљанова, и неколико запажања о акцентуацији на основу његовог изговора. Све врло трезвено изложено.

8. *M. Rešetar*, Der štokavische Dialekt (в. § 29, т. 12).

Црногорски и приморски говори зетско-сјеничког дијалекта спадају међу говоре релативно најбоље заступљене у овом делу. То ипак не значи да оно пружа било исцрпнију слику неког од тих говора, било јасан преглед изоглоса на овом земљишту.

9. *Сима Тројановић*, Ватра. СЕЗб XLV (1930), 1—339 (с картом).

У напомени на стр. 280—282 наведен известан број особина говора Мрковића, углавном по личним саопштењима „познаваоца овог закутка", на начин нестручан и без критичности. Иначе су за дијалектологију важни подаци о неким изолексама (упор. § 30, т. 2).

10. *M. Małecki*, Charakterystyka gwary Cuców na tle sąsiednich dialektów czarnogórskich. LS II/2 (1931), A 225—A 245 (с картом).

На основу грађе прикупљене испитивањем по квестионару изложене главне особине цуцког говора уз поређење са говорима суседних племена Бјелица, Ћеклића и Озринића (а донекле и са стањем у осталом делу Старе Црне Горе и у источној Херцеговини). Најекстензивније је обрађена фонетика, морфологији је дато мање места, а од синтаксе је поменута само једна појединост. Обрада материјала и дискусија показују пишчеву високу научну културу.

11. *Р. Бошковић*, О природи, развитку и заменицима гласа *х* у говорима Црне Горе. ЈФ XI (1931), 179—196.

Излагање прилика у разним говорима, класификација тих говора према судбини *х*, анализа развоја који је довео до садашњег стања, све са много смисла за фонетске тананости и са закључцима који су по правилу тачни. Стил пишчев, изразит и особен, тежи да истакне путеве његових логичких комбинација, а не да нађе најкраћи начин да се мисао саопшти. Штета је што обећани наставак ове студије није био објављен.

12. *Bošković R. et Małecki M.*, Przegląd dialektów Starej Czarnogóry (z uwzględnieniem gwar sąsiednich). (L' examen des dialectes du Vieux Monténégro (Stara Crna Gora) en tenant compte des parlers voisins). Extrait du Bulletin de l'Académie Polonaise des Sciences et des Lettres, Cracovie 1932, 3—13.

Веома садржајан извештај о теренском раду. Обухваћени говори овог дијалекта у Старој Црној Гори и Црногорском приморју. Наравно, интензитет испитивања није могао бити свуда исти. Додирнут је и говор Пјешиваца, који је источнохерцеговачког типа. Написан сажето и са сигурним критеријем при избору језичких црта које се помињу, овај преглед пружа најбоље обавештење о стању *широм* југозападне половине земљишта овог дијалекта. Прво су дате особине заједничке свим говорима на омеђеном терену, а затим оне чије изоглосе секу тај терен (уз прецизирање правца изоглоса) и најзад осврт на неке прелазне типове и списак одлика мрковићког говора. Осветљавање генетичких односа између говора није ушло у овај напис. То вреди и за извесне категорије дијалекатских обележја (акценти у морфологији итд.). Примери нису акцентовани онда кад оличавају стање на ширем терену (не само у једном месту).

13. *Михаило Стевановић*, Источноцрногорски дијалекат. ЈФ XIII (1933—34), 1—128 (с картом).

О говорима Зете с Подгорицом, Пипера, Куча, Братоножића и Васојевића (с плавско-гусињским крајем). Обиље врло интересантног материјала, поред осталог први пут шире обрађена синтакса једног нашег народног говора (96—128; ипак и у том поглављу има осетних празнина). Аутор је запазио и многе раније непознате појаве, али његово настојање да објасни што више чињеница није увек крунисано успехом. Његово тадашње неискуство и понекад напорна борба с изразом оставили су трагове у излагању. Будући да између говорних типова у обухваћеној области постоје врло знатне разлике, треба жалити што нису наведена места где су примери записани. Иначе је бележење по правилу поуздано; неадекватни начин означавања рефлекса полугласника не смета разумевању стварног стања. Обавештеног читаоца неће

збунити ни приличан број штампарских грешака у погледу неакцентованих дужина. — О васојевичком говору, на којем се овде није нарочито задржао, исти аутор је објавио саопштење у Извештају Задужбине Луке Ћеловића за 1933 (Београд 1934), 188—191, где налазимо и нешто нових података.

Рец.: *А. Белић*, ЈФ XIV (1935), 161—180. Исцрпно и с позитивним ставом. Исправке грешака, разјашњење нејасних места, нова тумачења извесних појава. — *Х. Барић*, Прилози XVI (1936), 159—163. С намером да буде општар инсистира не толико на дијалекатској проблематици колико на празнинама у пишчевом познавању упоредне граматике. — *A. Vaillant*, RES XV (1935), 286—7. Признајући корисност рада, изражава незадовољство због ауторовог необазирања на раније литературу и исправља низ појединости.

14. *П. Ђорђић*, Белешке о гусињском говору. Извештај Задужбине Луке Ћеловића за 1933 год. (1934), 183—188.

Извештај о теренском раду, веома информативан. Изнесен знатан број особина, добро дефинисаних.

15. *Васо Томановић*, Акценат у говору села Лепетана (Бока Которска). ЈФ XIV (1935), 59—141.

После приказа општих карактеристика акцентуације (при чему, додуше, квантитетске прилике нису изведене начисто) следи систематско излагање акценатског система у морфологији и лексици, прилично укратко, без нагомилавања примера и без задржавања на интерпретацији појава (65—97). Класификација материјала Даничићева. Затим исцрпно поглавље о узвицима и њиховој интонацији, са много смисла за нијансу, а такође и о извесним интонационим и акценатским појавама везаним за специфичне прилике у контексту (питање, емфаза итд.). Закључци које је аутор извео из свог значајног материјала у погледу улоге ових феномена у процесу акценатског развоја нису сваки пут убедљиви. Врло је користан одељак о акценту речи романског порекла (107—137), који, дајући богату лексичку грађу, утврђује акценатске релације при позајмљивању лексике.

Рец.: *А. Белић*, ЈФ XV, 246—25. Истиче корисност Томановићевих података.

16. *Радомир Алексић*, (Извештаји о испитивању говора Горњих Васојевића). ГЗС II (1935), 21—25 и III (1936), 13—14.

У првом извештају низ основних црта и текст, у другом известан број одступања говорног типа Лијеве Ријеке и сасвим кратак текст.

17. *Рад. Бошковић*, (Извештај о испитивању говора Озринића). ГЗС II (1935), 27—36.

Задржава се на акцентуацији, једначењу лок. мн. са ген. мн., облицима колектива на *-ад* и судбини *х*. Уз интересантну дискусију особина даје и осврте на стање у другим црногорским говорима.

18. *Л. Вујовић*, Мрковићки дијалекат. ГЗС II (1935), 39—42.

Сажет преглед основних особина. Потврда онога што је изнесено у раду под 10 и неколико нових чињеница.

19. *Бранко Милетић*, (Извештај о испитивањима говора око Бијелог Поља, у Васојевићима и у Црмници). ГЗС II (1935), 13—16, IV (1937), 21—25.

У првом извештају неколико важнијих диференцијалних црта и кратак текст из Трепче. У другом извештају основне особине црмничког говора, о којем је аутор доцније објавио подробну монографију (бр. 23).

20. *Рад. Алексић*, (Извештај о испитивању говора у околини Берана и Колашина). ГЗС V (1938), 15—16.

Наводи особине овог другог говора, који по његовом бележењу припада овом дијалекту (док га остала литература, у новије време и М. Стевановић, убраја у источнохерцеговачки, уп. § 150, т. 33).

21. *Радомир Алексић*, (Извештај о испитивању говора Паштровића). ГЗС VI за 1938 (1939), 17—20.

Знатан број гласовних особина.

22. *Рад. Алексић*, (Извештај о испитивању паштровског, маинског и спичанског говора). ГЗС VII за 1939 (1940), 36—37.

Наводи неколико разлика између тих говора.

23. *Бранко Милетић*, Црмнички говор. СДЗб IX (1940), 209—663 (с картом и регистром речи).

Исцрпан опис фонетике, морфологије и синтаксе (овој последњој посвећено је преко 120 страна, дакле више него и у једном другом раду о нашим дијалектима). Дескрипција, рађена на модеран начин, показује велику лингвистичку културу ауторову. Фонетске појаве осветљене су реално у својим многоструким преливима и колебањима. Изговор неколико гласова (*к'* и *ї'*, *ѧ*, *ć* и *ȝ*) приказан је палатограмима. Баш због високог квалитета ове монографије мора се жалити што при расправљању о фонетским променама недостају фонолошки критерији; понегде остаје непрецизирана дистинкција између обавезног и факултативног. У објашњавању факата аутор не показује знатнију иницијативу. Изашавши непосредно пред рат, књига није стигла да буде оцењена у науци, што поред осталог значи да тачност њеног материјала није ни потврђена ни оповргнута. — На крају текстови, од којих је један у нешто друкчијој редакцији већ био објављен у ГЗС V, 30—32. Одељак о акценту остављен да се штампа посебно, до данас није публикован.

24. *Михаило Стевановић*, Систем акцентуације у пиперском говору. СДЗб X (1940), 67—184.

Детаљно излагање значајне грађе с вођењем рачуна о одступањима која се јављају у два ивична села као резултат повлачења " с крајњег слога под утицајем суседних говора, подгоричког одн. бјелопавлићког. Класификација именица механичка (по броју слогова). Пиперски акценатски систем поређен је систематски са Даничићевим, а само изузетно с оним у другим дијалектима. Непрецизности у изразу овде су ређе него у раду под 13, а штампарске грешке у дужинама не ометају разумевање излагања. На крају текстови.

25. *Радомир Алексић*, (Извештај о испитивању спичанског говора). ГЗС VIII за 1940 (1941), 15—22.

Веома садржајан списак особина, гласовних, морфолошких и лексичких.

26. *Васо Томановић*, Acc. pl. личних заменица првог и другог лица: *ni*, *vi*, (*ny*, *vy*). Посебан отисак из „Годишен зборник на Филозофскиот факултет на Универзитетот во Скопје", Историско-филолошки оддел 3 (1950), бр. 2, 1—16.

Поред осталог саопштење о томе да се овакви облици чувају у неким местима у Боки Которској.

27. *Михаило Стевановић*, Испитивања појава и особина народних говора Црне Горе. Гласник САН III за 1951 (1952), 274—276.

О неким говорним разликама у источној Црној Гори и о развоју акцентуације у западном делу Старе Црне Горе.

28. *Milman Parry*, Српскохрватске јуначке пјесме. Књига друга. Нови Пазар: Српскохрватски текстови. Издали Српска академија наука и Harvard University Press (SAD). Beograd и Kembridž 1953. XXXI + 448.

Текстови песама које је 1934. Пари снимио на плоче у Новом Пазару од муслиманских гуслара, углавном из области Пештер код Сјенице. Транскрипција ових снимака извршена је накнадно. Осим тога ту су и текстови разговора с гусларима, такође пренети са плоча и при том акцентовани. Акцентовање је извршио, очигледно поуздано, проф. Гојко Ружичић. Вредност ових текстова као лингвистичких докумената умањена је тиме што су гуслари претежно албанског порекла. Ипак неће бити да њихов говор битно одступа од онога што је типично за наше Муслимане у оном крају. Осим тога ти информатори или често путују гуслајући или живе већ одавно ван свог родног места. Стога постојање издања ових опширних и дијалекатски изразито обојених текстова ниуколико не смањује потребу за правим лингвистичким описом говора.

29. *Л. Вујовић*, Историски пресјек губљења глаголске рекције у црногорским говорима. ЈФ XX (1953—54), 87—126.

Расправљајући ово питање аутор уз пут даје знатну количину врло значајног материјала из мрковићког говора (не само о питању глаголске рекције и чак углавном не о томе), а такође и понешто напомена о разним особинама појединих других говора овог дијалекта. Ауторова теза да је губљење рекције почело најкасније у X веку под страним утицајем постављена је смело. — Није сасвим сигурно да се мрковићке говорне одлике које аутор наводи могу све без изузетка свести на архаизме.

30. *Радомир Алексић*, (Извештај о испитивању говора кртолског, муљанског и грбаљског). Гласник САН V (за 1953), 333—337.

Има интересантних нових података, нарочито о гласовној вредности *ь* и *а* (мада није увек разјашњено да ли је фонолошка разлика између ових вокала истрвена).

§ 172. О перојском говору:

1. *Mieczysław Małecki*, Przegląd słowiańskich gwar Istrji, Kraków 1930 (упор. § 17, т. 6).

О перојском говору 111—114. Сажет списак особина, и то, услед схематичности целог рада, углавном оних које су општештокавске или бар опште зетско-сјеничке. Готово ништа што би осветљавало однос овог говорног типа према другим црногорским говорима или што би омогућавало да се из перојске ситуације извуку закључци о прошлости матичног говора. Има доста нетачности, нарочито у акценту.

2. *Josip Ribarić*, Razmještaj južnoslavenskih dijalekata na poluotoku Istri. СДЗб IX (1940), 1—207. (Упор. § 204, т. 6).

О перојском говору на стр. 50—51 са сасвим мало података, и осим тога ту и тамо по разним деловима расправе, највише на стр. 100. Рибарићево бележење даје утисак солидности.

3. *Бошковић Радосав* и *Поповић Иван*, Испитивање штокавских говора јужне Истре. Гласник САН III (1951), 277.

О овом говору два реда са напоменом о типу акцентуације.

4. *Josip Ribarić*, Izvještaj o proučavanju „perojskoga govora" na poluotoku Istri. Ljetopis JAZU 57 za 1949—50 (1953), 249—255.

О стању у којем је аутор затекао перојске јекавце, о информаторима и (252—254) о особинама говора, фонетским, морфолошким и синтаксичким. Количина новога није велика.

МЛАЂИ ИКАВСКИ ДИЈАЛЕКАТ

Границе

§ 173. Највећи део говора овог дијалекта налази се у простору између источне границе чакавштине (§ 14), одн. јадранске обале и линије која је у § 133 означена као западна граница компактне јекавске територије. На северу ова област допире до Саве, одн. до међе кајкавштине у сливу Купе. На овој територији икавским наречјем говори огромна већина Хрвата и Муслимана. Међу Србима који су овде веома многобројни, има само врло мало икаваца, по правилу у непосредном суседству представника осталих народа. Уп. и § 133. Најјача компактна група икаваца налази се у западној Херцеговини с околним областима: далматинским копном и деловима западне и централне Босне.

Икавских насеобина има, даље, по Барањи и северно одатле[1] расутих све до предела западно и северно од Будимпеште. Источно од ове зоне налази се у Бачкој, око Суботице, Сомбора и Баје, веома јака група икавских Буњеваца.

На неким од далматинских острва налазе се такође насеобине штокавских икаваца, који су дошли с копна. То су: Маслиница на Шолти, Сумартин на Брачу и Сућурај на Хвару. Из тих места шире се елементи штокавског утицаја и по суседним чакавским насељима.

Штокавских икаваца има и у јужноиталијанској покрајини Молисе, у селима Acquaviva-Collecroce (Крȗч), San Felice Slavo (*Сти̏фѝли̏ч* или *Фѝли̏ч*) и Montemitro (*Мундѝми̏ар*).

Икавски изговор запажен је и у разним селима у Азбуковици у западној Србији (околина Љубовије). Досад, међутим, није се поуздано утврдило која су све села у питању нити је уопште са сигурношћу утврђен искључиво икавски изговор у неком од села.

[1] Подаци у литератури не разјашњавају увек да ли икавци на том терену припадају овом дијалекту или посавском (уосталом и у самој Славонији има понегде новијих насеља с млађим икавским дијалектом).

§ 174. Новоштокавска акцентуација је и у већини говора овог дијалекта остварена радикално, с карактеристичним преношењем акцента на проклитику: *пó ӣодинē, òд ш̄икāвā, нà жӯш̄е ш̄ӯње.*

У мањем делу говора овог дијалекта има, међутим, и остатака старе акцентуације, изгледа углавном непренесеног ^ (в. ниже).

Што се тиче неакцентованих дужина, оне се у главнини говора доследно чувају, али у исељеничким групама (код бачких Буњеваца, у насеобинама у јужној Италији, у штокавским местима на Брачу и Хвару) долази до скраћивања једног дела дужина, очигледно под утицајем околине.

§ 175. Икавска замена јата у овом дијалекту обухвата и дуге и кратке слогове: *млúко, снӣī, дѝвōјка, пѝсма.* Постоји неколико лексичких екавизама, углавном истих као у јекавским говорима (§ 135): *зѐница, цѐсш̄а, ȍбедвӣ* итд. Насупрот томе нема правих старих јекавизама који би улазили у састав већег броја говора овог дијалекта. Али у појединим говорима, нарочито тамо где се поред икавског насељавало и јекавско становништво, има јекавизама који су траг скорашње мешавине. Тако у говорима долази *њѐко, прѐсш̄анē, јѐдем, ћѐо, дијéш̄е, сѝјено* (у овој се речи јекавским изговором избегава хомонимичност са лексемом *сӣн* у косим падежима). Забележени су и контаминирани примери као *ђи* < (*ī*)*ди* × (*ī*)*ђе*, *ћила* < (*х*)*ш̄ила* × (*х*)*ћела.*

§ 176. У погледу боје вокала скоро сви говори овог дијалекта слажу се по правилу с источнохерцеговачким дијалектом. За неке крајеве Босне литература помиње *а°* (*опа°нци*), али обим појаве засад није познат.

За редукције вокала, нарочито уз сонант, имамо потврде из разних говора (*сàкрла, изӣòрло*), али и ту недостају прави подаци о месту појаве у језичком систему и о њеној изоглоси.

Вокалска група *-ао* дала је на већем делу подручја *-ō* (*рѐкō*), са чиме паралелно иде често и *-ео* > *-ō* (*ȕзō*). Али у знатном броју говора, углавном у Далмацији и Хрватском приморју, *л* на крају слога и речи прешло је у *а*: *пȍпија, òплеја, дија, дѐбеја, ш̄ѐјаци, сш̄ѐјана.* Сонант *ј* развијен у суседству палаталних вокала пренесен је и даље: *чȕја, ӣòја* (= го), *вр̀ја* (= врхао). Уп. и контракцију *аа* > *ā*: *пѐкā, шéш̄ā, жâ,* — али *оа* > *ō*: *вô, сô,* ген. *коца.* У неким говорима има мешавине (појаве *о* у понеким примерима), а чест је и аналошки повраћај *л* у разним категоријама (сем радног придева): *цӣл, пѐпел* итд. (што свакако није увек без утицаја чакавског суседства).

У особине штокавских икавских говора, свих или већег дела њиховог, спада и појава гласа *е* место *а* у примерима *врéбац* (мање-више у свим говорима) и *рéсш̄и* (знатно ужа ареа), а такође и *е* место *о* у *ӣрѐб, ӣрѐбље* (већина говора). Значај ових феномена за сам језички систем веома је ситан, али се они ипак често наводе због њихове старине и изоглосе која обухвата и чакавске говоре, најчешће оне јужније. Уосталом, узроци појаве овога *е* нису довољно јасни.

§ 177. На једном делу подручја овог дијалекта — углавном у крају око средњег тока Босне и горњег тока Врбаса — налазимо знатан број примера са *ј* < **dj*: *мѐја* (и *мѐјāш* и сл.), *ш̄ȕјӣ, млȁјӣ, слȁјӣ, ћȁја* или *сȁја* (= чађ), *прѐја*, понегде *жеја, краја* (= крађа). Примери са *ђ* у говорима језгра ове арее углавном су објашњиви наносом из других говора или аналогијом (ради се готово редовно о морфолошким категоријама где постојећа алтернација *ш̄* : *ћ* намеће и паралелну *д* : *ђ*). У осталим крајевима примера са *ј* има сасвим мало (што је резултат мешавине), или их нема уопште.

Неизмењена група *шћ* < **skj, stj* итд. (*шћеди, пришћ, оӣњишће*) има ширу ареу. Њу налазимо у долинама Босне и Врбаса, али и ван тога круга, нарочито у Макарском приморју. Упоредо с овом групом иде по правилу и *жђ* < **zgj*, **zdj* (*мȍжђāни*), само што је ту оријентација отежана јер су у питању свега две-три лексеме. Карактеристично је да у овој групи *ђ* није дало *ј* (као у чакавском *жј*), свакако због положаја у консонантској секвенци. Можда слично треба схватити и изостанак *ј* (иза *р*) у *р̀ђа.* У сваком случају изгледа да фонема *ђ* никад није сасвим ишчезла из говора (*жђ* се фонолошки разликовало од *жј* у примерима као *божји*). У томе су говори ове зоне архаичнији од чакавштине. Може се чак говорити о три велике арее на јужнословенском тлу: најзападнијој (већи део словеначких дијалеката, пригорски и главнина чакавских говора) где је у рефлексима група **zgj* **zdj* и сл. изгубљен оклузивни елеменат (тако да имамо *ж, з́, жј*), источној (главнина штокавских говора, а затим и бугарски и македонски — уколико нису захваћени новијим процесима), где је у другом делу групе дисимилацијом изгубљена фрикација, тако да имамо *жд*, и о међупростору (део штокавских говора на западу, већи део кајкавских и најисточнији словеначки), где је стање најархаичније, тј. нема ниједне од двеју промена (тако да је рефлекс *жђ* или *жџ*).

Промена *љ* > *ј* (*зѐмја, јȕди, кјȕч*) долази углавном дуж линије Неретва — Босна (упор. §§ 143 и 144).

Прелаз *-м* > *-н* у примерима као *видин, ш̄обон, сесш̄рон* (али *дим, срам* и сл., упор. § 143) одлика је говора ближих мору, а долази обично под импулсом из чакавштине.

Глас *х* очуван је углавном код Муслимана (додуше с редуцираном фрикацијом и склон потпуном ишчезавању у наставцима), а обично изгубљен код Хрвата.

Група *јд* у облицима композита од *ити* неизмењена је у многим говорима (тип *дôјдēм*), а понегде у источнијим крајевима налазимо *ј* (*дôјēм*). У великом делу говора имамо, међутим, *ђ* (*дôђēм*). Група *јт* много се чешће мења у *ћ*, што је бар донекле последица чињенице да је у инфинитивима без *-и* секвенца *-јт* у истом слогу.

Неразликовање *ч* и *ц* од *ћ* и *ђ* (изговор *ћетири*, *ђабе* и сл.) распрострањено је претежно код Муслимана, иако не код свих. Код Хрвата је ова појава ређа.

Ново јотовање извршено је у великој већини говора: *цвûће*, *ївȍжђе*, *ірêбље*. Понегде се, додуше, јављају примери *рȍдјāк*, *нȅтјāк* и сл., али тамо где у свим другим случајевима насупрот њима стоје облици са *ћ* и *ђ*, они захтевају посебно објашњење. Коначно решење овог проблема још се очекује.

Промена *же* > *ре* захватила је и овде примере као *мȍрем*.

§ 178. Облици плуралских падежа развијају се и ту у новоштокавском духу. У знатном делу говора дат., инстр. и лок. изједначени су, али најчешће с наставком *-м*: *јунáцим*, *у бȉсаїам*. Овакве форме господаре нарочито у јужним пределима. У знатном делу западне и централне Босне, нарочито у зони око река Босне и Врбаса, обични су и наставци са *-ма*: *з їȕслама*, *по пýтōвма*. На северу се јављају и остаци старих неизједначених облика, најчешће локативи (*нà коњӣ*), нешто ређе инструментали (*за їòведи*), и сасвим по изузетку дативи (*врâїом*). У крајевима где у м. и ср. р. има старих наставака, долази *-ами* у ж. р. (*жѐнами*), с тежњом да се уопшти за сва три поменута падежа.

Ген. мн. без наставка (*сȕдāц*, *сêл*, *бȁтӣн*) скоро нигде није у живој употреби. На ширем земљишту долазе само изрази као *пет їодин*.

У једном делу говора изостаје консонантска алтернација у дат.-лок. именица с номинативом на *-а* (тип: *рýки*, *на нòїи*), а понегде и одговарајућа алтернација у множини именица м. р. (*редовни́ки*, *врâїи*).

Карактеристична је чешћа појава плурала једносложних именица м. р. без проширења *-ов-*: *стри́ци*, *при́шти*, *цȁри*, *клȉни* итд. Овај архаизам представља везу са чакавским наречјем, у којем проширена множина није обична.

Двосложна хипокористична образовања м. р. имају тип *Пéро*, ген. *Пéрē* или *Áнте*, ген. *Áнтē*. Чест је и паралелни тип *Ђȕра*, *Áнта* (са ˇ). У вок. одговарајућих именица ж. р. раширен је наставак *-е* (*Кâте*).

У неким крајевима чува се облик *њê* у акуз. мн. личне заменице 3. лица.

Међу заменичким облицима налазимо и типове *тâ* или *тû* (= тај), *от-* у *отā* и сл., затим множинска образовања као *овизи* — све познато и са других страна.

§ 179. Имперфект је у овом дијалекту редак. Тамо где га има, његово одржање обично је везано за подршку споља: у Мостару за јекавско суседство, код насељеника у јужној Италији за италијанску околину. Значајно је чување *-хмо* у 1. л. мн. имперфекта у оба говора (мост. *бȉјāхмо* || *бȉјāсмо*, ј.-итал. *їрѐдāхмо*). — Аорист је, међутим, много раширенији.

У огромној већини говора инфинитив има краће облике: *òдвест*, *сми́шта́т*, *òбȳћ*.

Треће лице презента глагола VII и VIII врсте има у разним говорима наставке *-ē* и *-ȳ* (*нȍсē*, *нȍсȳ*).

У области глаголских основа карактеристично је *-ни-* место *-ну-* у инфинитивној основи глагола III врсте, које налазимо у највећем делу икавског подручја: *окли́знит се*, *потòнила*. У разним говорима обична су и образовања презентске основе на *-ива-* и *-аје-* (*зафàљӣвāм*, *обѐћāјēм*).

§ 180. Акценатска алтернација у дат. јд. именица на *-а* (тип *лȍзи*, *їрêди*) заступљена је и овде у многобројним примерима (на жалост за већину говора недостају подаци).

Позната је, бар понегде, и помињана разлика у акценту неодређеног вида придева (*блáїа* : ср. р. *блâїо*), а такође и тип *прȍдā*, *продáла* : *прȍдāло* и однос *кȍвā* : *кòвала*, *кòвало*. Са више страна имамо потврде за акценатски тип *плѐтēмо*, *чȉнӣте* у говорима овог дијалекта.

§ 181. Лексика ових говора развијала се под двоструким страним утицајем, турским и романским, од којих први преовлађује у Босни и Херцеговини, а други у приморју. Од синтаксичких црта поменућемо доста распрострањену појаву *с* уз инструментал оруђа и романску употребу *за* с инфинитивом у неким говорима (*Гадна је вода и за скухат што с њом*).

Разведеност дијалекта и његово формирање

§ 182. Упадљив је паралелизам између говорних типова на икавском терену и оних на јекавском. У оба дијалекта постоји по једно херцеговачко језгро са доминантним новоштокавским особинама и, северније одатле, по једно друго средиште у долини реке Босне и зони до на педесетак километара од њеног тока, са

много заостајања за новоштокавским развојем, па чак и с особима нама које подсећају на чакавштину. Иза овога распореда назире се средњовековна ситуација, свакако још из епохе пре замене *ѣ*: у Захумљу (= слив Неретве и суседне области), које је дуго било у саставу српске државе, говори са *ђ* < **dj*, *шт* < **skj* итд., у средишњој области босанске државе (= у сливу Босне и суседним крајевима[2]) говори са *ј* и *шћ* (а западно одатле свакако и типови још јаче ослоњени на чакавштину). При том се, по свему судећи, изоглосе *шћ* и *ј* нису прецизно поклапале. Замена *ѣ* пресекла је доцније оба подручја, јужно (херцеговачко) и северно (централнобосанско) на по једну источну и једну западну половину.

Да ли је нова граница наречја од самог почетка ишла приближно током Неретве, или је икаваца испрва било и источно од ње — то је питање које још очекује коначан одговор. Изоглоса новоштокавске акцентуације поклапа се, међутим, отприлике са старим изоглосама рефлекса **dj* одн. **skj*. Динамично херцеговачко сточарско становништво, икавско и јекавско, развијало је све више заједничких особина. При том су икавски говори, што је и природно, били у нарочито блиској вези са северозападнијим јекавским типовима. Овај се однос огледа у цртама као што су тип *Ђу́ро*: *Ђу́рē*, акценти као *чӣта́мо*, непознавање, потпуно или скоро потпуно, гласовних промена *-ст* > *-с* и *-х* > *-ī* (или *-к*), затим датив-ских енклитика *ни*, *ви* и облика имперфекта (уп. § 142).

Севернија говорна група, она са *ј* и *шћ*, задржала је дуже и стару акцентуацију, бар делимично. У то време она је морала имати, за разлику од јужне групе, карактер прелазне зоне између штокавског и чакавског наречја, што одговара историјско-географским чињеницама, тј. положају Босне између средњовековне Хрватске, чији су говори били изразито чакавски и немањићке државе, где се развијала најтипичнија штокавштина. Насупрот већ поменутим везама са чакавштином постојали су већ тада и у босанским говорима феномени као *чр-* > *цр-*, *вь-* > *у-* и замењица *што*. Овим променама (од којих се неке, истина, могу наћи и понегде у источној чакавштини), придружило се и *-л* > *-о*, а с друге стране изостале су типичне чакавске иновације, тако да је овај дијалекатски тип већ тада почео добивати све више штокавског обележја.

§ 183. Одлучну прекретницу у развоју штокавских икавских говора донеле су сеобе. Вршене овде претежно из политичких разлога (бежање на хришћанско земљиште) или у вези с ратним догађајима, оне су се кретале углавном дуж динарског гребена, тако да су представнике ових говора из предела између Неретве и Цетине одвеле далеко на северозапад, мешајући их често и са јекавцима који су се померали у истом правцу. Старе дијалекатске формације у западној Босни и суседним деловима Далмације и Хрватске биле су разнесене, а централнобосанска група остала је као острво у досељеничком мору, без суседа с којима је некада била у органском континуитету. (Упор. § 148). Створила се парадоксална ситуација да су рефлекси *ј* < **dj* и шћ < *skj** шире заступљени само у *источнијим* (а не западнијим) говорима овог дијалекта. Уосталом, и сама централнобосанска група, у знатној мери засута досељеницима, еволуирала је у новоштокавском духу. Преовладала је нова деклинација, продрли су широко елементи пренесене акцентуације. Све јаче надирала је и употреба африкате *ђ* место оригиналног *ј* < **dj*, чему је допринела и аналогија (*плати́ти* : *плаћен* = *ӣради́ти* : *ӣрађен*, а не *ӣрађен*; упор. § 177). Икавски говори ове групе чак су јаче измењени од суседних јекавских. Овде је углавном извршено и ново јотовање, а нестало је и живе употребе ген. мн. на *-ø*. И примери с непренесеним ˆ сачувани су на ужем земљишту. По Решетару, додуше[3], ареа овог архаизма доста је пространа, али доцнији истраживачи Павловић и Ружичић не налазе га готово нигде (Ружичић[4] га потврђује за околину Јабланице и Раме, чему би можда требало додати делове долине Босне). Наука још увек очекује подробнија обавештења о физиономији ових говора.

У сваком случају неразликовање два реда алвеоларних африката не спада стриктно у одлике говорног типа са *шћ*. Тај се феномен јавља, додуше у испрекиданој ареи, у појасу од Дубровника до источне Славоније (и у говорима исељеника из те зоне).

§ 184. Од разлика међу икавским говорима херцеговачког типа (тј. са *ђ* одн. *шт*) најупадљивија је она у погледу облика три множинска падежа. Док су севернији говори, који су раније одмакли од иновационих жаришта, сачували неизједначене наставке (аналогно појави у јекавском, па и екавском наречју), на југу су уопштени једнаки облици за сва три падежа и то, за разлику од нормалног екавског и јекавског стања, на *-м*, а не на *-ма*.

Ни промена *јд* > *ђ* није захватила цело земљиште овог говорног типа. Старије стање забележено је углавном у близини зоне са *шћ*, нпр. понегде у долини Неретве и долини Сане. Степен из-

[2] С једном напоменом: долина Раме и мањи део долине Неретве у окуци код Јабланице имају много заједничког са севернијим крајевима. То је управо крај где је стара граница Босне према Захумљу и новија према Херцеговини избијала на Неретву.

[3] Die serbokroatische Betonung, 14.

[4] ГЗС I, 32.

мешаности на подручју икавских говора огледа се и у томе што је аналошко *ӣђе̄м* заступљено и на многим местима где изостају органске форме са *ђ* у сложених глагола.

Велики значај за порекло разних исељеничких говора има промена *-л* > *-а*. Она захвата читав ланац говора на крајњем западу, уз обалу или у њеном непосредном залеђу, од макарског краја па све до Мркопља у Горском котару. Овакав је и говор насеобина у јужној Италији.

Говори Макарског приморја и пољички говори имају и *шћ* < < **skj* мада су иначе сродни са говорима залеђа, где је обично *шт̄*. Уосталом, изоглоса ове црте у дубини копна није сасвим позната. Зна се у сваком случају да у сливу Уне има области са *шћ* у суфиксу *-ишће* (*сӣрӣшће*), али са *шт̄* у већини других примера, што очигледно указује на мешавину.

У говорима смештеним близу границе чакавштине осећа се јак скорашњи утицај тога наречја. Осим у промени *-м* > *-н* он се манифестује и у усвајању различитих појединости као *кади* поред *ди*, затим екавизама (*бе́ло*), примера типа *попел* (= пепео), *кулик* итд. У околини Макарске и Пољицима налазимо дат.-лок. јд. ж. р. заменичко-придевске промене на *-он* < *-ом* (*на ливон и деснон ст̄рани*), што представља везу са дубровачким говором и једним делом далматинских чакавских говора. Чакавизама има у знатној мери и у помињаним штокавским насељима на иначе чакавским острвима.

Није довољно јасно колику ареу у говорима западнијег икавског подручја има *а* на месту старог *е* иза *ј* у композитима од **ję̄ти* (тип *за̀ја̄ти* „узајмити"). Промена *ję* > *ја* обична је иначе у чакавштини, нарочито јужној.

§ 185. Говор бачких Буњеваца (који су по пореклу сродни Буњевцима у северној Далмацији, Лици и велебитском подгорју) представља изразито херцеговачки тип, по особинама можда и најисточније боје од свих икавских говора (што значи да првобитна постојбина бачких Буњеваца није могла бити далеко од Неретве). Ту налазимо *ђ* < **dj*, *шт̄*, *јд* > *ђ*, ново јотовање, *-л* > *-о* (за разлику од *-л* > *-а* код западних Буњеваца), *е* у *вре́бац*, али *ра́ст̄и* и *ӣрдб*. У плуралским падежима има старих наставака, мада *-ма* снажно продире. Облици на *-м*, донесени из старе постојбине, истиснути су на бачком терену. Усвојен је и бачки српски изговор низа гласова: *ě*, *ŏ* > *e*ᵃ, *o*ᵃ; *ē*, *ō* > *i̯ē*, *u̯ō*; *л* > *ѧ* || *л'* у зависности од следећег гласа; *ш*, *ж* и *ч* осцилирају од врло тврде до меке артикулације итд.

§ 186. Говор икавских насеља у јужној Италији, мада и он има углавном *ђ* одн. *шт̄*, ипак показује знатно више додирних тачака са чакавштином. Тамо долазе сачувано *чр-* (*чрӣва*), два примера са *ј* < **dj* (*прѐја*, *т̄ӯј*), *ję* > *ја* у *зајат̄*, појава *а* < *ь* у *за̏ли* и *ма̏лин*, *вь-* > *ва-* у *ва̀зē* „узети", *е* у *т̄епал* и готово редовно непроширена множина једносложних именица м. р. Све би ово сведочило о некадашњем постојању једног ишчезлог говорног типа (уп. § 202). Иначе је овај говор претрпео врло многострук утицај италијанске околине који је довео чак до далекосежних поремећаја и расула у систему интонације и квантитета (*са зо̂ва* „зове се", *па̀* „пао"), а и до драстичних вокалских редукција (*кра̂в* „крава", *су ӣа ỳбеᵘл* „убили су га").

§ 187. По ономе што се досада о њему зна, икавски говор у Азбуковици не одликује се ничим (сем замене *ѣ*) од околног јекавског типа, углавном вуковског. Додуше, пред науком још увек стоји задатак да прибере тачнијих обавештења о овом говорном типу, задатак утолико хитнији што се икавски изговор у западној Србији све више губи. У међувремену је етнограф Љ. Павловић (СЕЗб XL VI, 346 и д.) на основу народног предања утврдио да родови с икавским говором воде порекло од рудара досељених „у већим групама" из Далмације, западне Босне и Херцеговине, како изгледа у XVII веку.

ЛИТЕРАТУРА

§ 188. За главнину говора:

1. *Milan Rešetar*, Die čakavština . . . (упор. § 17, т. 1).

Ту и тамо подаци о распореду штокавских икавских говора у Приморју с понеком примедбом о којој особини једног или другог говора.

2. *Jos. Aranza*, (Извештај о говору Шибеника, укључен у реферат који је В. Јагић у име Балканске комисије Бечке Академије наука поднео о дијалектолошким истраживањима организованим 1897). Anzeiger der Kais. Akad. der Wissenschaften, Phil.-hist. Classe XXXIV (1897), 160—161.

Свега неколико података, али довољно да се констатује чисто штокавски карактер говора овог града.

3. *Stojan Rubić i Anđeo Nuić*, Duvno (Župańac). ZNŽ IV (1899), 244—291.

Етнографски опис на народном језику (описе су дала оба аутора, а уредник је сјединио текстове, означавајући увек који је пасус од којег аутора). Елемената књишког изражавања код Нуића има врло много, док је Рубићев

језик знатно бољи (иако ни он није сасвим чист). Може се сагледати известан број важнијих особина локалног говора. Стр. 275—291 текстови народних песама. — Рубићевих прилога (текстова народних песама) има и у ZNŽ XXIII, XXIV и XXV.

4. *Ivan Krmpotić*, Iz osičke općine ili kuļske kumpanije (u Lici). ZNŽ V (1900), 132—147.

Неакцентован текст на добром народном језику, са доста дијалекатског и у синтакси.

5. *Milan Rešetar*, Die serbokroatische Betonung . . . (упор. § 29, т. 10).

О икавским говорима само спорадично. Подаци о непренесеном ˆ у босанској зони нису увек сигурни.

6. *Ivan Klarić*, Kraļe (u turskoj Hrvatskoj). Narodni život i običaji. ZNŽ VI (1901), 53—114, 249—291 (и други етнографски прилози из истог места, ZNŽ XVII, 171—185, XXII, 289—301, XXVII/1, 166—175).

Неакцентовани текстови писани говором католика околине Бихаћа. Понекад пробије књишка реч или обрт. Реченица нема свежину народног говора. Ипак се лепо сагледа низ основних црта фонетике и морфологије, мада ни ту писац није доследан у верности народноме.

7. *Frano Ivanišević*, Poļica. Narodni život i običaji. ZNŽ VIII (1903), 183—336, IX (1904), 23—144, 191—326, X (1905), 11—111, 181—307 (с картом и великим бројем илустрација).

Богат етнографски опис писан штокавским икавским говором Средњих Пољица. Аутор је из села Јесенице у Доњим Пољицама (где је говор чакавски) и тачно је примећено (Rešetar, AfslPh XXVIII, 431) да је погрешио што није писао језиком свог села. Ипак, упркос извесним недоследностима и местимично ненародном изражавању, текст има бујност динарског народног причања, а пружа и обиље лексичког материјала. У књ. VIII на стр. 247—251. подаци о говору с набрајањем разлика између Горњих, Средњих и Доњих Пољица. Акценат у тексту није обележаван.

8. *I. Kasumović*, Pabirčenje po Iveković—Brozovom Rječniku hrvatskoga jezika. NVj XII (1903—1904), 431—441, 573—581.

Тиче се значења или распрострањености, ређе акценатског или гласовног лика већег броја речи наведених у том речнику. Аутор даје азбучним редом материјал из свог родног места Перушића с напоменом да се у већини случајева његове констатације односе и на остале говоре у Лици.

9. *Matej Milas*, Današnji mostarski dijalekat. Rad 153 (1903), 47—97.

Садржајан опис који полази од говора мостарских икаваца, пре свега Муслимана. Има новина које одају ширину пишчевог интересовања. Одељак о речничком благу распоређен добрим делом према семантичком критерију. Поред два врло кратка текста народних умотворина стотинак примера фразеологије. Неки од ауторових навода нису поуздани, а ни објашњења нису увек

срећне руке. Акценат није свуда означен. Излагање о скраћивању неакцентованих дужина почива на неспоразуму. Изгледа да ауторови информатори нису носиоци чистог народног говора. — Знатан број исправки Миласових тврђења налазимо у радовима наведеним у § 150, т. 15 и 26.

10. *А. И. Беличъ*. Діалектологическая карта . . . (в. § 17, т. 4).

Расправљајући на стр. 54—56 о штокавским икавским говорима и истичући да у њима има и елемената чакавског порекла, аутор даје и нешто новог материјала, највише из Љубушког у западној Херцеговини, околине Јајца и Бање Луке.

11. *Rudolf Strohal*, Neke dijalektične osobine iz trgovišta Mrkoplja. NVj XIV (1905—6), 665—673, 743—752.

Главне особине фонетике и морфологије говора трију места у Горском котару изнесене сумарно, али са доста понављања, са понекад грубим нетачностима, врло непотпуно (тако нису дати примери за рефлексе група **skj*, **stj* и сл.) и без разумевања проблематике. Аутор не застаје пред узлазним акцентом на једном слогу и не поставља себи задатак да одреди елементе скорашњег чакавског наноса. Посебно би требало проверити тврђење да у основици говора лежи онај који су донели православни (доцније покатоличени) досељеници и да овако говоре и данас православни у селу Туку. На крају нешто „туђих ријечи". Без текстова.

12. *Milan Rešetar*, Der štokavische Dialekt (упор. § 29, т. 12).

Поводом разних феномена дати су подаци о стању у овом или оном икавском говору, али без обилнијег материјала.

13. *Gr. Bud. Tomljenović*, Bunjevački dijalekat zaleđa senjskoga s osobitim obzirom na naglas. NVj XIX (1910—11), 335—348, 401—414, 483—499, 579—604.

Знатно озбиљније од већине других радова у NVj. Поред Гласова и Облика доста и о акценатском систему у морфологији. Чести осврти на литературу, у дискусији само мало падова. Без синтаксе, без текстова, примери добрим делом неакцентовани. Упркос томе ово је досад најбогатији извор обавештења о *једном* говору овог дијалекта. Штета је, међутим, што нису прецизирана места (или место) одакле потичу примери и што су изостале информације о разведености говора овог подручја (преко 60 села).

14. *Milan Japunčić*, Osobine bunjevačkog govora u Lici. NVj XX (1911—12), 266—273.

Само фонетика и морфологија. Информације ограниченог обима, али прегледно дате. Ни овде нису јасно издвојени елементи чакавског наноса. Без текстова.

15. *Rudolf Strohal*, (в. § 150, т. 18).

16. *Stjepan Banović*, Vjerovańa (Zaostrog u Dalmaciji). ZNŽ XXIII (1918), 185—214.

Текстови на врло добром народном језику (из краја југоисточно од Макарске). Неакцентовано. У почетку дата кратка напомена о језику, која се углавном не тиче битних особина. Сличне краће текстове објавио је исти

аутор и у ZNŽ XXVI 1 (1926), 186—188, XXVI 2 (1928), 347—357, XXVII 1 (1929), 176—177, XXVIII 1 (1931), 239—240, XXIX 1 (1933), 235—237, XXX 1 (1935), 227—232 и XXXII 1 (1939), 230—234, а у ZNŽ XXXV (1951) дао је текст једне дуге, дијалектолошки прилично интересантне песме из Брда код Заострога.

17. *Миловој Павловић*, О становништву и говору Јајца и околине. СДЗб III (1927), 95—122 (с картом).

Порекло становништва, углавном оног католичког и муслиманског, у првом плану интересовања. На стр. 105—112 изложене говорне особине са доста нових запажања, али без претензија на исцрпност. Примери обично нису акцентовани. Аутор обраћа пажњу на тананије гласовне нијансе, али употребљени графички знаци нису увек довољно објашњени. Мешавине у говору аутор тумачи конкретним мешањем живља. Без текстова.

18. *Mieczysław Małecki*, Cakawizm z uwzględnieniem zjawisk podobnych. Kraków 1929 (PKJ 14), 1—98 (с картом).

Посвећено питању неразликовања шуштавих консонаната од пискавих, претежно у чакавским говорима. Додирнуто је и стање у штокавским говорима Карлобага и градске четврти Долац у Шибенику, где се јавља исти феномен.

19. *Vice Vuković*, Pomoć sv. Ante od Padove u Sinjskoj Krajini. ZNŽ XXIX 1 (1933), 239—240.

У неакцентованом тексту огледа се свега неколико особина народног говора.

20. *Гојко Ружичић*, Главније особине неких икавских говора западне Босне. ГЗС I (1934), 31—45.

Веома информативан извештај о говорима у долинама Лашве, Врбаса и Сане, понекад с освртима на друге босанске икавске говоре. Преглед свих важнијих особина и њиховог територијалног распореда. Досад најсадржајнији извор података о изоглосама на земљишту овог дијалекта. — Извештај истог аутора у ГЗС III поменут је у § 150, т. 25.

21. *Petar Skok*, Prilozi proučavanju turcizama . . . (в. § 150, т. 27).

22. *Mate Hraste*, Osobine govora otoka Šolte, Čiova, Drvenika i susjedne obale. Rad 272 (1948), 123—156 (с картом).

Од испитиваних места штокавска су само Сегет на копну и Маслиница на Шолти, али се штокавски утицај осећа јаче или слабије и у околним чакавским насељима. Чакавски говорни тип налази се у центру испитивачеве пажње, обавештења о говору штокавских села имају више узгредни карактер.

23. *Mate Hraste*, O štokavskim govorima na Hvaru i Braču. Zbornik radova Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu I (1951), 379—395.

Опис важнијих фонетских, акценатских и морфолошких особина, без много задржавања на детаљима, понекад са дискусијом. Погдегде се помињу и одлике говора Макарског приморја, за који аутор констатује да је готово једнак говору штокавских места на Хвару и Брачу.

Рец.: *И. Поповић*, ЈФ XIX, 323—325. Саопштавајући укратко садржај рада, замера аутору што није јасније приказао стање неакцентованих дужина.

24. *Светозар Георгијевић*, Јат (ѣ) у говору Личког Поља (в. § 150, т. 32).

25. *Миливој Павловић*, (Извештаји о испитивањима икавских говора у Босни и Херцеговини). Гласник САН III за 1951 (1952), 277, IV (за 1952), 318—319, V (за 1953), 325.

Пре свега генетички поглед на говоре или, у појединим случајевима, на путеве ширења извесних особина. Без спискова говорних обележја.

26. *Milan Moguš*, Izvještaj o istraživanju narodnih pomorskih naziva u Podgorju u god. 1952. Ljetopis JAZU za 1951—52 (1954), 193—196.

На стр. 193—194 дванаестак особина говора тог подручја (дуж обале ужно од Сења).

27. *Nikola Rončević*, Aorist u hrvatskom jeziku. Zagreb 1941—56, 1—23.

На основу материјала који пружа језик једног писца (М. Будака), родом икавца из Лике. Из примера се назире и нешто других особина овог говора

28. *Ljubomir Maštrović*, Ninski govor. Radovi Instituta Jugoslavenske akademije u Zadru II (1955), 87—140.

Садржајан опис говора заснован на Ившићевом упитнику (§ 29, т. 18). И поред приличног броја непрецизности и наивности, неизбежних код аутора, који није био у непрекидном активном контакту са лингвистичком науком, опис садржи корисне податке и спада међу употребљивије радове из ове дијалекатске области. Посебно треба поздравити тежњу да се да што потпунија синтакса (стр. 117—135). Обележавање акцента и, нарочито, квантитета инспирише резервисаност. Рад обухвата и један текст (стр. 131—132).

§ 189. За говор бачких Буњеваца:

1. *Јован Ердељановић*, О пореклу Буњеваца. Београд 1930 (Посебна издања СКА LXXIX), X + 408.

Стр. 19—39. О буњевачком говору. Доста дискусије на бази оскудног материјала. Поређење са буњевачким говорима на западу. Преглед раније литературе која се своди на мршава обавештења забележена од нестручњака. Наведена је и литература такве врсте о далматинским и личким Буњевцима.

2. *Светозар Георгијевић*, Бачки буњевачки говор. ГЗС VI за 1938 (1939), 23—32.

Знатан број говорних особина. Корисно мада су понеке појаве несрећно дефинисане. Само један део примера је акцентован.

3. *Ante Sekulić*, Govor bačkih Bunjevaca. Sombor 1947, 1—18.

Изложене су гласовне одлике. Иако у бележењу нема много грубих грешака (примери су остали неакцентовани из разлога „техничке нарави") у објашњењима особина честе су заблуде иза којих стоје недостаци ауторове лингвистичке спреме.

4. *Миливој Павловић*, Испитивање икавских говора. Гласник САН V (1953), 324 (—325).

Поред осталог о неким појавама у говору бачких Буњеваца (с освртом на њихово порекло).

5. *Иван Поповић*, О бачким буњевачким говорима. Зборник Матице српске за књижевност и језик I за 1953 (1954), 123—146.

За разлику од Георгијевића и Секулића, аутор је испитивао говор свега двају места. Поповићев материјал већим делом потврђује њихове наводе. Поповићева широка дискусија даје два резултата: очигледно тачну констатацију о врло јаком утицају бачких екавских говора и потврду схватања о херцеговачком пореклу Буњеваца. Сам закључак (стр. 145) изненађује ауторовом географском дезоријентацијом. — Без текстова, без синтаксичких особина, материјал из штампарских разлога неакцентован. (У овај рад ушли су и подаци укључени у Поповићев извештај са терена у Гласнику САН II за 1950 (1951), 315).

§ 190. За говор насеља у јужној Италији:

1. *Milan Rešetar*, Die serbokroatischen Kolonien Süditaliens, Wien 1911. Kaiserliche Akademie der Wissenschaften, Schriften der Balkankommission. I Südslavische Dialektstudien V. 402 ступца, 4°.

Не само лингвистички, већ и етнографски и историјски рад. Дат је и преглед раније, углавном публицистичке литературе. Опис говора (стр. 141—234) дат је на основу сразмерно оскудног броја примера, што је само донекле надокнађено обиљем текстова (235—322), таквих које је аутор сам записао и таквих које је преузео од ранијих истраживача. Упркос доста детаљисаној дискусији, лингвистички материјал молиског говора остао је недовољно искоришћен за нашу науку. Остали су у сенци главни проблеми: нити је дата продубљенија анализа порекла насељеника, нити су из грађе њиховог говора извучени закључци о дијалекатском стању у првобитној постојбини у часу пресељења. — На крају збирка речи. — Први извештај о овом говору објавио је Решетар у Anzeigeru der Phil.-hist. Klasse бечке Академије наука XLV (1908), 3—17, а сличан текст изашао је, преудешен донекле за ширу публику, и у дубровачком часопису Srgj, за 1907, св. 24.

Рец.: *A. Meillet*, BSL XVIII, 105—108. Уз похвале аутору извлачи закључке општијег карактера о природи еволуције овог говора у италијанској средини. *St. Wędkiewicz*, RS VI, 229—236. Углавном о италијанским елементима у овом говору, специјално о етимологији позајмица из италијанских дијалеката.

2. *G. Reichenkron*, Serbokroatisches aus Süditalien. ZfslPh XI (1934), 325—339.

Објашњава, често врло духовито а скоро увек уверљиво, низ морфолошких и синтаксичких појава утицајем италијанског језика, одн. локалног италијанског дијалекта.

§ 191. За икавски говор у западној Србији:

1. *H. Hirt*, Der ikavische Dialekt . . . (в. § 150, т. 10).

Не пружа слику особености икавског говора у западној Србији. Вредност ауторовог излагања смањена је и тиме што он не разликује праве примере икавштине од специјалних случајева појаве *и* на месту *ѣ* (*видио, прискочити, прико, гриота*). На стр. 1—2 кратак преглед ранијих помена о овим икавцима.

ИСТАРСКИ ИКАВСКИ ДИЈАЛЕКАТ

Границе

§ 192. Говори овог дијалекта обухватају две међусобно растављене територије у Истри. Прва, већа, налази се на југу и западу од линије: ушће Раше — доњи ток те реке — Канфанар — Кринга — Тињан — Трвиш — Каројба — ток Мирне западно од Мотовуна — околина Каштелира (који не спада овамо) — ушће Мирне. Ова територија, из које треба изузети знатан број романских места, а такође и село Пероју код Пуле, насељено црногорским јекавцима, продужује се унеколико и даље на северу, у простору између Мирне и Рокаве, а такође и у околини Каројбе и Грдосела, али су тамо (бар према постојећој литератури) чакавски елементи толико јаки да преовлађују. — Много је мања и територијално и бројем становништва штокавска група села у северној Истри, у планинском крају Ћићарији на средокраћи између Трста и Ријеке.

Особоине

§ 193. Говори овог дијалекта имају претежно непренесену акцентуацију, али без ˜, који је доследно замењен са ˆ. Преношење се ипак врши кад је у питању ̏ на отвореном крајњем слогу. При том се у скоро свим говорима добива ′ без обзира на првобитни квантитет претходног слога: *ви́но*, а исто тако и *во́да*. У знатном делу говора овоме се придружује и преношење ˆ и ̏ акцента на сваки претходни дуги слог: *на́род, пи́тала, бли́шти, ли́хон*, али *јези̏к, лопа̏та, јуна̂к*.

Иначе акцентуацију у говорима јужне и западне Истре карактеришу два скорашња процеса, који су још у току: факултативно претварање ′ у ˆ (*бра̂да, во̂да, пи̂тати, иж ру̂ке*) и (обично такође факултативно) скраћивање ˆ у ̏ у отвореном задњем слогу (*водѐ, љӯди̏, во̏*). Развој, дакле, иде од троакценатског типа ˆ ′ ̏ ка дво-

акценатском ˆ ", а при том се уклања ограничење распореда ", који није могао стајати на отвореном крајњем слогу (јер је повучен одатле), и замењује се одговарајућим ограничењем за ˆ. Почетак оба ова процеса пада очигледно у епоху после повлачења " с отвореног краја речи (иначе би, нпр., " у *водѐ* доживео судбину " у *водà* > *вóда* || *вôда*). Промена ′ > ˆ резултат је мешања са чакавским и романским живљем, који, усвајајући место штокавског акцента, уноси ипак своју силазну интонацију. Ни други процес не може се одвојити од романског утицаја, утолико пре што под истим утицајем долази и до потпуног скраћивања свих дугих акцената у неким истарским местима. Карактеристично је да у овом случају скраћивање почиње од најизложенијег положаја на крају речи. Уп. ˆ > " у затвореном крајњем слогу и у говору Галипољских Срба, који је био подвргнут снажном грчком и турском утицају (и који такође има факултативно ′ > ˆ).

И дужине иза акцента скраћене су у овим говорима темељито: *млâтимо, бráздон, вечѐра* (3. л. јд. през.) За њима су се понегде повеле и дужине испред акцената: *наслуђивàли*, дат. мн. *људȋн*.

§ 194. Замена *ѣ* је икавска; понегде има екавизама унесених којипут из чакавских говора: *сѐно, брѐсти, брѐза, колѐно* итд.

У једној мањој зони, углавном између Пореча и Ровиња, намазимо дифтонгизацију *ē* и *ō*: *бᵘôси, сȉестра, кᵘóња*. Још је много мања распрострањеност затварања неакцентованог *е* и *о*: *систрȉца, утàц*.

И овде се јављају, свуда или само местимично, примери као *крѐсти, рѐсти, рéбац* и *ȉрѐб*, затим *ја* < *је* у *зајâти*.

На крају слога *-л* > *-а* (*-ја*): *бȉја, каштѐја, ȉоја, стѐјана*. Група *аа* > *ā*: *зâва, рѐка* > *рѐкā*, а *оа* > *ō*: *сô* (и *сȍ*), *бôна*.

§ 195. Најчешћи рефлекс групе **dj* овде је *ж* (које може бити и умекшано *ж′*), али се много пута јавља и *ј*, заступљено неједнако у различитим говорима: *крѐжа* „крађа", *млàжи, ȉлджен* „глођем", — *прѐја, слàји, посâјен*. У околини Пуле има, међутим, месних говора са *џ* одн. *ђ* или сл. < **dj*: *ȉлђе, рâђа*.

Рефлекс групе **tj* је обично *ч* одн. *ч′* (*нêче*, одн. *нêч′е*). Консонант *ћ* < **tj* долази једино тамо где је **dj* > *ђ*.

Групе **skj*, **zgj* > *шт* и *жд*: *оȉњȉште, даждȉло* (једино на крајњем југу долази *шћ* и *жђ*).

Ново јотовање је извршено: *здрâвље, весêље, лȉшће* (*лȉшт′е*). У Ћићарији су забележени и примери са *тљ* < *тј* као *прȕтље*. Групе *јт* и *јд* остале су, међутим, скоро свуда без промене: *пòјти, дâјде*.

У говорима на крајњем северозападу јавља се под млетачким утицајем цакавизам, тј. изгубљена је разлика између шуштавих и пискавих спираната, а такође и између одговарајућих африката: *шȕшед, жмȉја, нâцин*. У недостатку тачних података о рефлексима новог јотовања у овим говорима немогуће је засад утврдити да ли је овде извршено свођење африката на свега један ред. Понегде се редови *с, з, ц*, и *ш, ж, ч* по изговору само приближавају један другом без потпуног изједначења.

На северозападу имамо и замену *љ* > *ј*: *пȍје, зѐмја*. У Ћићарији, у суседству Словенаца, забележено је и очвршћавање *љ* у *л*: *недȉла*.

Сугласник *х* чува се боље него игде другде у штокавским крајевима; губљење овога гласа констатовано је у Премантури код Пуле.

Група *чр-* чува се по правилу (наравно тамо где се уопште одржава разлика између *ч* и *ц*): *чрȉво, чрн*.

Крајње *-м* обично је прешло под познатим условима у *-н*: *ȍрен*, дат. мн. *мрàзан*.

§ 196. У већини говора овог дијалекта падежи множине не познају типичне штокавске иновације. Деклинација имен. ж. р. је архаична: ген. мн. *жêн*, дат. *женàн*, инструментал *женàми*, лок. *женàх*. У м. и ср. роду, међутим, раширено је једначење ген., инстр. и лок. мн. с облицима на *-и*: *мрàзи, дȕби* (и *дȕби, дȕбӣ, дȕбӣ*), *лȉшти*. Порекло ових форми није увек јасно. Датив чува посебне наставке, *-он* или *-ан* (*мрàзан* „мразовима"). На крајњем југу, око Пуле, има изједначених облика дат.-инстр.-лок. мн. на *-н* < *-м*: *кȍњин, женàн*.

У множини именица м. р. нема проширења *-ов-* (*-ев-*): *мрàзи, брȉсти*. Промена *к, ȉ, х* у *ц, з, с* у дат.-лок. именица на *-а* изостаје (бар у говорима за које располажемо подацима), а у множини именица м. р. све више губи терен.

Именице типа *Мȋхо* и овде иду по деклинацији именица на *-а*: ген. *Мȋхе*, дат. *Мȋхи*. Чест је тип ном. *Стȉпе*, ген. опет *-е*, итд.

Изненађује чињеница да је у придевско-заменичкој деклинацији раширено једначење дат., инстр. и лок. мн., и то на *-има* (које се код именица овде не јавља!): *тȉма, сȕхима*.

Као упитна заменица за ствар употребљава се *чȁ*, али према њему стоји *ништо, зашто* и сл.

§ 197. Аорист и имперфект су се изгубили.

За разлику од стања у већини других икавских говора, инфинитив овде по правилу има дужи облик: *обȕчи, слàти*.

Облици помоћног глагола уз потенцијал су *бин* (или *бих*), *би, би, бимо, бите, би* (или *биду*).

Треће лице мн. презента често се завршава на *-ду*: *чȅду, нȏсиду*. Специфичну иновацију представља појава одговарајућег *-де* у 3. л. јд. (*умȋде* према 3. л. мн. *умȋду*).

Глаголи III врсте имају у инфинитивној основи често *-ни-*: *макнȋти*.

§ 198. Као и други дијалекти изложени јаким страним утицајима који изазивају акценатска уравнавања, и ови говори имају мање живе алтернације акцената у разним морфолошким категоријама. Ипак су забележени извесни односи обични и другде у икавштини, тако нпр. *дрâī, дрâīа* : *дрâīо, кȏва* : *ковȁла* и сл.

§ 199. Лексика и синтакса ових говора стоје под снажним романским утицајем, снажнијим него игде другде у штокавским крајевима.

Разведеност

§ 200. Недовољност постојеће литературе не допушта да се створи сасвим јасна слика о говорним типовима унутар овог дијалекта. Зна се ипак да говори на крајњем југу, око Пуле, имају сразмерно најчистији штокавски карактер. Тамо поред осталог долази *ћ* и *ђ* < **tj*, **dj*, затим исти гласови из група *јт* и *јд*, губљење *х*, ген. мн. на *-а*, изједначење дат.-инстр.-лок. мн. и акценатско преношење и у типу *пошȏк* > *пȏшок*. Крајњи северозапад одликује се, опет, неразликовањем пискавих од шуштавих сугласника и променом *љ* > *ј*. У ровињском крају и једном делу пулскога изостаје преношење ˈ и ˆ на претходну дужину (с изузетком ˈ на отвореном последњем слогу). У Водицама у Ћићарији ˈ пренесен с отвореног крајњег слога на претходни кратки слог даје ˈ (а не кановачки ′): *вȍда, чȅло*. У истом говору се место ′ на дугим слоговима на које је повучен акценат јавља редовно ˆ: *свȋла, пȇшак, пȋшала*.

У многим крајевима, нарочито у онима око ушћа Раше, онима на северу од Вишњана и у деловима Ћићарије, осећа се јак скорашњи чакавски утицај, а у Ћићарији и словеначки.

Постанак и развој говора

§ 201. Историјска је чињеница да су истарски штокавци икавци досељени са далматинског копна. По архивским подацима пресељење је извршено углавном у XVI веку. Досељеници су заузели углавном опустело земљиште, на којем је раније било и романског и словенског живља.

Важније одлике које, у својој укупности, одређују говоре дошљака као штокавске јесу: **dj* > (*ђ* > *и̯* >) *ж*, **skj*, **zgj* итд. > *шт*, *жд*, *вь-* > *у-*, *вс-* > *св-*, акцентуација без ˜ и с почецима новоштокавског преношења, *-л* > *-а* и ново јотовање.

§ 202. Чакавске особине које сада постоје у говорима овог дијалекта ушле су у њега на најмање четири разна начина.

1. Још у старој постојбини морали су ови говори имати додира с чакавштином, тако да су арее појединих особина захватале сем чакавског терена и матичну област доцнијих истарских насељеника. За известан број црта могућно је са знатном вероватноћом утврдити овакво порекло. То су пре свега особине заступљене у свим говорима или бар у већини говора овога дијалекта: заменица *ча*, неизмењена група *чр-*, облици *бин, бимо, бите* у помоћном глаголу потенцијала. Значајна су и поклапања с молиским говором (§ 186), који је очигледно по пореклу сродан с нашим дијалектом: *чр-* (али у оба говора *цр-* у ист. *црљен* одн. мол. *црњеја* < *црњел* < *црљен*), затим *а* у *заjати, зали, малин*, *е* у *крести*(*и*), *тепа*(*л*), облици *бимо, бите* (за однос с молиским говором упор. и § 203). И ове подударности сведоче да у оба ова говора треба тражити остатке прелазне зоне између штокавштине и чакавштине, која данас мање-више недостаје у крајевима где се сучељавају та наречја.

2. Заједно са штокавцима досељавали су се понегде и чакавци из Далмације или суседних крајева; такав један говор, „валентићко-тадински дијалекат", у знатној мери штокавизиран под утицајем околине, налази се у неким насељима око Каштелира. Свакако је било и других сличних група чакавског живља које су се доцније утопиле међу штокавцима, остављајући им понешто од својих говорних обележја.

3. Известан број чакавских старинаца морао је бити затечен у истарским крајевима. О томе сведоче топоними као Сутловреч (< *Sanctus Laurentius*), који су такве облике могли добити само ако су пословењени у врло давној епоси, што значи да су их словенски дошљаци преузели од словенских старинаца. Осим тога у самом Каштелиру и неким околним селима (различним од оних која су поменута под 2) имамо сачуван узорак старог чакавског говора западне Истре, опет знатно штокавизиран.

4. Новији додир са суседним чакавским говорним типовима довео је на многим тачкама дуж границе наречја до међусобних утицаја (§ 200).

Није увек лако одредити на који је од ових начина ушла нека од конкретних чакавских црта у ове говоре. Међу најтеже проблеме спадају они које ствара замена **dj*. У коликој су мери примери са *j*, лексички узети, унесени из суседних чакавских говора,

а у коликој су мери донесени из старе постојбине? Можда су разне групе пресељеника још оданде понеле неједнак број лексема са *j*. Очигледно је толико да су матични говори на старом терену имали првобитно *j* као рефлекс **dj*, па је доцније у знатном делу примера продрла африката *ц'* (можда испочетка *ђ*), унесена из чисто штокавских крајева или аналошким путем (упор. §§ 177 и 183). Ово значи да су ти матични говори имали *шт̄*, а ипак *j*, супротно нпр. говорима посавских икаваца и славонских екаваца, као и знатних делова Босне, пре свега источне.

Што се тиче преласка *ц'* > *ж'* (*ж*), ту се ради о чакавској тенденцији накаламљеној на штокавску основицу: звучне африкате непознате су гласовном систему чакавштине, па је стога африката *ц'* (или сл.) супституисана најближом фонемом коју познају чакавци (*ж*).

§ 203. Иако овај дијалекат представља један стари прелазни штокавско-чакавски тип, он је сасвим различит од оног у долини Босне и Врбаса: с једне стране, овде нема *шћ* и извршено је ново јотовање, а, с друге, овде долази и *ча*, *чр-*, *т̄епа(л)*, *крест̄и*, што све изостаје у поменутим босанским говорима. Ове индиције упућују на првобитно порекло из југозападнијих крајева, из простора где се сучељавају Босна, Херцеговина и Далмација. Не долази у обзир ни порекло из обалске зоне (Макарског приморја). Тамо такође налазимо *шћ*, а уз то нову акцентуацију и *цр* < *чр*. Јасно је, дакле, да су се наши говори развили испрва у континенталним пределима источно од Цетине, евентуално негде у залеђу Биокова.

Историјски извори у досељењима у Истру говоре, међутим, најчешће о „Морлацима" из северне Далмације, из краја око Задра и Шибеника. Искључено је да су се у средњем веку овде, у унутрашњости тадашњег чакавског земљишта, могли развити говори с оволико штокавских обележја. Мало је вероватно да су се у Далмацији налазиле само луке за укрцавање избеглица из даљих крајева; пре ће бити да се ради о живљу који се био у масама преместио у првом таласу миграција (у којем би случају један део чакавизама ишао и на рачун контакта са затеченим севернодалматинским чакавцима). Пошто их турска пљачкања нису оставила на миру ни у новом крају, насељеници су прешли даље у Истру, а у зони Задар—Шибеник загосподарио је млађи икавски дијалекат, који су доносиле доцније миграције (исти је дијалекат, наравно, прекрилио и првобитну матичну област ових говора).

О блискости матичних говора истарских и молиских икаваца сведоче, поред црта наведених у § 202, и многобројна лексичка подударања (Рибарић, СДЗб IX, 48), затим *шт̄* и *-ја*, па *ч*, *ц* < *ћ*,

ђ и извесне заједничке тенденције у развоју облика множине (тако нпр. ген.-инстр.-лок. мн. на *-и* и аналошки наставци типа *-ами* у падежима некадашњих основа на *о*).

За однос истарског штокавског дијалекта према главнини штокавског наречја карактеристични су случајеви заостајања за штокавским развојем: претежно непренесена акцентуација, *-јт̄-* и *-јд-*, чување *х*, углавном стари наставци у множини, непознавање плуралског проширења *-ов-* и сл. У неким од ових архаизама не треба гледати само природну последицу раног одсељења, већ и резултат периферијског положаја говора на старом терену.

Осетно је друкчије порекло становништва групе пулских села с изразитијим штокавским говорним типом (§ 200). Насеља овог живља у старој постојбини морала су лежати источније или југоисточније.

§ 204. ЛИТЕРАТУРА

1. *Milan Rešetar*, Die čakavština . . . (§ 17, т. 1).

На стр. 174—175 о штокавцима у западној и јужној Истри. Подаци о њиховом географском положају и пореклу (из Далмације); поменуте, и то без прецизности, свега две-три говорне особине.

2. *А. Белић*, (Извештај о прибирању дијалектолошке грађе потпомогнутом средствима из „Велимиријанума"). Годишњак СКА XXVI за 1912 (1914), 221—259.

О разним истарским говорима, од тога о штокавскима стр. 246—254. Утврђене су основне карактеристике и специфичности локалног типа у Премантури код Пуле.

3. *Mieczysław Małecki*, Cakawizm z uwzględnieniem zjawisk podobnych. PKJ 14 (Kraków 1929), 1—98 (с картом).

О карактеру, распрострањености и генези „цакавизма" (неразликовања шуштавих сугласника од пискавих). На стр. 46—47 о овој појави у неким штокавским говорима западне Истре.

4. *M. Małecki*, Gwary Ciciów a ich pochodzenie. LS I/1 (1929), A 3 — A 48.

О три говора у Ћићарији (чакавском, чакавско-штокавском и чакавско-словеначком), од којих нас овде интересује само други. Описи говора схематични, на основу ограниченог броја особина и с невеликим материјалом. У погледу акцентуације непоуздано. Изненађује чињеница да аутор није запазио појаву *ж* као рефлекса **dj*. Закључак у погледу порекла Ћића неоспорно је тачан: битне разлике између већег дела њихових говорних типова и говора чакавске и словеначке околине доказују да они у доба свог досељења нису говорили румунски, већ су донели српскохрватске говоре своје првобитне постојбине. Иначе се већи део извођења Малецкога налази и у књизи под 5.

5. *Mieczysław Małecki*. Przegląd słowiańskich gwar Istrji. PKJ 17 (Kraków 1930), 1—160 (са 6 карата).

Покушај одређивања општих карактеристичних обележја штокавштине, чакавштине и словеначког језика, описи разнородних истарских говорних типова с прецизирањем њихових граница и прегледом историјских вести о сеобама из Далмације у Истру. Сваки говор описан је посебно, али је икавска штокавштина на југу и западу Истре схваћена као један тип (стр. 103—108), тако да су унутрашње разлике остале у сенци (слични говори у Ћићарији подељени су на два дела, стр. 108—111). Аутор оперише с ограниченим бројем важнијих одлика о којима се на терену обавештава по унапред спремљеном упитнику. Његово бележење није увек беспрекорно, а у погледу акцената је слабо. Корисно је што су на већини карата показане *изоглосе* (а не дијалекатске границе). Без текстова.

Рец.: *А. Белић*, ЈФ X, 197—207. Сматра књигу врло корисном, иако она не доноси битно нових ствари и не исцрпљује предмет. Дискусија о низу питања, углавном крупнијих. Указује на поједине нетачности у бележењу.

6. *Josip Ribarić*, Razmještaj južnoslovenskih dijalekata na poluotoku Istri. СДЗб IX (1940), 1—207.

Груписање тих дијалеката с понешто података о особинама и простирању сваког од њих, а с посебним поглављем (63—125) о штокавском говору Водица у Ћићарији (уз осврт и на друге месне говоре овог дијалекта у Ћићарији и „доњој Истри"). Иако је, изгледа, рад писан још око 1914, излагање је на лепој лингвистичкој висини. Аутор је добро упућен у литературу, бележење веродостојно, тумачења озбиљна. Има успешног залажења у танчине интонације. Слика говора Водица ипак није без празнина. Тако скоро потпуно недостаје акценатски систем у морфологији, синтакса је врло сажета (123—125). Текстови (125—127), веома богат и користан речник (128—207) с многим етимологијама. Досад најзначајнији рад о штокавским истарским говорима.

7. *Иван Поповић*, Истарски икавски говори. Гласник САН IV (за 1952), 321—322.

Опште констатације о локалним говорним типовима у јужној и западној Истри. Од истог је аутора и занимљиво писани новинарски чланак „Naša dijalektologija u oslobođenoj Istri", Riječka revija II (1935), 55—58; на последњих пола стране неколико популарно датих дијалектолошких напомена.

8. *Р. Бошковић*, О једној акценатској особини дијалеката западне и јужне Истре. Прилози XX (1954), 229—259.

Компликовано и духовито доказивање тезе да је промена ´ > ^ поникла у укрштању са чакавцима. Са многобројним аргументима и екскурзијама у којима су уз пут саопштени разни подаци о овим говорима. Изгубивши из вида чињеницу да и у појединим штокавским говорима на истоку долази до напоредности ´ // ^ под страним утицајем, аутор није узео у обзир могућност да је у Истри одлучну улогу играо романско-словенски билингвизам.

9. *Иван Поповић*, (в. § 66, т. 21).

Садржи и нешто података о скраћивањима дужина у неким говорима овог дијалекта.

ПОСАВСКИ ИКАВСКИ ДИЈАЛЕКАТ

Границе

§ 205. Земљиште овог дијалекта захвата већи део јужне Славоније, неколико места у северној Славонији, најмање две групе насеља у северној Босни и тзв. шокачка села у Бачкој. У Славонији дијалекатска међа према јекавштини источнохерцеговачког типа иде од Мачковца јужно од Нове Градишке изломљеном линијом ка северу и североистоку до западног краја масива Папука, обухвата села на јужној падини те планине од Стражемана до Кутјева, а затим чини оштар лук изостављајући предео северно од ушћа Лонце у Орљаву и северно од тока Лонце. Одатле ова граница иде у кривудавој линији углавном ка истоку не удаљавајући се много од тока Вуке. Избивши близу Вуковара на западну границу шумадијско-војвођанског дијалекта, ова линија нагло скреће ка југу и допире до Саве код Јамене. Из ове територије треба изузети групу екавских места југозападно од Винковаца (§ 78) и низ расутих села насељеника с источнохерцеговачким дијалектом, а треба јој додати појединачна насеља у северној Славонији, у простору између Нашица, Слатине и Михољца, као и говор града Вировитице. У Босни говоре овог типа имају, колико је засад познато, хрватска села око Орашја (и ван Босне овим дијалектом говори по правилу хрватско становништво). У Бачкој су шокачка насеља распоређена у близини Дунава. Изгледа да села с овим дијалектом има и у Барањи, али о томе научна литература не даје поузданих података. — Најзад, познато је (Ivšić, Ljetopis JAZU 50 [за 1936/37], стр. 102) да и у Градишћу (Бургенланду) има насељеника с овим дијалектом, који се тамо налазе од XVI в.

Особине

§ 206. Све говоре овог типа повезује једно акценатско обележје, познавање ˜. То не значи да су ^ и ˝ обавезно сачували своје старо место. Напротив: у једним говорима извршено је дели-

мично преношење, а у другима је тај покрет чак редовно остварен (при чему ипак остаје непомерен ˜ у унутрашњости речи, а обично и на крају: *ò̄тац, нòсили, òсто̄, ка́зали, кази́во̄, сачу̃ва̄м, водѐ*, — само понегде *сачу̃ва̄м*: *вòдѐ*). Овакву ситуацију налазимо у многим месним говорима на западној, северној и источној периферији означене области, а такође и у пределу западно од Славонског Брода и око доњег тока Орљаве.

У осталим крајевима пренесен је по правилу ˝ акценат са последњег слога ако је претходни слог дуг (*ӣла́ва, на́род*), а на већем делу подручја и на кратак претпоследњи слог (*вòда, òтац*). Понегде се осећа тенденција да се сваки силазни акценат иза дугог слога пренесе на тај слог: *ка́зали*, али *носи̏ли* и *кази́во̄*, али *осто̄*.

На тај начин говори овог дијалекта познају најмање четири акцента (˜ ˆ ′ ˝), а често и свих пет (˜ ˆ ′ ˝ ˋ). Притом појава ′ и ˋ није свуда ограничена на претпоследњи слог. Треба додати да се у неким говорима источне Славоније, обично у непосредном суседству сличних екавских говора (дакле у крају око Жупање и северозападно одатле) јавља врло нетипичан изговор ˝ у речима где тај акценат није на крајњем слогу: *боӣа̏ти, јѐдна̄ко* (овакав акценат је полудуг и без силазности).

Дужење самогласника испред сонанта иза којег је испао полугласник овде је заступљено и у примерима каквих нема у главнини штокавских говора: *о̏шта̄р, чоба̏нӣн, ди̂м* (и *ди̏м*).

Неакцентоване дужине овде се по правилу одржавају: *саћу̃ва̄, на̏ лӣсто̄*.

§ 207. У погледу замене јата ови се говори деле на две групе. У једнима је *ѣ̄* и *ѣ̆* замењено вокалом *и* (*ли̂п, ли̏пшӣ*), док у другима насупрот *ӣ* < *ѣ̄* стоји промена *ѣ̆* у *је*: *ли̂п*, али *љѐпшӣ* (говор је, дакле, у ствари икавско-јекавски). Оваква је ситуација у центру јужнославонске зоне, затим источно одатле у селима дуж саме обеле Саве, у околини Орашја у Босни, и сем тога у селу Сиче у југозападној Славонији и у Вировитици. Икавизам и у кратким слоговима налазимо у осталим деловима овог дијалекатског подручја: у западном појасу (око Орљаве и још западније), на крајњем истоку (винковачка околина и јужно и југоисточно одатле), у западној Бачкој, у расутим насељима по северној Славонији (сем Вировитице), па чак и у неколико места у централној зони, поред осталог и у Славонском Броду.

У икавско-јекавским говорима обавезно је јотовање у кратким слоговима само код *н* и *л*, док остали консонанти често остају нејотовани: *дјѐца* и *ђѐца, жӣвљѐла* и (чешће) *жӣвјѐла, ćѐла* и (чешће) *сјѐла*. Тачне изоглосе нису познате; изгледа да је чест факултативни

изговор обе варијанте у истом месту. У положају испред *ј* и *о* и овде *ѣ̆* > *и*: *си̏јат, ви̏дио*. Група *рѣ̆* и у овим говорима дала је *ре*: *рѐзат, ӣрѐшнӣк, изӣорѐла*, али и *рјѐђа̄, ста̄рјеши̏на*.

И овде налазимо низ сталних екавизама који углавном одговарају онима у другим штокавским говорима на западу: *цѐста, обѐћат, о̀бедвӣ, озле́дит* итд.

§ 208. Вокалска група *-ао* контрахована је у *-у*: *пѐко̄*, па чак и *до̂, жо̂*. Забележена је и промена *-ео* > *-о* (*у̀зо̄*), а такође и тип *ма̂, сву̂* (< *моја, своју*).

Вокал *е* долази редовно у речи *вребац*, а јавља се и у речи *ӣрѐбље* (ту постоји и паралелни облик са *о*).

§ 209. Нормални рефлекс **dj* овде је *ђ*; забележена два-три примера одступања (*мла̏ји, тӯји̂, ви̏јат*) своде се по свој прилици на импорт.

Групе **skj*, **stj* и сл. дале су обично *шћ*, али не ретко долази и *шт*: *ви̏шћица, оӣњи̏шће*, — *вјѐштӣца, ӣувни̏ште*. Из литературе се не сагледа јасно распоред ових варијаната у разним месним говорима; често се јавља напоредност, обележје мешавине. Анализа Ившићевог материјала и текстова у ZNŽ показује толико да *шт* доминира у низу села на крајњем југоистоку, где се налазе и топоними Штитар и Градиште са *шт*. У сваком случају на овом терену јавља се крупан раскорак између изоглоса рефлекса **dj* и рефлекса **skj*, **stj*, које се јужније (нпр. у централној Босни) знатно приближавају једна другој.

Групе *јт* и *јд* остале су неизмењене у многим местима западно од Брода и у неколико села на истоку: *на̃јт, до̃јдѐм* (у осталим крајевима *на̃ћ, до̃ђѐм*).

Ново јотовање дентала по правилу је извршено. Врло су малобројни и ретко се јављају изузеци као *нѐтја̄к, костӣјо̄м, родја̏ча*, који ће пре бити резултат рекомпозиције или наноса него прави архаизми. Међутим, ново јотовање лабијала одиста није свуда извршено, тако да на разним странама долазе примери као *ӣрѐбје* или *крвјо̄м*.

Веома значајан архаизам представља чување неизмењеног *-л* у неким говорима овог дијалекта: *да̂л* (и *да̃л*), *ми̏слӣл, поса̂л* (и *поса̃л*), *ки̏сѐл* итд. Ареа чувања *-л* у разним граматичким категоријама није једнака (најмања је у м. р. радног придева). У замршеној ситуацији која се јавља на терену није лако одредити границе удела аналогије која тежи да поврати *-л* и удела мешавине са другим штокавским говорима из којих је уношено *о*. Стога се не може прецизирати обим подручја на којем је промена *-л* > *-о* првобитно изостала. — Значајна је и појава контаминираних форми као *посо̂л* и аналошких као *посо̂в* (према суфиксу *-ов*).

Консонант *х* и овде је ишчезао.

У презенту *мо̏ре̄м* чува се траг промене *же* > *ре*.

Именица *мо̂рје* има *рј* на месту старијег *р'*, што се тумачи импортом ове лексеме из кајкавског наречја.

И овде је обична промена *л* и *н* у *љ* и *њ* испред *и*: *вељи̏ка, фа̄љи̏ла, проми́њит̄* (упор. § 81).

§ 210. Облици плуралских падежа чувају овде доста старине. У неким крајевима има ген. мн. без наставка (*ко̏ла̄ц, име̃н, не̏дӣљ*) или са наставком *-ов* (*дечáков, пандýров*), а раширен је и дуалски завршетак *-ӯ*: *крӣлӯ, пе̏т̄ӯ*. Ипак су најраспрострањеније форме на *-а̄*. У дат. мн. налазимо *-ом, -ем* (*синово̃м, ко̏лом* „колима", *прасце̃м*) одн. *-ам* (*удава̏ча̄м*), у инстр. мн. *-и* (*са синовӣ, с вре̄тенӣ*) и *-ми* (*зýбми*; врло ретко) одн. *-ами* (*пу̏шкамӣ*; у сасвим малом броју места), а у лок. мн. *-и* (*на ко̏њӣ, по̀ селӣ*) одн. *-а* (*о по̏клада*) или *-ами* (*по душа̏ми*; крајње ретко) — све ово поред новијих облика на *-има* (*-ма*) и *-ама*.

По правилу изостаје консонантска алтернација у дат.-лок. јд. именица ж. р. на веларни сугласник (*у руки, на ноги*). Аналогна појава у ном. мн. именица м. р. (*јас̄туки, шљивики*) није уопштена.

Облик акуз. јд. именица м. р. на консонант једнак је генитиву понекад и код именица које не значе живо биће: *посолим крува*.

У инстр. јд. именица ж. р. на консонант најчешћи наставак је *-'ом*: *памећо̃м*.

Двосложна хипокористична образовања м. р. имају тип *Иво*, ген. *Иве* или *Шиме*, ген. *Шиме*.

§ 211. Ак. мн. *ње* 'њих', а такође и одговарајућа енклитика *је*, долазе и овде.

Тзв. именички облици у косим падежима једнине неких заменица и придева неодређеног вида чувају се овде реалтивно добро: *његȍва* ген. јд., *на̏ лӣпу мје̏с̄ту*.

Код показних заменица чест је тип *т̄и̂* (и *от̄и̂*), (*о*)*ви̂*, (*о*)*ни̂* у ном. јд. м. р.

Реституција *ј* иза *ш, ж*, и *р* у компаративима као *ви̏шји, ја̏чјӣ, ши̏рјӣ* нормална је појава у овом дијалекту.

§ 212. Имперфект је овде мање-више ишчезао; чувају се једино поједини облици од глагола *би̏т̄*(*и*). Аорист се употребљава (запажа се, додуше, тежња да се облици 1. л. јд. замене облицима 2. и 3. л.: *ја оде, ја по̏ше̄т̄а*). Значајна је чињеница да овде још увек живи не само прилог времена садашњег већ и прилог времена прошлог, који је иначе обично нестао из наших народних говора.

У 3. л. мн. презента глагола VII и VIII врсте често долази *-у* место *-е*: *но̏сӯ*.

Инфинитив има по правилу облике без *-и*.

И овде је обична појава *-ни-* у инфинитивној основи глагола III врсте (*омр̏знит̄, по̏гинӣ*).

Завршетак трпног придева глагола VII врсте најчешће је *-ӣт̄*: *поса̄дӣт̄о*.

§ 213. Акценатска алтернација у дат. јд. именица ж. р. на *-а* овде је обилно заступљена: *сна̏ји, си̏рот̄и* (ном. је *сна̃* < *снаха̏*, *сиро̀т̄а*). Веома су живе и друге алтернације у парадигмама тросложних именица типа *сиро̀т̄а*. Карактеристични су нпр. акузативи *ци̏глану, сло̏боду* (: *циглàна, слобо̀да*) или мн. *ма̏шине* према јд. *машѝна*. Упор. и код четворосложних именица: мн. *ба̏рут̄ане* према ном. јд. *барут̄àна*.

Наст. инстр. јд. имен. м. р. обично је дуг: *плу̏го̄м, сељако̃м* (и *сељако̂м*).

Иначе су и овде познати сви акценатски односи поменути поводом славонских екавских говора у § 84:

с но̃жӣ, на вра̃т̄ӣ;
ном.-ак. мн. *се̏ла̄, крӣла̄, брда̃*;
мла̂д, мла́да : *мла̂до*.

У радном придеву чести су односи као *про̏до̄, прода́ла* : *про̏да̄ло* и *др̏жо̄* : *држа̏ла, држа̏ло*, мада ту има и других, специфичних варијаната стилизације.

Акценатски тип *држӣмо, држӣт̄е* у 1. и 2. л. мн. презента овде је нормалан.

§ 214. Посесивни генитив долази у конструкцијама као *Та́нцулића њи̏ва*. Облик ген. јд. *ње̃* јавља се место присвојног придева *њен*: *али т̄о ње чоек сазно*. Широко се употребљава — као и у разним другим штокавским говорима, углавном у северозападним крајевима — генитив место акузатива у значењу објекта извесних глагола (тип *пит̄ати Марије* место *пит̄ати Марију*).

Инструментал оруђа често је праћен предлогом *с*: *уфат̄ил га са зуби*.

Разведеност̄

§ 215. Разлике између говорних типова у оквиру овог дијалекта веома су крупне. Оне обухватају, поред осталог, чак и замену *ђ* у кратким слоговима и основну физиономију акцентуације. Стога сврставање свих ових говора у исти дијалекат представља један од неизбежних класификационих поступака за невољу. Распоред језичких особина на терену је такав да би даља подела говора ове групе на ситније, али још увек довољно велике цилине била практично немогућа: изоглосе акцентуације независне су од граница

рефлекса *ѣ̄*, а остале изоглосе не слажу се ни с једнима ни са другима. — Још теже класификационе проблеме стварају поједина ивична села с икавском или икавско-јекавском заменом *ѣ̄*, али с потпуно новоштокавском акцентуацијом, чак без чувања ˜, очигледно под утицајем источнохерцеговачког говора досељеника у суседству. Урачунати говор таквих места у млађи икавски дијалекат значило би поступити чисто формалистички пошто је сличност секундарна и површна. Ради се у ствари о говору најстаријег (посавског) икавског типа с накнадно измењеним акценатским приликама. С друге стране, на овом терену има одиста и села настањених досељеницима из области млађих икавских говора.

Међу појаве заступљене само на истоку територије овог дијалекта спадају: неразликовање двају редова алвеоларних африката (тј. изговор *ћ*, *ђ* < *ч*, *ц*), ¯ ˜ > ¯ ˆ (*рӯкôм*, ген. мн. *јāјâ* < *рӯкõм*, *јāјā*), заменичко-придевски наставак *-им* у инстр. јд. именица м. и ср. р. (*дрȕмӣм*, *пêрјӣм*), лок. мн. = ген. мн. (*у Ђелѐтовāцā*), 3. л. мн. презента глагола VI врсте на *-ау* (*чѐкау*) и облици прилога времена садашњег и прилога времена прошлог на *-а* (*вȁдӯћа* 'вадећи', *урȁнӣвша*). Свака од ових особина има посебну изоглосу, ширу или ужу, али тако да су готово увек захваћена и екавска села југоисточно од Винковаца (§ 87).

Централна јужнославонска зона, која се углавном поклапа с компактном групом икавско-јекавских села, одликује се низом морфолошких особености: дат.-лок. јд. именица ж. р. на *-е* (*у службѐ*, чак и *по ноћѐ*), дат.-лок. јд. личних заменица као *мене*, ном.-ак. мн. типа *кȍсте*, *ствâре* и наставци дат.-инстр. мн. заменичко-придевске промене с елементом *е* место *ѣ* или *и*: *онѐма*, *млȁђема*. И ове појаве долазе већим делом и у суседним екавским говорима.

Заједничка црта централних говора и оних у источној зони је познавање наставка *-аје* у 3. л. мн. презента глагола VI врсте (*чѐкаје*).

У разним местима на западу, нарочито у крају око Сича и Магића Мале, заступљене су извесне старе црте, непознате другде на земљишту овог дијалекта, тако ˜ (а не ˆ) у примерима *дӣм*, *опāнци*, *стāрца* и чување *-л* у радном придеву (*дāл*, *казӣвāл*). У Сичама је забележен и пример *јȕжина* с протетичким *ј-*, које подсећа на кајкавску ситуацију.

Има, наравно, и других изоглоса које секу земљиште посавског дијалекта. Многе од њих свакако су резултат снажног утицаја других штокавских говора. Када се буду подробно познавали сви *локални* говорни типови у Посавини, моћи ће се поводом многих црта саставити прегледи постепене штокавизације слични ономе који је дао Ившић за акценатски систем (Rad 196, 146—147). Оцртаће се још јасније и однос између самих говорних типова по степену усвајања наносних елемената. Засад изгледа да су главна упоришта посебних регионалних одлика поменути предео на западу (Сиче, Магића Мала и околина) и зона јужно од Ђакова (Стризивојна, Врпоље, Ст. и Н. Перковци итд.). Карактеристично је да се оба предела истичу чувањем највећег броја старих облика у плуралској деклинацији, тако нпр. генитива без наставка или датива на *-ам*. Али још је значајнија чињеница да се и на једној и на другој страни (што, наравно, не значи увек и у једнаком броју села) јављају исте иновације у вокализму: *ā* > *а*° (*јā*°), *ē* > *і̯ē* (*мі̯êсо*), *ě* > *е*ᵃ (*свѐ*ᵃ), *у* > *ӥ* (слично немачком *ӥ*: *сӥд*, *кӥповō* итд.).

Формирање и развој дијалекта

§ 216. Говори овог дијалекта, исто као и славонски екавски говори, развили су се на земљишту доста удаљеном од главних штокавских иновационих жаришта. Стога су овде изостале многе појаве развијене на штокавском земљишту, међу њима и оне старијег датума. Чување *шћ* и ˜ даје овој дијалекатској зони специфично обележје. С друге стране, број кајкавских иновација овде је минималан, док чакавских нема уопште. Нарочито је важно готово потпуно одсуство рефлекса *ј* < **dj*.

Најближег сродника има посавски дијалекат у славонском екавском. Није случај што су скоро све појединости наведене у § 81—84 као заједничке одлике славонских екавских говора нашле место и у овом поглављу (§ 208—213). Разлику између ова два дијалекта створила је тек замена *ѣ̄*; пре ње то је била јединствена територија са говорима благо нијансираним, тако да је у Подравини било нешто мање стандардних штокавских црта, а нешто више веза са кајкавштином него у Посавини. Што се тиче говора екавских насеља код Винковаца, он се по већини особина боље уклапа у посавску него у подравску групу (с којом га ипак повезује екавштина, а изгледа и неке акценатске изоглосе).

Дијалекатски континуитет постојао је све до краја средњег века свакако и између посавских говора и оних у сливу Босне, јекавских и икавских. Те старе везе огледају се и данас у извесним заједничким особинама, и то не само у архаизмима (упор. § 217 са §§ 144 и 177), већ и у понекој заједничкој иновацији као што је промена *ир* > *ѣр* (*сјеромашни*). У XVII в. оваквих спона било је кудикамо више, као што показује поређење које је Ившић извршио између славонских говора и језика Матије Дивковића (Rad 196, 141—144). Доцније промене на обема странама, нарочито у Босни, знатно су смањиле ову сличност.

§ 217. Када се у доба труске најзеде проредило становништво Славоније и Босанске Посавине, таласи сеоба донели су у великим масама ново икавско и јекавско становништво пореклом из унутрашњости Босне и из Херцеговине. У извесним местима и крајевима домородачки говори смењени су досељеничкима, док су други месни говори усвојили један део дошљачких особина. Покрети инфилтрације наставили су се и доцније. У време аустријске владавине, током XVIII и XIX в., притицали су, гоњени економским узроцима, Хрвати икавци и Срби јекавци из Лике, и једни и други најчешће у крајњој линији херцеговачког порекла. — Било је и нешто супротних покрета, са северне на јужну страну Саве, углавном када је почетком XVIII в. Аустрији припала и босанска Посавина.

Утицај досељеника, који је овде био у просеку јачи него у Подравини, ипак се није осетио свуда подједнако интензивно. Тако се догодило да су уз *шћ* и ˜ (који је показао врло велику отпорност) сачувани и многи други архаизми: непренесени силазни акценти, *-л*, групе *јт̄* и *јд*, примери с неизвршеним новим јотовањем, стари облици деклинације (међу којима је најзначајнији ген. мн. без наставка) итд. Чувању старих особина допринело је и то што су босански досељеници великим делом и сами доносили исте те особине.

Вокалске иновације у крајевима око Сича и јужно од Ђакова (§ 215), који су иначе у неку руку бастиони старог стања, показују значајне додирне тачке са кајкавским и са војвођанским вокализмом. Ипак недостају сигурне потврде за претпоставку да се у овим феноменима крију остаци некадашњих заједничких развојних тенденција свих говора славонске Посавине, из епохе пре него што је у већини говора загосподарио динарски вокализам дошљака.

§ 218. На основу недоследности у обележавању изговора топонима са јатом у средњовековним латиничким споменицима изгледа да су и славонски говори, заједно са кајкавским, војвођанским и северносрбијанским (дакле цела северна зона наше језичке територије), сачували тај глас релативно дуго незамењен. Није искључено да је у његовој замени гласовима *и* одн. *и||је* значајну улогу одиграо импулс из босанских крајева.

Данашње стање замене јата у целој овој зони поставља веома тешке проблеме због испрекиданости ареа различитих рефлекса и ванредно честих територијалних интерполација. Компактне икавске области налазе се на две стране, на истоку и на западу, и одвојене су међусобно икавско-јекавском зоном у центру. Укљештена између икавско-јекавских места, а без контакта са екавском Подравином, налазе се екавска села код Винковаца. Иако окружен икавско-јекавским селима, град Брод има чисто икавски говор. У исто време усред западне икавске зоне стоји екавско село Орубица и икавско-јекавско село Сиче. Град Вировитица, у простору између штокавске екавштине доње Подравине и кајкавске екавштине средње Подравине, а непосредно опкољен насељима с јекавским источнохерцеговачким говором, има икавско-јекавски говор, итд., итд. Јасно је да се овакво стање није могло развити у свим случајевима спонтано на самом терену. Морају се претпоставити накнадна премештања већ створених говорних типова. Није лако, међутим, утврдити који се све говори налазе на промењеним местима, а још теже је одредити првобитна места тих говора и евентуални удео мешавине у њиховој формацији. Да ли је нпр. говор неког села донесен из другог краја у Славонији или, рецимо, из босанске Посавине? Је ли било некад територијалног континуитета између екавштине подравских и винковачких села? А између икаваца на западу и оних на истоку? У којој су се мери постојећи икавско-јекавски говорни типови развили у самој Славонији, а у којој су мери готови пребачени преко Саве? Где је уопште била и како је изгледала првобитна јужна граница овог говорног типа? Шта значе у конкретним случајевима поједине изоглосе које спајају суседне говоре с различитом заменом јата, нпр. изоглоса ˜ у познатом положају у Сичама и Магића Мали? Сведочанство исконског суседства или резултат накнадног утицаја? Одговори на понека од ових питања већ се назиру, али ће дефинитивне закључке омогућити тек веома подробно познавање прилика у свим месним говорима, као и порекла становништва у свим крајевима Славоније и босанске Посавине. Стога ћу ја овде поменути само један моменат, већ констатован у науци: појава ˜ у примерима као *дӣм* или *стӣрца* зближава говор Сича и Магића Мале с подравском екавштином и северозападним чакавским говорима, док ˆ у истом положају повезује остале посавске говоре с југоисточнијом чакавском зоном. С друге стране, значајно је да ни славонски говори са ˜ у оваквим примерима немају, за разлику од северозападних чакавских говора, ˆ у презентима типа *īӣнем*.

ЛИТЕРАТУРА

§ 219. Осим радова поменутих у §§ 89 и 90 упор. и[1]:

1. *J. Gopić*, Ključ za bilježenje akcenatsko u Lovretića, NVj, XIX (1910—11), 276—281.

Даје дефиницију акценатског система Отока у источној Славонији на бази појединих акцентованих речи у текстовима које је објавио Ловретић у ZNŽ, углавном у II књизи. Исправља разне Ловретићеве погрешке инсистирајући на разлици између ˜ и ′. али и неоправдано оштро одвајајући славонски ′ у примерима као *īре́да* од штокавског ′.

2. *А. Белић*, О чакавској основној акцентуацији. Глас СКА CLXVIII (1935), 1—39.

На више места расправља о особинама посавског дијалекта, нарочито о његовим акценатским одликама и истиче везе између посавских и чакавских говора на акценатском подручју.

3. *Mate Hraste*, Čakavski dijalekat ostrva Brača. СДЗб X (1940) 1—64 (с картом).

У уводу развија идеју о блискости између чакавских говора Далмације, нарочито на острвима Брачу, Хвару и Вису, и посавског дијалекта.

4. *Stjepan Ivšić*, Iz naše akcentuacije i dijalekatske problematike. Zbornik radova Filozofskog fakulteta u Zagrebu I (1951), 359—378.

Дискутује с неким од Белићевих схватања изнетих у раду под 2.

5. *А. Белић*, Из српскохрватске акцентологије и дијалектологије. ЈФ XIX (1951—1952), 117—131.

Полемика с Ившићевим чланком под 4.

6. *Миливој Павловић*, (Извештај о испитивању икавских говора). Гласник САН IV (за 1952), 318—319, V (за 1953), 324—325.

У оба извештаја додирнути су и источнославонски говори. Аутор истиче да ова зона има карактер дијалекатског конгломерата.

За помен о припадницима овог дијалекта у Градишћу упор. § 205, док оне у западној Бачкој помиње И. Поповић, Зборник Матице српске, Серија друштвених наука 4 (1952), 126 и Die Welt der Slaven I (1956), 153.

[1] У Radu 196, стр. 127, Ившић даје преглед дотада објављених текстова на народном језику или с елементима народног језика из области овог дијалекта. Доцнији такви прилози изашли су у ZNŽ XXI (1917), 143—147, 152—157, XXIII (1918), 291—305, XXIV (1919), 32—238, XXV (1924), 105—176, 255—349, XXVI 1 (1926), 102—138, XXXII 2 (1940), 85—195.

ГОВОРИ С НЕЗАМЕЊЕНИМ ЈАТОМ

§ 220. Неколико периферијских, одн. исељеничких говора сачувало је *ѣ* као посебну монофтоншку фонему, са гласовном вредношћу између *е* и *и*. То су:

1. Говор католичког становништва у селу Рекашу у румунском Банату (источно од Темишвара);

2. Говор православног српског становништва у неколико села која сачињавају тзв. Банатску Црну Гору у румунском Банату (североисточно од Рекаша);

3. говор католичких Крашована (прави народни назив Карашевци) у Крашови (народни назив Карашево) и пет оближњих села у румунском Банату (североисточно од Вршца);

4. говор Галипољских Срба, који су више векова провели у околини Галипоља у Тракији (турска територија), углавном у селу Барјамичу, а после првог светског рата су настањени у Пехчеву у источној Македонији.

У говорима првих двеју етничких групица описану вредност има *ѣ* и под акцентом и у неакцентованом положају (*бѣ̏ᵘо*||*бѣ̏ᵘи̯*, *звѣ̂ᵘзда*, *беᵘжи̂*), док је у друга два говора неакцентовано кратко *ѣ* изједначено са *и*: краш. *беᵘл*, *звéᵘзда*, али *били́це* < *бѣл-*, галип. *бѣ̏ᵘво*, *звéᵘзда*, *пȍбēᵘли* 2. и 3. л. јд. аор., али *пубилу̏је* 'свиће'.

У говорима под 1, 2 и 4 долази низ икавизама сличних онима у шумадијско-војвођанском и смедеревско-вршачком дијалекту: галип. *ни́сам*, инстр. јд. *они̂м* и сл.

У говорима на територији румунског Баната вокал *о* изговара се затворено, док је *е* врло отворено. Отуда у говорима под 1 и 2, као и у оним крашованским селима где се не чува *ь*, имамо следећи вокалски систем:

у	и
о	ѣ
а	е

§ 221. У погледу акцентуације ови говори се слажу углавном у месту акцента, које је старије штокавско, с преношењем са крајњег слога: Рекаш *лопа̏та*, *олта̂р*, *во̏да*, *ру̂чак*, БЦГ *сики̏ра*,

пешки̂р, али *во̏да*, *ла̂нац*, краш. *лопа́та* (у крашованским примерима ' означава динамички акценат призренско-тимочког типа), *меса́р*, али *во́да*, *пе́так*, галип. *мати̏ка*, *јуна̂к*, али *во́да* (кановачки '!), *пе́так* поред *во̂да*, *пе̂так*. Из примера се види да је троакценатски систем (ˆ ' ˙) код Галипољаца донекле захваћен факултативном променом ' > ˆ, док је та промена у БЦГ скоро потпуно, а у Рекашу потпуно загосподарила. Крашовани су, међутим, изгубили не само интонационе, већ и квантитативне опозиције. — У говору Рекаша изостаје преношење ˝ са затвореног крајњег слога којем претходи краткоћа: *јези̏к*.

Неакцентоване дужине налазимо само код Галипољаца, и то у слогу испред акцента (*пи̏та̏ла*) и у извесној мери иза акцента у унутрашњем слогу: *но̏си̏мо*, али *но̏си̏* 3. л. јд. през.

§ 222. Деклинацију плуралских падежа у овим говорима карактеришу два покрета: једначење ак. мн. са ном. (акузативи као *кола̂чи* Рекаш, *ко̏њи* БЦГ, *го́луби* Краш., *јуна́ки* Галип.) и лок. мн. са ген. Осим тога у крашованском и галипољском говору продиру наставци с елементом *а*, једнаки оним у ж. р., у облике плурала именица м. и ср. рода: краш. дат. мн. *коња́м*, галип. дат.-инстр. мн. *куњѐвама*. У дат.-инстр. мн. налазимо уопштено *-ма* (тј. *-ама*, *-има*) у свим говорима сем крашованских.

Имперфект и аорист живи су — и то у врло честој употреби — једино у говору Галипољских Срба, док су у румунском Банату ишчезли или (аорист код Крашована) на издисају. Инфинитив се, опет, добро чува у Рекашу и БЦГ, док се код Галипољаца губи, а код Крашована је потпуно изгубљен.

§ 223. Говори Рекаша и БЦГ, међусобно врло блиски, одликују се променом *-л* < *-ǫ* (које у Рекашу чешће, а у БЦГ ређе, даје неслоговно *у*: *би̏ǫ*, *би̏ṷ*), затим облицима дат.-лок. јд. именица *а-* основа на *-е* (не *ѣ*!): *мо̏јој ма̏ме*, честом употребом завршетка *-ду* у 3. л. мн. презента (*рѐкнеду*, *и̏граду*) и низом ситнијих особености, од којих их многе такође вежу за банатске говоре шумадијско-војвођанског, а донекле и смедеревско-вршачког дијалекта. Румунски утицај овде се огледа поред осталог у промени ' > ˆ, у ликвидацији неакцентованих дужина и у синтаксичким цртама као што су измењен положај енклитика (тип *смо казали*), поремећај у употреби инструментала с предлогом *с* или без њега и употреба презента извесних перфективних глагола у футурској служби (упор. § 59).

§ 224. Крашовански говор чува незамењено *л̥* (*пл́ни* поред *пьлни*) и *-л* (*дал*), а и полугласник је сачуван у већини положаја на једном делу крашованског земљишта, док се у другим местима замењује с *а* одн. *е* (*дьн*, *дан*, *ден*). Група *чр-* није дала *цр-*: *чр́на*,

чере́ᵘва. У плуралским падежима налазимо по правилу старије облике: ген. *кот̄ ко́с* 'код коза' (упор. и лок. типа *по бриго́ф* 'по бреговима'), дат. *кра́вам*, инстр. *зу́би*, *с ко́ли*, *нога́ми*. Иначе овај говор има изразито штокавску физиономију и чак познаје ново јотовање у широком обиму, затим промену *јд* > *д'* (*до́д'е*; рефлекси **tj* и **dj* овде су врло архаични: *т̄'* и *д'*) и губљење *х*. Важну специфичну одлику представља наставак *-ам* у инстр. јд. именица м. и ср. р.: *чловéᵘкам*, *сре́брам*.

§ 225. Говор Галипољских Срба, мање архаичан од крашованског, има кановачки акценат, шумадијско *-ом* у дат.-лок. јд. ж. р. придевско-заменичке деклинације (тип *мујо̂м же́ни*), *-еју* у 3. л. мн. презента највећег дела глагола (*до̂ђеју*, *мо̏леју*) и велики број разних иновација, од којих су многе резултат утицаја грчког језика. Међу ове последње долази „цакавизам" (неразликовање шуштавих консонаната од пискавих: *слу̏са*, *за̏ба*, *ци̏сто*) и једначење средњих вокала с високима у положају испред акцента (ген. *вудѐ*, инст. *ини̂м зино̂м* 'с једном женом').

§ 226. Говоре ове групе здружују, осим најкрупнијих одлика у вези са стањем јата, акцентуацијом и облицима плуралских падежа, још и поједине изразите ситније црте као што су *веᵘд-* (= *вѣд-*) место перфективног *вид-* (упор. §§ 53 и 71) и одрични императив са *нека* место *немој*.

Насеље у Рекашу и БЦГ свакако је остатак североисточног крила некадашњег српског становништва које је прекривало велики део садашњег румунског Баната, па је од XVII в. наовамо било разнесено расељавањем, приливом румунског живља и претварањем у Румуне. Одсечени близу три века од компактне српске језичке територије, говори Рекаша и БЦГ сачували су један архаичан банатски говорни тип, окарактерисан пре свега разликовањем *ѣ* од *е* и старијом акцентуацијом. — Неједнакости између говора Рекаша и БЦГ, које су секундарног порекла, иако не безначајне, заснивају се очигледно на ослабљеном контакту између самог становништва у резултату верске разлике. Тај моменат објашњава и нешто већу блискост говора БЦГ осталим говорима православних Срба у Банату.

Галипољци потичу несумњиво из северне Србије, а њихов говор показује смедеревско-вршачку основицу. Будући да су у целој овој зони дијалекти у току миграција помакнути ка северу, народно предање о пореклу „из Јагодине" изгледа веродостојно. Епоха пресељења Галипољаца у Тракију биће друга половина XVI в. или прва половина XVII в.

Стара постојбина Крашована лежала је, по свему судећи, даље на истоку. Одсуство низа стандардних штокавских иновација ука-

зује на периферијски положај, а с друге стране присутан је знатан број призренско-тимочких специфичних одлика, међу којима су и такве као 2. л. мн. императива на *-бѣте*, *-ува-* у инфинитивној основи глагола с презентом на *-ује-*, деминутивни суфикс *-ичка* и аналитички компаратив са *по*. Подударања у појединостима са говорима око Тимока чине највероватнијом могућност да Крашовани потичу из слива доњег тока те реке, дакле из крајева који су данас преплављени косовско-метохијским досељеницима. И овде, дакле, пред нама стоји остатак једног старог дијалекта метанастазичке области у северној половини Србије, само што је датум њихове миграције свакако старији и пада највероватније у XV век. — Крашовански говор, који познаје готово све призренско-тимочке архаизме, а у исти мах има очувану синтетичку деклинацију, и то са старим облицима и плуралским падежима, свакако је најархаичнији штокавски говорни тип. У исти мах овај говор показује како су отприлике могли изгледати призренско тимочки говори пре него што су у њима преовладали балканизми.

Све индиције упућују на закључак да су у простору између Велике Мораве и Тимока, а такође и у суседној зони у Банату, некада морале бити широко распрострањене особине које данас повезују говоре ове групе. С друге стране, ти говори имали су интензивних додира с другим говорима који су данас у саставу разних штокавских екавских дијалекатских јединица. Доцније миграције измениле су или збрисале старе дијалекте ове простране области, а пре свега уништиле разликовање вредности јата од *е*.

ЛИТЕРАТУРА

§ 227. За крашовански говор:

1. *П. Сырку*, Нарѣчіе Карашевцевъ. Извѣстія Отдѣленія русскаго языка и словесности Императорской академіи наукъ IV (1899), 641—660.

Набрајање извесног броја гласовних особина и флексивних парадигми без правог сналажења у материјалу и с низом нетачности. На крају збирка речи. Текстова нема.

2. *Lj. Miletič*, Ueber die Sprache und Herkunft der sog. Krašovaner in Süd-Ungarn. AfslPh XXV (1903), 161—181.

Сасвим кратак, не увек тачан опис говора са два текста и анализом порекла Крашована, поред осталог по архивским изворима — али без одлучних резултата. Закључак о припадности говора косовско-ресавском дијалекту није прихватљив.

3. *Јован Живојновић*, Крашовани (Карашани, Карашавци). Белешке, народни обичаји и примери језика. ЛМС 242 (1907), 42—67, 243 (1907), 52—79.

О језику у св. 243, стр. 59—78, али доста лексичког материјала има и у осталом тексту. Иако је писац нестручњак, а његове информације нису из прве руке, овај прилог садржи и употребљиве податке, углавном из области речника. Доцније је писац у чланку „Кроз јужни Банат" (ЛМС 255, 1909, 37—64) дао још нешто лексичке грађе.

4. *Emil Petrovici*, Graiul Carașovenilor. Biblioteca Dacoromaniei 3, București 1935, XII + 270 (са регистром).

На основу теренског испитивања вођеног у циљу прикупљања материјала за лингвистички атлас Румуније. Фонетско бележење веома прецизно. Поред осталог аутор је први тачно сагледао гласовну вредност *ѣ* у крашованском. Дискусија на лепој лингвистичкој висини, иако не сваки пут са детаљним познавањем наше литературе. Ауторова пажња усредсређена је на говор самог места Крашове. Највећи део грађе потиче од истог информатора. На крају неколико текстова. Ово значајно дело представља најуспелији од прилога које су досада страни истраживачи дали нашој дијалектологији, превазилазећи далеко и радове тако еминентних научника као што су били Лескин, Хирт, Брох и други. Уопште има врло мало радова у нашој науци који би квалитетом или савременошћу метода били изнад Петровичеве књиге.

Рец.: *A. Vaillant*, RES XV, 152—154. С оправданом хвалом, али и са примедбама које само делимично стоје на чврстом тлу. Исто вреди и за Вајаново схватање порекла Крашована. *P. Skok*, ЈФ XVIII, 253—259, *P. Ivić*, ЈФ XVIII, 318—322. Први пише са романистичког гледишта, а други са позиција српскохрватске дијалектологије, при чему анализира порекло Крашована и износи закључак наведен горе у § 226.

5. *M. Małecki*, Gwary słowiańskie w Banacie rumuńskim (Les dialectes slaves dans le Banat roumain). Extrait du Bulletin de l' Académie Polonaise des Sciences et des Lettres, Cracovie 1938, 13—16.

Извештај о путовању у току којега су испитани и извесни други говори у румунском Банату. О крашованском говору свега неколико података, углавном у вези с особинама поводом којих се аутор не слаже с Петровичем. У погледу главног разилажења — оног у вези с квантитетским опозицијама — Малецки није у праву.

6. *Emil Petrovici*, Atlasul linguistic român (в. § 66, т. 10).

Садржи и податке из Крашове на сличан начин као и из говора Гада.

7. *Emil Petrovici* (с низом сарадника), Atlasul lingvistic romîn, Serie nouă (в. § 66, т. 23).

И овај нови део атласа садржи такође податке из Крашове.

§ 228. За говор Галипољских Срба:

1. *Миленко Филиповић*, Галипољски Срби, Београд 1946, 1—124.

Етнографска студија, али има и података о говору (стр. 32—42); ту је и збирка текстова (104—121). Лексичких обавештења пружају и остала поглавља. Аутор је одличан опсерватор, али није стручњак за лингвистику, што му је сметало да се снађе у веома компликованој фонетици говора. Његова схватања о пореклу Галипољских Срба и времену њиховог пресељења добивају нове потврде у језичком материјалу.

2. *Павле Ивић*, (Извештаји о испитивању говора Галипољских Срба). Гласник САН II за 1950 (1951), 314—315 и III за 1951 (1952), 278.

Неколико основних особина. Поред осталог први пут прецизирана гласовна вредност јата у овом говору.

3. *Тодор Маневић*, цѣ- > ца- во некои македонски говори. МЈ III (1952), 35—37.

На стр. 37 додирује две-три особине говора Галипољских Срба. Његово бележење потврђује вредност e^u за *ѣ*.

4. *Павле Ивић*, Испитивање говора села Глоговца код Светозарева. Гласник САН IV (за 1952), 322—323.

В. § 102, т. 13.

5. *Павле Ивић*, Систем значења основних претериталних времена у говору Галипољских Срба. ЈФ XX (1953—54), 229—262.

Одломак из докторске дисертације, чији је остали део изашао у СДЗб XII. Сматрајући да је употреба имперфекта, аориста и перфекта у овом говору интересантна са гледишта старијег српског стања, аутор излаже галипољске прилике илуструјући своја тврђења навођењем акцентованих реченица.

6. *Павле Ивић*, О неким проблемима наше историјске дијалектологије (в. § 66, т. 22).

Садржи покушај да се објасни порекло говора Галипољских Срба довођењем у везу са смедеревско-вршачким дијалектом, а донекле и са крашованским говором, и да се из поређења са галипољским материјалом извуку извесна обавештења о некадашњој дијалекатској слици северне Србије.

§ 229. За говоре Рекаша и Банатске Црне Горе:

1. *Joca Ćosić*, Narodne pjesme (Rekaš u Rumunjskoj). ZNŽ XXIX 1 (1933), 181—196, 2 (1934), 213—228.

Неакцентовани текстови. Рефлекс јата доследно је репродукован као *и*, што даје криву слику стања у говору. Иначе језик ових ванредно интересантних песама садржи лака одступања, најчешће у правцу нешто веће архаичности, у односу на живи говор становништва Рекаша.

2. *Павле Ивић*, Једна доскора непозната група штокавских говора: говори с незамењеним јатом. Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду I (1956), 146—160.

На основу теренског испитивања наводе се главне особине говора Рекаша и БЦГ, уз покушај да се одреди место тих говора међу нашим дијалектима.

С А Д Р Ж А Ј

ПРЕДГОВОР ПРВОМ ИЗДАЊУ ..... 5—6
ПРЕДГОВОР ОВОМ ИЗДАЊУ 7
Скраћенице 8

I. УВОД

О досадашњем проучавању српскохрватских дијалеката (§ 1—3) .. 11—14
Наши дијалекти у оквиру јужнословенске језичке области (§ 4—8) 14—21
Основна српскохрватска наречја (§ 9—12) ..... 21—23

II. ШТОКАВСКО НАРЕЧЈЕ

Границе (§ 13—17) ..... 27—31
Основне особине (§ 18—21) ..... 31—33
Неколико структуралних карактеристика штокавског развоја (§22—23) 33—35
О историјском развоју штокавског наречја
а) О односима према суседним наречјима и другим јужнословенским језицима (§ 24—27) ..... 35—38
б) О унутрашњој диференцијацији штокавске дијалекатске области (§ 28) ..... 38—39
Литература (§ 29—30) ..... 40—48
Значај сеоба (§ 31—36) ..... 49—55
Основни критерији поделе штокавских говора (§ 37—42а) ..... 55—64
Правци изоглоса у штокавском наречју (§ 43—45) ..... 64—67
Шумадијско-војвођански дијалекат ..... 68—88
Границе (§ 46) ..... 68—69
Основица књижевног језика источног наречја (§ 47) ..... 69—70
Особине (§ 48—52) ..... 70—74
Северносрбијански говори (§ 53—54) ..... 74—75

Војвођански поддијалекат (§ 55—61) ..... 75—80
а) Говори Баната (§ 57—59) ..... 78—79
б) Бачки говори (§ 60) ..... 79—80
в) Говори Срема (§ 61) 80
Српски говори у околини Будимпеште (§ 62) 80
Формирање шумадијско-војвођанског дијалекта (§ 63—64) .. 80—82
Литература (§ 65—67) ..... 82—88
Смедеревско-вршачки дијалекат ..... 89—93
Границе (§ 68) 89
Особине (§ 69—74) ..... 89—91
Развој (§ 75) 91
Разведеност (§ 76) ..... 91—92
Литература (§ 77) ..... 92—93
Екавски славонски говори ..... 94—100
Границе (§ 78) 94
Особине (§ 79—84) ..... 94—96
Разведеност (§ 85—87) ..... 96—97
Формирање и развој говора (§ 88) ..... 97—98
Литература (§ 89—90) ..... 98—100
Косовско-ресавски дијалекат ..... 101—109
Границе (§ 91) 101
Особине (§ 92—99) ..... 102—104
Разведеност (§ 100) ..... 104—105
Формирање косовско-ресавског дијалекта (§ 101) ..... 105—107
Литература (§ 102—103) ..... 107—109
Призренско-тимочка дијалекатска зона ..... 110—131
Границе (§ 104) 110
Основне специфичне особине (§ 105—113) ..... 110—113
Остале заједничке особине говора призренско-тимочке зоне (§ 114—118) ..... 114—115
Дијалекатски типови у призренско-тимочкој зони (§ 119—122) 115—118
Македонски и бугарски говори слични призренско-тимочкима (§ 123—124) ..... 118—120
Развитак говора и њихови односи (§ 125—128) ..... 120—125
Литература (§ 129—132) ..... 125—131
Источнохерцеговачки дијалекат ..... 132—156
Границе (§ 133) ..... 132—133
Особине (§ 134—141) ..... 133—138
Разведеност (§ 142—145) ..... 138—143
Постанак и развој дијалекта и његових типова (§ 146—148) 143—146
Источнохерцеговачки дијалекат као основица књижевног језика (§ 149) ..... 147—148
Литература (§ 150—153) ..... 148—156
Зетско-сјенички дијалекат ..... 157—174
Границе (§ 154) 157
Особине (§ 155—165) ..... 157—164
Развој дијалекта и његова разведеност (§ 166—170) ..... 164—168
Литература (§ 171—172) ..... 168—174

Млађи икавски дијалекат ..... 175—188
Границе (§ 173) 175
Особине (§ 174—181) ..... 176—179
Разведеност дијалекта и његово формирање (§ 182—187) .. 179—183
Литература (§ 188—191) ..... 183—188
Истарски икавски дијалекат ..... 189—196
Границе (§ 192) 189
Особине (§ 193—199) ..... 189—192
Разведеност (§ 200) 192
Постанак и развој говора (§ 201—203) ..... 192—195
Литература (§ 204) ..... 195—196
Посавски икавски дијалекат ..... 197—206
Границе (§ 205) 197
Особине (§ 206—214) ..... 197—201
Разведеност (§ 215) ..... 201—203
Формирање и развој дијалекта (§ 216—218) ..... 203—205
Литература (§ 219) 206
Говори с незамењеним јатом (§ 220—227) ..... 207—210
Литература (§ 227—229) ..... 210—212

Павле Ивић

ДИЈАЛЕКТОЛОГИЈА
српскохрватског језика
II издање

Главни уредник
Раша Попов

Лектор
Милица Бујас

Технички уредник
Мирјана Јовановић

Коректор
Никола Родић

Израда карте
Љубомир Станковић

Издавачка радна организација
Матице српске
Нови Сад

Тираж
1000 примерака

Штампа:

„МИНЕРВА", Суботица

1985

ДИЈАЛЕКТОЛОШКА КАРТА
ШТОКАВСКОГ НАРЕЧЈА
ЛЕГЕНДА:
ДИЈАЛЕКТИ
Посавски икавски
Истарски икавски
Млађи икавски
Источнохерцеговачки
Зетско-сјенички
Славонски екавски
Шумадијско-војвођански
Смедеревско-вршачки
Косовско-ресавски
Призренско-јужноморавски
Сврљишко-заплањски
Тимочко-лужнички
Говори с незамењеним јатом
Македонски говори слични призренско-тимочкима
Бугарски говори слични призренско-тимочкима
СЛОВЕНИЈА
ЗАГРЕБ
Копривница
Крижевци
Бјеловар
Вировитица
ЖУМБЕРАК
Сошице
Бојанци
Маринд ол
КАРЛОВАЦ
Сисак
ИСТРА
РИЈЕКА
Гомирје
Мркопаљ
Огулин
Тук
Нови Винодол
Сењ
Вргинмост
Кашћелир
Пореч
Ровињ
Перој а
ПУЛА
Премантура
ЛИКА
Оточац
Бихаћ
Титова Кореница
Бос. Костајница
Вођин
Миклеуш
Стражеман
Кутјево
Нова Градишка
Мачковац
Орубица
Сиче
СЛАВОНСКИ БРОД
БОСАНСКИ БРОД
Дервента
ОСИЈЕК
Баја
СОМБОР
СУБОТИЦА
СЕГЕДИН
АРАД
КИКИНДА
ТЕМИШВАР
Нови Бечеј
ЗРЕЊАНИН
НОВИ САД
Вуковар
Винковци
Ђаково
Жупања
Шид
СРЕМ
Чалма
ПАНЧЕВО
БЕОГРАД
Вршац
Алибунар
Бела Црква
Ковин
СМЕДЕРЕВО
ПОЖАРЕВАЦ
РЕШИЦА
Крашова
Рекаш
БАНАТ
БАЧКА
БАЊА ЛУКА
ТРЕБОВА
Грачаница
ТУЗЛА
Тешањ
Маглај
Жепче
Јајце
ЗЕНИЦА
Лашва
Вареш
Кладањ
Јелашке
Високо
Крешево
Фојница
САРАЈЕВО
ГЛАСИНАЦ
Ливно
Дувно
Јабланица
МОСТАР
Невесиње
ХЕРЦЕГОВИНА
СПЛИТ
Омиш
Макарска
ШИБЕНИК
ЗАДАР
БУКОВИЦА
Нин
Книн
Масленица
Брач
Хвар
Сумартин
Сућурај
Габела
Рачишће
Корчула
Пељешац
Мљет
Жуљана
Стон
ДУБРОВНИК
Цавтат
Перасто
Доброта
Котор
Рисан
Грахово
Требиње
НИКШИЋ
ЛУКОВО
ЦЕТИЊЕ
ТИТОГРАД
КУЧИ
ЦУЦЕ
ДРОБЊАК
УСКОЦИ
Пљевља
Бродарево
Бијело Поље
Иванград
ВАСОЈЕВИЋИ
Плав
Гусиње
ПАШТРОВИЋИ
МРКОВИЋИ
Бар
Улцињ
СКАДАР
Лозница
Тршић
Љубовија
ВАЉЕВО
Косјерић
ТИТОВО УЖИЦЕ
ЧАЧАК
КРАЉЕВО
Студеница
Сјеница
Нови Пазар
КРАГУЈЕВАЦ
СВЕТОЗАРЕВО
Младеновац
Азања
Смед. Паланка
Глоговац
Александровац
Алексинац
НИШ
Сталаћ
Сокобања
Књажевац
Сврљиг
Сићево
Бела Паланка
Пирот
Прокупље
Куршумлија
ЗАПЛАЊЕ
Подујево
ТИТОВА МИТРОВИЦА
Вучитрн
ПРИШТИНА
КОСОВО
Јањево
Гњилане
ПЕЋ
Дечани
Ораховац
Ђаковица
МЕТОХИЈА
ПРИЗРЕН
ТЕТОВО
СКОПЉЕ
КУМАНОВО
Крива Паланка
Кратово
Злетово
Кочани
Свети Николе
ШТИП
Пехчево
Врање
Вр. Бања
Крива Феја
Босиљград
Ћустендил
Радомир
СОФИЈА
Трн
Брезник
Димитровград
Берковица
Ћипровац
Белоградчик
ЗАЈЕЧАР
Бољевац
ВИДИН
Ново Село
КРАЈИНА
ПОРЕЧ
Дунав
Сава
Драва
Тиса
Морава
Дрина
Вардар